

म. ग्रं. सं. ठाणें
 विषय *श्री. राजा के*
 सं. क्र. *२५५*
५५५

सुजायते नो नो

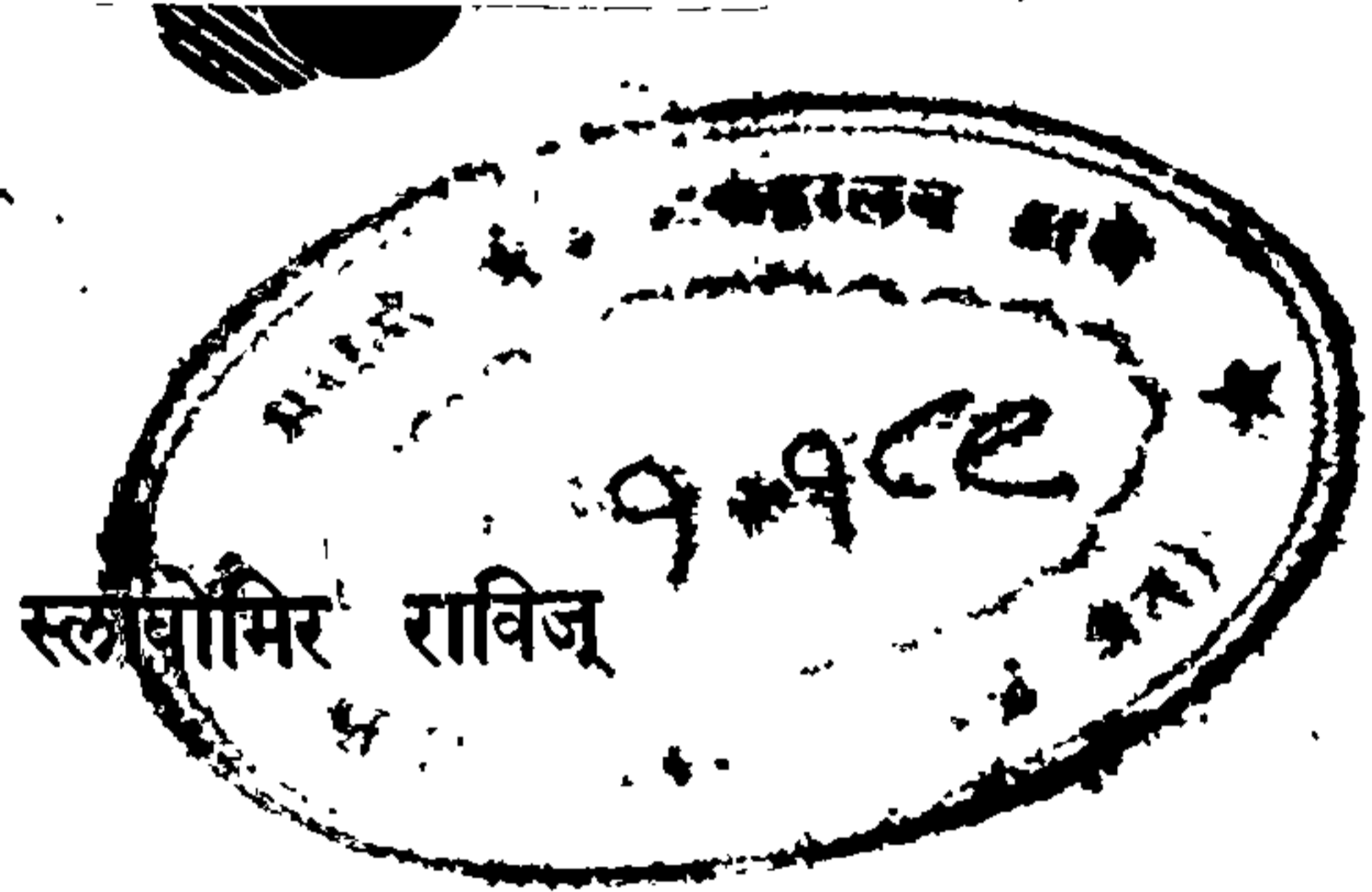

REFBK-0010189

सैबरिया ते तिबेट

REFBK-0010189

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळगत.

अनुक्रमांक २४४६०० वि. क्र. ५११३७
क्रमांक ... २४२ ... नों. दि. १२/१५

किंमत अडीच रुपये

कैलास प्रकाशन : १५

प्रथमावृत्ति :

डिसेंबर १९५८

वेष्टन :

गोपालकृष्ण भोब्रे

मुद्रक :

हरि महादेव गद्रे

जनवाणी प्रिंटिंग प्रेस

४५ बुधवार, पुणे २

प्रकाशक :

नारायण पुराणिक

कैलास प्रकाशन

१२ त्रिभुवन रोड

मुंबई ४

प्रस्तावना

१९५६ सालीं रोनाल्ड डाऊनिंग ह्या लंडनच्या ' डेली मेल ' वृत्तपत्राच्या प्रतिनिधीनें स्लावोमिर राविज्ची भेट घेतली. त्याची भेट घेण्याचा रोनाल्डचा उद्देश अगदीं निराळा होता. लंडनमध्ये राहणाऱ्या एका पोल माणसानें हिमालयांतील चमत्कारिक प्राणी पाहिलेले आहेत असें कानावर आल्यामुळें रोनाल्ड ती माहिती मिळवायला राविज्कडे गेला.

राविज् अबोल होता. रोनाल्डनें अतिशय शांतपणें त्याच्याशीं मैत्री केली आणि हळुहळू त्याच्याकडून माहिती काढून घेतली.

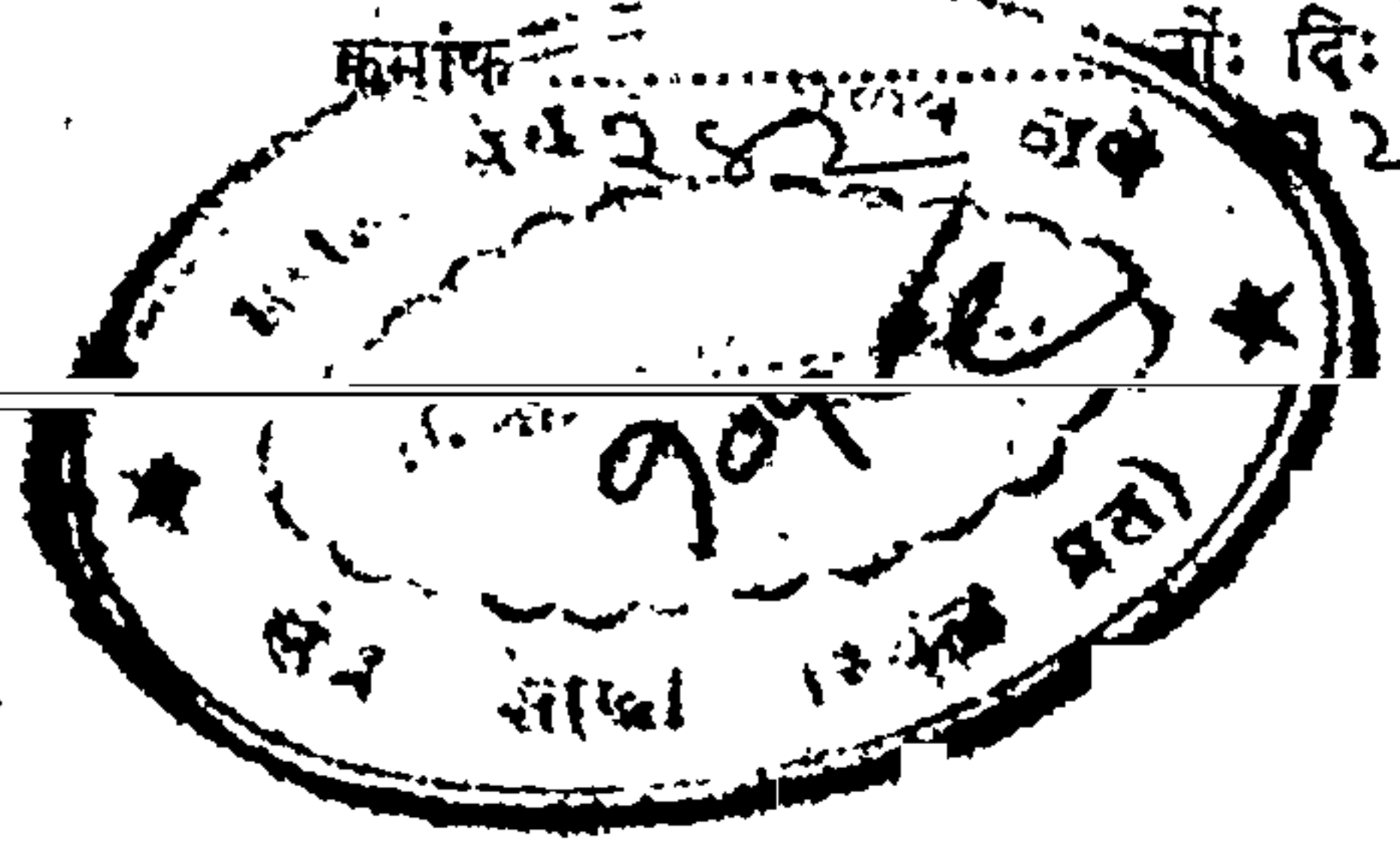
राविज् हिमालयांत गेला कसा ह्याचें कोडें त्यावेळीं सुटलें. राविज्ला पोलंडमधून पकडून रशियनांनीं सैबेरियाच्या, तुरुंगांत नेऊन ठेवले होते. तेथून आपल्या तीन-चार सहकाऱ्यांबरोबर तो पळाला आणि तिबेटच्या मार्गाला लागला. रस्त्यांत त्यांना एक तरुण मुलगी (तीहि तुरुंगांतून पळालेली होती) भेटली.

तिबेटपर्यंत राविज् चालत आला व तिबेटांतून कलकत्याला पोचला. त्याच्या त्या साहसी पलायनाचें व पार्यां प्रवासाचें हें वर्णन आहे.

मराठी व संज्ञा व टा स्थळ

अनुक्रम २४५७० वि. १२.५२२२

क्रमांक ..... दि: २-२-५२

: १ :

तुरुंगांत

नोव्हेंबर महिन्यांतील कडाक्याच्या थंडीची ती एक सकाळ होती. नऊ वाजण्याचा सुमार असेल. लुब्लियांकाच्या तुरुंगांतील माझ्या कोठडींत मी फेऱ्या घालीत होतो. माझा एक हात माझी विजार सावरण्यांत गुंतला होता. अशा विजारी आम्हांला पुरवतांना रशियनांनी मोठीच योजकता दाखविली होती. त्या विजारींना गुंड्या नव्हत्या किंवा नाडी नव्हती. विजार सावरण्यांत कैद्याचे हात गुंतले आणि मन वेधलें गेलें की, कैद्याला पळून जाण्याचा विचार करणें किंवा प्रयत्न करणें कठीण जावें असा त्यामागील हेतु होता.

माझ्या कोठडीच्या कुलुपांत चावी फिरल्याचा आवाज झाला. मी फेऱ्या घालायचा थांबलो. दरवाजा उघडला व दोन भक्कम शरीराचे पहारेकरी दारांत उभे राहिले. एक दाराशीच थांबला. दुसरा दोन पावलें पुढें येऊन म्हणाला, “चल, हो पुढें !”

माझ्या दृष्टीने हा महत्त्वाचा दिवस होता. कारण १९ नोव्हेंबर १९३९ रोजी, म्हणजे एक वर्षापूर्वी मला पकडल्यानंतर आज प्रथमच मला सोविएत न्यायालयापुढें उभें करण्यांत येणार होतें. त्या तुरुंगाच्या निरुंद वहरांड्यांतून दोन पहारेकऱ्यांच्या मधोमध मी खुरडत चाललों होतो. तुरुंगांतलें अपुरें अन्न, दमट हवा आणि माझ्याबद्दल विशेष संशय असल्याने माझ्याभोंवतीं पसरविण्यांत आलेलें तें विचित्र वातावरण, पराकाष्ठेचा एकाकीपणा व ह्या सर्वांमुळें झालेला माझा अवतार. मला मीच ओळखूं शकलों असतो की नाही कुणास ठाऊक !

२ : सैबेरिया ते तिबेट

एक वर्षापूर्वी मी लढाईहून घरीं परत आलों म्हणून माझ्या आईने माझ्या घरीं, पिन्स्कला, छानशी मेजवानी दिली होती. मेजवानी चालू असतांनाच रशियन पोलीस घरांत घुसले. त्या वेळीं मी पोलिश घोडदळांतील लेफ्टनंट राविझ होतो. वय चोवीस, बांधा सडसडीत, चेहेरा तरतरीत, अंगावर छान शिवलेला गणवेश, पायांत चमकणारे चकचकीत बूट.

तो तेव्हांचा मी आणि आजचा मी ! माझ्यांतला तो फरक म्हणजेच मिन्स्क आणि खारकाव येथील रशियन गुप्तपोलिसांच्या (NKVD) कौर्यांचें प्रात्यक्षिक होतें. कुठलाहि कैदी जन्मभर खारकावू विसरूं शकणार नाही. वेदना, घाण आणि अपमान ह्यांत पिचवून माणसाचा पशु बनवायचा तिथें प्रयत्न होतो.

व्हरांड्यांतलें शेवटचें वळण ओलांडून आम्ही फारसबंदी चौकांत आलों तेव्हां चांगलीच थंडी वाजू लागली. माझ्या विजारीला हिसका देऊन मी ती वर ओढून घेतली आणि त्या पहारेकऱ्यांच्या मधोमध चालूं लागलों. त्या दोघांपैकी कोणीहि आतांपर्यंत माझ्याशीं एक शब्दहि बोलला नव्हता. चौकाच्या दुसऱ्या टोकाला आम्ही पोंचलों व तिथला दरवाजा उघडला. दरवाजा उघडतांच माझ्याबरोबर असलेल्या पहारेकऱ्यांपैकीं एकानें गळ्यापाशीं माझा सदरा धरला व मला दरवाजांतून आंत ढकललें. आंतल्या बाजूस असलेल्या पहारेकऱ्यांनीं चटकन् माझ्या अंगावरून हात फिरवून माझ्यापाशीं कांहीं हत्यार नाही ह्याची खात्री करून घेतली. एक शब्दहि कोणी बोललें नाही. नंतर त्याच इमारतींत असलेल्या दुसऱ्या एका दाराकडे मला नेलें. आम्ही दाराजवळ पोहोचतांच जादूनें उघडल्यासारखें तें दार उघडलें. माझ्या पहारेकऱ्यांनीं मला त्या दरवाजांतून आंत ढकलून दिलें. दरवाजाच्या आंतल्या बाजूला पडदा होता. त्या पडद्याआड मला पुन्हा ढकलण्यांत आलें. माझ्यामागचा दरवाजा बंद झाला. दोन निराळे पहारेकरी माझ्यामागे उभे राहिले.

ही खोली चांगली ऐसपैस होती अन् विशेष म्हणजे उबदार होती. भिंतींना पांढरा रंग लावला होता. आंत सामान फारसें नव्हतेंच. खोलीच्या मधोमध भलें मोठें लांबट टेबल होतें. त्या टेबलामुळें खोलीचे आपोआप

दोन भाग पडले होते. एका भागांत मी व माझे पहारेकरी उभे होतो. आमच्या भागांत कसलेंहि सामान नव्हतें. टेबलाच्या दुसऱ्या बाजूला पंधरा-सोळा जण उभे होते. त्यांतल्या दहा जगांच्या अंगांवर एन्. के. व्ही. डी.चा गणवेश होता. बाकीचे साध्या पोषाखांत होते. ते सर्वजण सिगरेट फुंकीत एकमेकांशीं गप्पा मारीत बसले होते. त्यांच्यापैकीं कुणीहि माझ्याकडे पाहिलें नाहीं.

दहा मिनिटें मी तसाच उभा होतो. मला वाटलें चुकून मला कोणी तरी इथें आणलें आहे. मी थोडी चुळबूळ केली. बिनलेसच्या माझ्या कापडी बुटांचा त्या पॉलिश केलेल्या लाकडी जमिनीवर आवाज झाला अन् एका एन्. के. व्ही. डी. कॅप्टननें आमच्याकडे पाहिलें. त्यानें पहारेकऱ्यांना 'आराम'चा हुकूम दिला तेव्हां त्यांच्या बुटांचा त्या जमिनीवर 'थ्याड' असा आवाज झाला.

मी स्वस्थ राहण्याचा प्रयत्न केला आणि माझी नजर सभोंवार फिरविली. इतक्या महिन्यांच्या कंटाळवाण्या जीवनानंतर प्रथमच लाभलेल्या ह्या नवीन अनुभवानें मला बरें वाटत असल्याची जाणीव होऊन माझे मलाच आश्चर्य वाटलें. इथें सर्व कसें अगदीं स्वच्छ होतें. त्या वातावरणांतहि एक प्रकारचा मोकळेपणा होता. तुरुंगाबाहेरील जगाशीं जणुं माझा संबंध आला होता. खोलींतून लोकांची ये-जा चालू होती. टेबलापलीकडल्या लोकांतहि हंसत-खेळत गप्पा चालू होत्या. एन्. के. व्ही. डी.च्या मेजरला एकानें रजा केव्हां मिळणार म्हणून विचारलें, तर दुसरा कुणाच्या-तरी कुटुंबाची चौकशी करीत होता. त्यांच्यांत गडद राखाडी रंगाचा पोषाख केलेला एक गृहस्थ होता. तो परराष्ट्रीय कचेरींत काम करणारा-सारखा दिसे. प्रत्येकजण त्याच्याशीं कांहीं ना कांहीं बोलत होता. त्याला ते मिश्रा म्हणत. मी त्याला कधीं विसरणार नाहीं.

माझ्यासमोर सोविएत राष्ट्राचें राष्ट्रचिन्ह होतें. त्याच्या दोन्ही बाजूंना रशियन पुढाऱ्यांचे फोटो होते. त्यांत उग्र चेहऱ्याच्या स्तालिनच्या फोटोला अधिक प्राधान्य दिलें होतें. मी कुतूहलानें सगळीकडे पाहत होतो. माझ्याकडे कुणाचेंच लक्ष नव्हतें. डाव्या हातानें धरलेली विजार मी आतां उजव्या हातांत धरली. खोलींत पडदे लावलेले तीन दरवाजे होते हें माझ्या

४ : सैबेरिया ते तिबेट

लक्षांत आलें. त्या लांब टेबलावर एकच टेलिफोन होता. टेबलाच्या मध्यावर टांक ठेवायचा एक पितळी घोडा व एक कांचेची शाईची दौत गारेच्या एका तुकड्यावर बसविली होती.

हें सर्व निरीक्षण करीत असतांना टेबलापलीकडील संभाषण मला ऐकायला येत होतें. गेल्या संबंध वर्षांत माझ्याशीं कोणी आपलेपणाचा एक शब्दहि बोललें नव्हतें. इतकेंच नव्हे तर, तुरुंगांत मौनाचा कडक नियम पाळून माझें मन एकाकीपणांत खोल रुतलें होतें. त्या एकाकीपणांतून बाहेर निघायला मिळालेला हा दिवस मला म्हणूनच अतिशय महत्त्वाचा वाटत होता.

माझ्या गलिच्छ पोषाखामुळे त्या नीटनेटका पोषाख केलेल्या रशियनांच्या पुढें मी किती चमत्कारिक दिसत असेन त्याची मला जाणीवहि नव्हती. माझ्या अभिमानावर वर्षापूर्वीच, त्यांनीं मला पकडलें तेव्हांच घाला घातला होता. माझी चौकशी करण्याआधीं त्यांनीं मला चव्हाट्यावर नागवें केलें होतें. माझा गणवेश त्यांनीं बळजबरीनें काढून घेतला होता. माझा सुंदर शर्ट, माझे बूट, पायमोजे आणि आंतले कपडेसुद्धां त्यांनीं काढून घेतले आणि ते घेत असतांना माझ्याभोंवतीं उभे राहून रशियन अधिकारी फिदींफिदीं हंसत होते. मी शरमिंधा होऊन त्यांच्यासमोर उभा होतो. पुढें काय वाढून ठेवलें आहे ह्याची मला जाणीव होऊं लागली होती. त्या अवस्थेंत मला आपादमस्तक न्याहाळून आणि मला पोटभर हंसून ते निघून गेले. त्यानंतर बऱ्याच वेळानें माझ्या अंगावर हे तुरुंगांतले कपडे फेंकण्यांत आले. एक विजार आणि एक रशियन पद्धतीचें कुडतें. ती भिकार विजार हातांत धरून माझ्यावर होणारी प्रश्नांची सरबत्ती मी ऐकत होतो.

नांव ? वय ? जन्मतारीख ? जन्मस्थान ? आईवडलांचीं नांवें ? त्यांचें नागरिकत्व ? वडिलांचा धंदा ? आईचें माहेरचें नांव ? तिचें नागरिकत्व ?—प्रश्नाचें स्वरूप हें असें असायचें. नेहमीं तेच ते प्रश्न विचारले जात. माझ्याबद्दल दिलेल्या कागदपत्रावरून सुरुवातीचे प्रश्न विचारले जात.

पहिल्या चौकशीच्या वेळीं ते माझ्याशीं चांगले वागले. त्यांनीं मला कॉफी दिली. विजार धरण्यांत एक हात अडकलेला असल्यानें एकाच

हातांनै कप धरतांना माझी होणारी केविलवाणी अवस्था आपण पाहिलीच नाही असा आव आणला. एवढेंच नाही तर, मला एक सिगरेट देऊन ती पेटवूनहि दिली.

त्यानंतर ते भयंकर प्रश्न सुरू झाले.

२ ऑगस्ट १९३९ ला तूं कुठें होतास ? “ जर्मनांविरुद्ध लंडणाच्या पश्चिमेकडील सैन्यांत,” मी सांगें. ते म्हणत, “ तुला पूर्व पोलंडची चांगलीच माहिती आहे. तुझें कुटुंब पिन्स्कला राहत होतें. पोलिश-रशियन हद्दीवरच हें गांव आहे. अन् सरहद्द ओलांडून पलीकडे जाणें तुझ्यासारख्या सुशिक्षित माणसाला सहज शक्य आहे.”

मी काळजीपूर्वक अशा प्रश्नांना नकार देई. अगदी लहानपणीं सरहद्द ओलांडल्याच्या, मनांत जाग्या होणाऱ्या आठवणी दडपून टाकीं. त्यानंतर प्रश्नांची सरबत्ती चालू होई.

सरहद्दीवरल्या गावांची यादी ते मला वाचून दाखवीत. मी त्या गावांना गेलों तेव्हां गुप्त पोलिसांनीं मला पाहिलें म्हणून सांगत. मी पोलिश हेर खात्यांत काम करीत होतो का हें ते विचारीत. मला अस्खलित रशियन बोलतां येतें का म्हणून विचारीत. मी त्यांना सांगें, “ माझी आई रशियन आहे. तिनें मला शिकवलें.” “ मी हेरगिरी करणें शक्य नाही, कारण मी पश्चिम आघाडीवर लढत होतो. पूर्वेकडे नाही.”

पहिल्या चौकशीच्या वेळीं सर्वजण माझ्याशीं अगदी खेळीमेळीनें वागत होते. प्रश्न विचारून झाल्यावर त्यांनीं माझ्यापुढें एक कागद ठेवला. माझ्या हातांत पेन दिलें आणि त्यावर सही करायला सांगून ते मला म्हणाले, “ ह्या कागदावर एकदां तूं सही केलीस की, आम्ही तुला पुन्हा पुन्हा त्रास देणार नाहीं.”

पण मी सही केली नाही. मी त्यांना सांगितलें, “ ह्या कागदावर काय लिहिलें आहे तें मला माहीत नाही. म्हणून मी सही करणार नाहीं.”

माझ्यापुढें कागद ठेवणारा एन्. के. व्ही. डी. चा मेजर हंसून खांदे उडवून म्हणाला, “ कळेल तुला. एक दिवस तूं सही करशीलच. पण तूं आज सही करीत नाहीस ह्याचें मला वाईट वाटतें.”

६ : सैबेरिया ते तिबेट

आमच्यांतील युद्धाला ही अशी सुरुवात झाली. माझ्याबिरुद्ध त्यांच्या हातांत कांहीं पुरावा नाहीं हें माझ्या लक्षांत आलें होतें. माझ्या लष्करी कागदपत्रांतून त्यांना जेवढी माहिती मिळाली होती तेवढीच त्यांच्या हातांत होती. सरहद्दीवर राहणारे सर्वच पोल हेर आहेत अशा समजुतीवर त्यांचा माझ्यावरील आरोप आधारलेला होता. मी ज्या गांवांना गेलों किंवा ज्या माणसांशी बोललों असा त्यांचा माझ्यावर आरोप होता तीं गांवें किंवा तीं माणसें माझ्या ओळखीचींहि नव्हतीं. छळाला कंटाळून मी त्यांच्या ह्या आरोपांना ' हो ' म्हणून कबुली द्यावी असा मोह मला होई, पण अशी कबुली देणें म्हणजे सर्वनाश ओढवून घेणें हें मला माहित होतें.

खारकाव्च्या तुरुंगाचे दरवाजे १९४० च्या एप्रिलमध्ये माझ्यासाठी उघडले. मिन्स्कच्या तुरुंगांतील हालांची मला संवय झाली होती. पण खारकाव्च्या यमयातनांना तोंड देण्याइतपत माझी तयारी नव्हती.

इथें एन्. के. व्ही. डी. चा एक मेजर होता. त्याला सर्वजण ' बुल ' (बैल) म्हणत. बुलचें वजन चांगलें दोनशें पाँडांच्या वर होतें आणि त्याच्या ' विलक्षण ' बुद्धीला खारकाव्ळा मोक्याट वाव मिळत होता. त्याचें शरीर अवाढव्य, केसाळ होतें. पाय आखूड पण दणकट होते अन् हात लांब व चांगलेच मजबूत होते. गल्लेळ मानेवर त्याचा चेहेरा नेहमीं तुकतुकीत दिसे. प्रश्न विचारण्याचें काम तो फार निष्ठेनें करीत असे. त्याला जर एखादा कैदी शरण गेला नाहीं तर त्याचा तो भयंकर तिरस्कार करी. माझा त्यानें विलक्षण तिरस्कार केला. आजहि जर तो माझ्या हातीं सांपडला तर मी त्याच्या नरडीचा घोट घेईन.

तो प्रश्न विचारूं लागला की, इतर अधिकारी विद्यार्थ्यांसारखे त्याच्या- भोंवतीं जमून ते ऐकत. नेहमीं येणाऱ्या अशा नव्या विद्यार्थ्यांपुढें ' बुल ' आपलें कौशल्य मोठ्या दिमाखानें दाखवी. त्याची तपासणीची पद्धत त्याला शोभेल अशीच होती. कैद्याला वठणीवर आणण्याची सुरुवात ' किस्का ' पासून होई. किस्का म्हणजे धुराड्याइतकी चिंचोळी अंधारकोठडी. तिची जमीन सर्वसाधारण जमिनीपेक्षां एक फूट खोल असे. एका माणसाला जेमतेम उभें राहतां येईल एवढीच जागा आंत असे. शवपेटीसारख्या त्या

भिंती शरीराला चिकटत. अंधुकसा प्रकाश आंत येऊं शकेल एवढें छोटें गवाक्ष वर असे. फक्त 'बुल'च्या मुलाखतीला नेण्यासाठीच कैद्याला किस्कांतून काढण्यांत येई. सर्व विधी उभ्यानेच करावे लागत. मग त्या नरकांतच पुन्हा उभें राहायचें. किस्का कधीच स्वच्छ करीत नसत. खारकाव्ला मी सहा महिने किस्कांत होतों. बुलकडे मला नेण्यापूर्वी मला एका स्नानगृहांत नेत. हें स्नानगृह म्हणजे पाण्याचा पंप असलेली एक लहान खोली. दुसऱ्या कसल्याहि सोयी तिथें नसत. साबण कधीच देत नसत. मी कपडे काढीं, त्यावर गार पाणी ओर्ती, ते चोळून आपटून पिळून काढीं आणि ते ओले कपडे तसेच अंगावर चढवीं. ते मग अंगावरच वाळत.

मला जरी तेच ते प्रश्न सारखे विचारले जात तरी त्या कागदावर माझी सही घेण्याचें बुलचें औत्सुक्य कांहीं औरच होतें. अगदीं अस्खलित भाषेंत तो मला शेलक्या शिव्या मोजी, वारंवार माझ्यावर भयंकर संतापे.

एक दिवस तो माझ्यावर असाच भयंकर संतापला होता. तासन् तास तो माझ्यावर खेकसत होता, मला धमकावीत होता. एकदां बोलतां बोलतां त्यानें आपलें पिस्तुल काढलें. त्याचे डोळे आग ओकीत होते, मानेवरच्या शिरा तट्ट फुगल्या होत्या. तें पिस्तुल त्यानें माझ्या कपाळावर रोखलें. मी डोळे मिटून मरणाची वाट पाहूं लागलों. त्याचा सगळा देह संतापानें थरथर कांपत होता. जवळ जवळ अर्धा मिनिट तो तशा अवस्थेंत उभा होता. मग तो मागें सरकला आणि पिस्तुलाच्या मुठीचा तडाखा माझ्या उजव्या जबड्यावर मारला. त्या बाजूचे सारे दांत निखळून पडले व माझ्या तोंडांत आले. मी ते थुंकून टाकले. दुसऱ्या दिवशीं ती बाजू भयंकर सुजली. तोंडांतून रक्तस्राव चालूच होता. मला पुन्हा पाहतांच तो हंसू लागला. त्याच्या भोंवतालचें टोळकें त्याच्या त्या हस्तकौशल्याचें कौतुकानें निरीक्षण करीत होतें.

“तुझा चेहेरा वाकडा दिसतो,” मला तो म्हणाला आणि त्यानें पिस्तुलाच्या मुठीचा तडाखा डाव्या जबड्याला दिला. तोंडांत आलेले दांत मी थुंकून टाकले. माझ्याकडे पाहत तो म्हणाला, “आतां तुझा चेहेरा सरळ दिसतो, बघ.”

८ : सैबेरिया ते तिबेट

त्यानंतर कांहीं दिवसांनी त्यानें माझ्या टाळूवरचे केस काढून रुपया-एवढ्या आकाराची जागा तुळतुळीत केली. जेमतेम हुंगण टेकेल एवढ्या बेतानें मला एका खुर्चीच्या कडेवर बसवलें. मग हजामत केलेल्या जागीं रशियन सैनिक टपल्या मारुं लागले. दर दोन सेकंदांना एक टपली ते मारीत. सतत अठ्ठेचाळीस तास हें चालू होतें आणि तें चालू असतांनाच मला प्रश्न विचारण्यांत येत होते. बुल मधूनच मोठ्यानें ओरडे, रागावे किंवा लाडांत येऊन त्या कागदावर सही करायला मला सांगे.

ह्या सर्व यातना संपल्यावर मला त्या दुर्गंधीनें भरलेल्या किश्कांत पुन्हा नेण्यांत येई. मग अर्धवट पेंगलेल्या अवस्थेंत मी त्या किश्कांत उभा राहीं. ' किश्का ' हें नांव मात्र योग्य होतें. किश्का म्हणजे आंतडें. उभ्या उभ्या पेंगून मी शुद्धीवर आलों कीं, मला पहिली आठवण येई ती बुलची. त्यानें जणुं माझे सारें जीवन व्यापून टाकलें होतें. ह्या अवधींत एकदां कीं दोनदां मला रशियन पहारेकऱ्यांनीं पेटलेल्या सिगरेटी दिल्या. माणुसकीचें एवढेंच काय तें दर्शन घडलें, पण तेवढ्यानेंही मला गर्हिवरून आलें.

माझ्यावर निरनिराळे प्रयोग करायला ' बुल ' नेहमींच उत्सुक असे. कित्येकदां मला एका निरुंद बाकाला जखडून टाकीत व एका तेजस्वी दिव्याचा झोत सरळ माझ्या डोळ्यांवर पडेल अशी व्यवस्था करीत. त्यामुळें माझ्या डोळ्यांतून घळघळ पाणी वाहूं लागे. पण अशा अवस्थेंतहि बुलच्या प्रश्नांची सरबत्ती आणि शिव्यांचा मारा चालू राही. त्याला त्या पाशवी प्रकारांत फार उत्साह वाटे. थकून गेलेले माझे डोळे मिटूं लागले कीं त्यांत लहान लहान काड्या घालून बुल ते उघडे ठेवी. डोक्यावर सतत पाणी ठिबकत ठेवायची युक्ति ही त्याची ' खास ' होती. डोक्यावर ठेवलेल्या अभिषेकपात्रांतून बर्फासारखें गार पाणी सतत माझ्या डोक्यावर ठिबकत असे.

दिवस अनु रात्र ह्यांना कांहीं अर्थच राहिला नव्हता. बुलला हवें तेव्हां तो बोलावी, मध्यरात्री सुद्धां. त्याच्याकडे जातांना त्याच्या डोक्यांत आज कसली नवी कल्पना आली असेल ह्याचें मला नेहमींच कुतूहल वाटे.

एकदां मी आंत गेलों तेव्हां दोन्ही बाजूंना तीन-तीन एन्. के. व्ही. डी. चे विद्यार्थी उभे असलेले मला दिसले. मी पाऊल ठेवून त्यांच्या-

मधून चालू लागतांच त्या सर्वांनीं माझ्यावर अचानक हल्ला करून मला ठोसे मारायला सुरुवात केली. त्यामुळें मी इकडून तिकडे फेंकला गेलों. कोलमडून मी खाली पडल्यावर त्यांचा मास्तर पुढें झाला. त्याच्या विद्यार्थ्यांनीं मला लाथा मारून उभें केलें आणि मास्तरनें शेवटची लाथ माझ्या कुशीत मारली. त्या जबरदस्त प्रहारानें मी लुळा पडलों. मग त्या खुर्चीच्या कडेवर बसवून प्रश्न विचारण्यास सुरुवात झाली व सही करण्यासाठीं माझ्यापुढें तो कागद पुन्हा टाकण्यांत आला व पेन हातांत कोंबण्यांत आलें.

तो कागद वाचून पाहायची मला इच्छा असल्याचें मीं अनेक वेळा सांगितलें, पण तो मला देण्यांत आला नाहीं. सहीच्या जागीं आपलें जाड बोट ठेवून तो म्हणे, “ इथें सही कर म्हणजे झालं.”

एक दिवस त्यानें मला ‘ सिगरेट हवी का ’ म्हणून विचारलें अन् दोन सिगरेटी पेटवल्या. मग अगदीं शांतपणें माझ्याजवळ येऊन त्यानें माझ्या हातावर जळत्या सिगरेटीचें टोंक दाबून धरलें. वेदना भयंकर होत होत्या अन् त्यांतून माझें शरीर खुर्चीला जखडून ठेवलेलें होतें. मग तो माझ्या मागें आला व लाथ मारून त्यानें ती खुर्ची माझ्याखालून काढून घेतांच मी जमिनीवर कोसळलों.

एकदां तर सुरीच्या तीक्ष्ण टोंकानें त्यानें माझ्या छातीवर जखमा केल्या. ते वण अजूनहि माझ्या छातीवर आहेत.

अगदीं शेवटीं शेवटीं एकदां तो न ओरडतां, न शिव्या देतां माझ्याशीं बोलूं लागला तेव्हां माझ्या लक्षांत आलें कीं, त्या कागदावर सही करण्यासाठीं तो माझें मन वळवीत आहे. तो अगदीं काकुळतीला आला होता. मी मनांतल्या मनांत ओरडून त्याला म्हणालों, “ मस्तवाल रेड्या, तुझ्यासाठीं आतां मी कांहींच करणार नाहीं.” पण प्रत्यक्षांत मात्र मी मानेनेंच नाहीं म्हणालों. मग मात्र त्यानें शिव्यांची लाखोली वाहायला सुरुवात केली.

अपुऱें अन्न आणि असे अनन्वित अत्याचार ह्यांच्यापुढें मानवी शरीर किती टिकाव धरूं शकेल अशी शंका मलाहि येई. पण माणसाची सहनशक्ति फार बलवान् असते असें माझ्या लक्षांत आलें. पिडलेलें शरीर

१० : सैबेरिया ते तिबेट

सुटकेसाठी धडपडत असतांनाहि मन तग धरूं शकतें. माझ्या अंतःकरणांत त्या अवस्थेंतहि एक जाणीव सतत तीव्र राहिली. ह्यांना शरण जाणें म्हणजे मृत्यु ओढवून घेणें. तेव्हां जिवंत राहण्याची इच्छा जोंपर्यंत जागृत आहे तोंपर्यंत मी त्यांच्याशीं सतत सामना द्यायचें ठरवलें. मी तरुण होतां. मला जगायची तीव्र इच्छा होती.

शेवटच्या वेळीं मला तपासणीसाठीं नेलें तेव्हां मला एक सुका मासा खाऊं घालण्यांत आला होता. आतांपर्यंतच्या माझ्या तपासणीची मला चांगली आठवण आहे, परंतु ह्या तपासणीची मात्र तितकी चांगली आठवण नाही. माझे डोकें गरगरत होतें, झोक जात होते, माझी दृष्टि मला कुठेंहि स्थिर करतां येत नव्हती. मी खुर्चीवरून कित्येकदां कोसळलों. बसलेला मारहि मला जाणवला नाही.

सकाळीं मी शुद्धीवर आलों. त्यांनीं मला गुंगीचें औषध दिलें होतें त्याची जाणीव मला झाली. त्यांना त्या गुंगीत मी काय सांगितलें असेल ह्याची धास्ती मला वाटूं लागली. त्या कागदावर मी सही केल्याचें कांहीं मला आठवेना.

पण पुढें लवकरच मला लुब्लियांकाहून मॉस्कोला नेण्यांत आलें. मी तुरुंगाबाहेर पडलों तेव्हां तिथल्या पहारेकऱ्यांनीं अगदीं सुटकेचा निःश्वास सोडला. कदाचित् सहानुभूति व्यक्त करण्याची त्यांची ती पद्धत असेल.

खारकावृक्षेणां लुब्लियांकांत जरा कमी हाल होत. माझ्या निगर-गट्टपणाची कीर्ति माझ्याआधींच तिथें पोचली असल्यानें मला किश्कांत पाठवण्यांत आलें; पण इथली किश्का स्वच्छ होती व पूर्वीपेक्षां कमी वेळ मला तिच्यांत कोंडीत.

पुन्हा नेहमींचेच प्रश्न, नेहमींचीच पद्धत. कागदावर सही करण्यासाठीं माझे मन वळविण्याचे पुन्हा प्रयत्न. इतरांना साधलें नाही तें आपल्याला साधेल अशी ईर्ष्या. छळ करण्याच्या नेहमींच्या सर्व पद्धति इथें होत्याच, पण बुलला मार्गे टांकील अशी एक युक्ति इथें होती.

एका टेबलावर माझे हातपाय बांधून माझे शरीर धनुष्याकृति करून मला जखडून ठेवण्यांत आलें. ह्यामुळें वेदना होत असल्या तरी खरी शिक्षा

यायचीच होती. टेबलाच्या वर एक जुन्या पद्धतीची कढई टांगली होती. त्या कढईत उकळते डांबर होते. नेहमीप्रमाणे कागदावर सही करण्याचे मी नाकारतांच त्या उकळत्या डांबराचा पहिला थेंब माझ्या हातावर पडला व जळजळीत वेदना होत माझा हात जाळू लागला. त्या पहिल्या थेंबाच्या वेदना असह्य होत्या. यातनांची ती पराकाष्ठा होती. शेवटपर्यंत शुद्धीवर राहण्याचा मी प्रयत्न केला आणि त्या सर्व यातना सोसल्यावरहि कागदावर सही करण्याचे नाकारले.

छळाचा हा शेवटचा हप्ता होता. नंतर दोन आठवड्यांनी, आज, मला सोविएत न्यायालयापुढे नेण्यांत येत होते. सोविएत न्यायालयाचा माझा हा पहिला अनुभव होता.

* * *

गणेशी मी संज्या म. ठा. स्वकथत.

अनुक्रमांक २४४७० वि: श्री. पूनास

क्रमांक ..... नों: दि: .....
२४२ १२-२-५२

: २ :

खटला आणि निकाल

गप्पा-गोष्टींचा आवाज कमी झाला आणि सारे स्तब्ध झाले. ऐटबाज पोषाखाचा मिश्रा म्हणाला, “मला वाटतं आतां आपण सुरुवात करावी.”

मला तिथें उभें राहून जवळ जवळ अर्धा तास झाला होता. पण आतां प्रथमच ते सगळे माझ्याकडे पाहूं लागले. पहारेकऱ्यांच्या बुटांचा ‘थ्याड’ आवाज झाला. सर्व सभासदांना कागदपत्रें वांटलीं गेलीं. टेबला-भोंवतालच्या खुर्च्यांपैकीं मधल्या खुर्चीवर एक सुमारें साठ वर्षांचा गृहस्थ बसला होता. त्याचे केस पांढरे शुभ्र होते, आवाज शांत होता, पोषाख तसा नेहमींचा रशियन पद्धतीचा होता. त्यांच्या दोन्ही बाजूला गणवेश घातलेले एन्. के. व्ही. डी.चे अधिकारी होते. मिश्रा माझ्या डाव्या बाजूला टेबलाच्या टोकाशीं बसला होता. तो मुख्य सरकारी वर्कील होता. कोर्टाची चाललेली तयारी मिश्रा शांतपणें न्याहाळीत होता. माझी विजार मीं सारखी केली आणि अध्यक्षांच्या बाजूला दृष्टि वळविली.

शेजारच्या अधिकाऱ्यांशीं कुजबूज करून मग अध्यक्षांनीं कामाला सुरुवात केली. माझे तोंडपाठ झालेले प्रश्न पुन्हा विचारण्यांत आले नि मीं त्यांचीं उत्तरें दिलीं. ते प्रश्न मला इतक्या वेळां विचारण्यांत आले होते कीं माझ्या तोंडांतून त्यांचीं उत्तरें आपोआप बाहेर पडत. त्यांत बदल होणें शक्य नव्हतें.

माझ्यावरील, कायदेशीर भाषेंत लिहिलेले आरोप वाचून दाखवि-

ण्यांत बराच वेळ गेला. त्या आरोपांत अनेक गांवांची व 'प्रतिगामी' पोलिश लोकांची नावे होती. मी रशियन सरकारविरुद्ध कित्येक वर्षे करीत आलेल्या गुन्ह्यांची यादी होती. हे आरोप इतके खोटे होते की, ते ऐकून एक विचार माझ्या मनांत आला. मला वाटलें, पद्धतशीर छळ करणाऱ्या अनेक रशियन तुरुंगांतल्या यातना सोसूनहि मी जे गुन्हे केल्याचें कबूल केलें नाहीं, ते गुन्हे केल्याचें आतां मी सांगणें शक्य नाहीं.

माझ्या तपासणीला सुरुवात झाली तेव्हां एखाद्या उद्दिष्टामार्गे एकाग्रतेनें जाणाऱ्या सत्ताधारी रशियन मनाची मला ओळख झाली. मला त्यांचें कौतुक वाटूं लागलें. थोड्या शब्दांत माझ्यावरील आरोप स्पष्ट करायचा तर 'मी एक सुशिक्षित पांढरपेशा पोल होतो, रशियन हद्दविर राहत होतो व म्हणून सोविएत जनतेविरुद्ध हेरगिरी करीत होतो' एवढाच त्यांत अर्थ होता.

दोन तासांनीं माझे पहारेकरी बदलले. दर दोन तासांनीं पहारेकरी बदलायची पद्धत नंतर माझ्या लक्षांत आली. अध्यक्षांच्या प्रश्नांची मी उत्तरें देत होतो. प्रश्न नेहमींचेच, उत्तरें नेहमींचींच. मी रशियन भाषा अस्खलित बोलतो हें माहीत असून आणि तसा कागदोपत्री उल्लेख असूनहि मला रशियन भाषा येते का तें पुन्हा पुन्हा विचारण्यांत येत होतें. कोर्टाचें कामहि रशियन भाषेतून चाललें होतें. पण परका मनुष्य फक्त हेरगिरी करण्यासाठीच रशियन भाषा बोलतो असा प्रश्नांचा रोख असे.

तिथें उभा असतांनाच मी माझ्या योजना आखीत होतो. कोर्टाची सहानुभूति घालवणें माझ्या हिताच्या दृष्टीनें अगदीं चुकीचें ठरलें असतें. माझ्यावरील आरोप अगदींच खोटा आहे असें आढळलें तर मी त्याचा इन्कार करीं पण लगेच त्याचा खुलासाहि करी. त्यांनीं मला भरपूर बोलूं दिलें. त्यांचीं कांहीं विधानें मी कबूल केलीं, कांहीं अर्धवट मान्य केलीं. कांहीं नाकारलीं व नाकारण्याचीं कारणें लगेच खुलासेवार सांगितलीं. कोर्टांतलें वातावरण मला प्रतिकूल असलें तरी त्यांना माझ्या पद्धतीचें कुतूहल वाटत होतें. प्रश्नांच्या तीव्रतेमुळें माझ्याबद्दल असलेला कोर्टाचा ग्रह मी बदलूं शकत नाहीं हें माझ्या लक्षांत आलें तरी सहकार्य देण्याच्या पद्धतीमुळें माझी स्थिति अधिक वाईट होण्याचा संभव नव्हता.

१४ : सैबेरिया ते तिबेट

कोर्टांच्या वातावरणांत खूपच मोकळेपणा होता. कोर्टांतले लोक एकामागून एक सिगरेट्स ओढीत होते. खटल्याची सुनावणी चालू असतांनाच बाहेरची माणसे येत-जात होती. कोर्टांतले लोकहि एकमेकांशी कुजबुजून बोलत होते, प्रेमानें एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेवीत होते.

मध्यंतरीं एक रुबाबदार दिसणारा प्रौढ वयाचा अधिकारी येऊन गेला. प्रत्येकानें त्याला ' कॉम्रेड कर्नल ' म्हणून अभिवादन केलें. सुमारें दहा मिनिटें कोर्टाचें कामकाज ऐकून ' कॉम्रेड कर्नल ' निघून गेला.

दुपारीं दोन वाजतां कोर्टांच्या अध्यक्षानीं एका तरुणाला आपल्या जागीं बसवलें आणि, बहुधा जेवण्यासाठीं, तो निघून गेला. कोर्टांतलीं इतर माणसेहि अशींच आपल्या जागीं दुसरीं माणसें बसवून जेवायला जात. म्हणजे अशा कोर्टांत त्याच माणसांनीं सतत बसून खटला ऐकण्याची किंवा चालवण्याची आवश्यकता नसे. कोणीहि कागदपत्र वाचून कोर्टाचें कामकाज चालवूं शके.

नवा तरुण अध्यक्ष जुन्यापेक्षां अधिक धारदार प्रश्न विचारीत होता. तो अधिक इक्ष होता. उत्तर देण्यासाठीं विचार करायला तो अवसर देत नसे. ~~त्या~~ त्याची वागणूक अधिक प्रसन्नतेची होती. त्यानें मला एक सिगरेट देऊन आश्चर्यचकित करून सोडलें. एका अधिकाऱ्यानें ती सिगरेट माझ्या तोंडांत घातली आणि पेटविली. त्या दिवशीं मला आणखी एक सिगरेट देण्यांत आली. मला वाटलें हें सारें माझ्या भाग्याचें लक्षण आहे.

माझे पहारेकरी पुन्हा बदलले तेव्हां आणखी दोन तास गेल्याचें माझ्या लक्षांत आलें. मिश्रानें आतां सहजगत्या उलटतपासणीस सुरुवात केली. एखाद्या वेळीं तो स्मित करी. मला वाटलें पाश्चिमात्य पोषाखाबरोबर त्यानें पाश्चिमात्य संस्कृतीहि आपल्याबरोबर आणली असावी.

माझ्या बायकोची माहिती त्यांनीं विचारली तेव्हां त्यांच्या मनांत सहानुभूति असल्याचा संशय मला आला. तिच्याबद्दलची माहिती फारच थोडी होती. ५ जुलै १९३९ रोजीं पिन्स्क येथें मीं वेराशीं लग्न केलें. त्या वेळीं मीं दोन दिवसांच्या रजेवर होतो. लग्नाची मेजवानी चालू असतांनाच माझ्या आईनें मला टेलिफोन आल्याचें निमित्त करून

बाजूला बोलावले व ताबडतोब कामावर दाखल होण्याचा माझ्या पलटणीचा तारेने आलेला हुकूम माझ्या हातीं ठेवला. मी वेराचा निरोप घेतला तेव्हां ती रडत होती. माझे केस, माझा चेहेरा कुरवाळतांना तिच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहत होत्या. मी निघून गेल्याचें माझ्या लग्नाला आलेल्या पाहुण्यांनाहि कळलें नाहीं. पुढें दोन आठवड्यांनीं माझी पलटण असलेल्या गांवीं वेराला येऊन राहण्याची परवानगी मीं मिळवली. ती चार-पांच दिवस तिथें होती. दिवसांतून तीन तास मी तिला भेटूं शकत होतो. त्या सुखद मीलनाच्या वेळीं पोलंडच्या व आमच्याभोंवतीं पसरलेले मृत्यूचे पाश आम्ही विसरलों होतो. माझे वैवाहिक जीवन एवढेंच होतें. पुढें पश्चिम आघाडीवर मी जर्मनांशीं लढत असतांना पूर्व बाजूनें रशियन्स पोलंडमध्ये घुसले तेव्हां मी पिन्स्कला परत गेलों. पण रशियनांनीं फार चापल्यानें माझा पाठलाग केला. वेराची व माझी भेट होतांच तिनें विचारलेल्या एक-दोन प्रश्नांचीं उत्तरें जेमतेम माझ्या तोंडाबाहेर पडलीं असतील-नसतील तोंच एन्. के. व्ही. डी.च्या पोलिसांनीं माझे दार ठोठावले. तिची अन् माझी हीच शेवटची भेट.

मी चार तास कोर्टांत उभा राहिलों तेव्हां मला कॉफी पाहिजे का म्हणून अध्यक्षानीं विचारलें. मीं ' हो ' म्हटलें. कॉफी गोड आणि गरमागरम होती. त्याच वेळीं मला दुसरी सिगरेट देण्यांत आली.

टेबलाभोंवतीं मिश्वासमोर बसलेल्या एका लहट माणसानें कांहीं प्रश्न विचारले अन् मग माझ्या लक्षांत आलें कीं माझा बचाव करण्यासाठीं दिलेला तो वकील होता. हें काम आपल्याला करावें लागतें ह्याबद्दलची नापसंती तो स्पष्टपणें दाखवीत होता. खटल्यांत त्यानें फारसा भागच घेतला नाहीं अन् त्याची मला कांहीं मदतहि झाली नाहीं.

दुपारीं चार वाजतां त्या दिवसाचें कामकाज अचानक संपविण्यांत आलें. मला माझ्या कोठींत नेण्यांत आलें. मला जेवण देण्यांत आलें. दिवसभरच्या घटनांवर मी विचार करूं लागलों. माझ्या मते कोर्टाचें काम संपलें होतें. आतां फक्त निकालच जाहीर करायचा राहिला होता. मला सौम्य शिक्षा मिळेल अशी आशाहि माझ्या मनांत डोकावून गेली. त्या

१६ : सैवेरिया ते तिबेट

रात्री मला गाढ झोंप लागली. कित्येक महिन्यांत मला शांत झोंप लागली नव्हती.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी सात वाजतांच पहारेकरी मला घेऊन गेले. धुकें पडलें होतें नि मला थंडी वाजत होती.

आज कोटाचें वातावरण मात्र अगदीं निराळें होतें. सोविएत कोटाचें खरेंखुरें वातावरण मी अनुभवीत होतो. कोटातलीं माणसं कालचींच होती, पण त्यांची आजची वागणूक अगदीं निराळी होती. नेहमींचे प्रश्न पुन्हा विचारले गेले. उपाध्यक्षानें खटल्याला सुखात केली. जसजसे प्रश्न विचारले जाऊं लागले तसतसा मी उदास होऊं लागलों. काल विनाकारण आपल्याला आशा वाटत होती असें मला वाटूं लागलें. खारकाव् काय अन् हीं माणसं काय, सारे रशियन होते नि एकाच उद्दिष्टामार्गे होते.

माझ्या अंगावर ते ओरडूं लागले. टेबलावर मुठी आपटूं लागले. पोलिश हेर, हरामखोर.....अनेक शिव्यांचा भडिमार माझ्यावर होऊं लागला. मला पुरतीं उत्तरें देणेंहि शक्य नव्हतें. मला मध्येंच थांबवण्यांत येई व शिव्यांची लाखोली वाहण्यांत येई.

मिश्रा उभा राहिला. आतां तो स्मित करीत नव्हता. माझ्याकडे करड्या नजरेनें पाहत माझ्यासमोर उभा राहून तो म्हणाला, “ राविझ, पोलिश कुऱ्या, तुझा मूर्खपणा आम्ही आतांपर्यंत सहन केला. तूं एक हलकट हेर आहेस हें तुला माहीत आहे अन् लवकरच तूं तें कबूल करशील.”

“ मला माहीत होतें तें सारें मी सांगितलें,” मी म्हणालों.

मिश्रा आपल्या जागेवरून उठला, माझ्याजवळ आला. “ तूं धादान्त खोटें बोलणारा आहेस.” तो म्हणाला अन् त्यानें पूर्ण शक्ति एकवटून चार वेळां माझ्या थोबाडींत मारली. “ पण खरें बोलायला लावूं आम्ही तुला,” त्यानें मला बजावलें अन् तो पुन्हा आपल्या जागेवर जाऊन बसला.

पंधरा मिनिटें मी त्यांच्या प्रश्नांचीं उत्तरें न देतां, मनापासून त्या सर्वांचा नि ते ज्या राज्यपद्धतीचे दूत होते तिचा तिरस्कार करीत उभा

राहिलों. त्याने थोबाडींत मारल्यामुळे माझ्या गालांची भयंकर आग होत होती व गालांच्या आंतल्या बाजूने रक्त येऊन तोंडांत जमा होत होतें. पण तरीहि मी बोलायचें ठरवलें. मी शेवटपर्यंत त्यांचा मुकाबला करायचा निश्चय केला. माझे साथीदार म्हणून मला माहीतहि नसणाऱ्या तीन माणसांची नांवे घेऊन माझ्या हेरगिरीला ते साक्ष असल्याचें जेव्हां मिश्रानें सांगितलें तेव्हां मी म्हणालों, “ मग त्यांना इथें, कोर्टांत माझ्या पुढें उभे कां करीत नाही ? ”

“ करूं ” “ करूं ” असं जरी मिश्रा बोलला तरी त्यांनीं कुणालाच आणलें नाही व म्हणून माझ्याविरुद्ध त्यांच्याजवळ कांहीं पुरावा नाही ह्याबद्दल माझी खात्री पटली. पण मी पोल होतों नि त्यांच्या दृष्टीनें तोच मोठा गुन्हा होता.

मिश्रा मला लाखों प्रश्न विचारीत होता, आरोप करीत होता. मी ते नाकारीत होतों. तो मला शिव्या देत होता.

हा एक विचित्र खटला होता. खटला कसला, एक अर्धपोटी, थकलेला, अशक्त पोल व सोविएत सरकार ह्यांच्यांतला तो एक सामना होता. सबंध दिवस मला कांहींहि खायला मिळालें नाही. खटला मध्य-रात्रीपर्यंत चालूं राहिला. म्हणजे एकूण सतरा तास मी कोर्टांत उभा होतों. अधूनमधून मिश्रा मला मारीत होताच.

त्या रात्री मला अन्न मिळालें नाही. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सात वाजतां माझा खटला पुन्हा सुरू झाला तेव्हांहि मला कांहींहि खायला मिळालें नाही. पुन्हा खटल्याचें तें दिव्य मला सहन करावें लागलें.

चौथा दिवस खटल्याचा शेवटचा दिवस होता. त्या दिवशीं कोर्टांत नेहमींपेक्षा अधिक लोक होते. स्वतः अध्यक्ष आपल्या जागीं येऊन बसले होते. रोजचीं प्रश्नोत्तरे झालीं.

मग अध्यक्षांनीं माझ्या सहीचा नमुना मागितला. कागदाच्या एका अगदीं छोट्या कपट्यावर मी माझी सही करून दिली. ती पाहून तो कागदाचा कपटा अध्यक्षानीं फेंकून दिला. मग कांहीं कागद काढून ते माझ्या समोर धरून मला विचारलें, “ ही सही तुझीच ना ? ”

१८ : सैबेरिया ते तिबेट

मी बघूं लागलों. थरथरत्या हातानें लिहिलेली, वेडीवाकडी असली तरी सही माझीच होती. “ पण ही सही कोणी, केव्हां घेतली तें मला माहीत नाही,” मी म्हणालों.

“ ही तुझ्यावरील आरोपांची यादी आहे.” अध्यक्ष म्हणाले.

कोर्ट उभें राहिलें. माझी शिक्षा वांचून दाखविण्यांत आली. रशियन जनतेविरुद्ध हेरगिरी केल्याच्या आरोपावरून मला पंचवीस वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यांत आली.

भिश्वा-माझ्याकडे बघत होता. त्याच्या चेहेऱ्यावर स्मित होतें. त्यांत तिरस्कार नव्हता. तें स्नेहपूर्ण होतें.

माझ्या पहारेकऱ्यांनीं मला परत कोठडींत नेलें. मला जेवण देण्यांत आलें. तुरुंगांच्या दृष्टीनें पाहिलें तर तें जेवण भरपूर होतें. पहारेकरीहि माझ्याशीं बोलले. केवढें तरी दडपण माझ्या छातीवरून उतरल्यासारखें मला वाटलें. त्या रात्री मी शांत झोंपलों.

★ ★ ★

आमचा प्रवास

माझ्या खटल्याचा निकाल लागल्याबरोबर मला तुहंगांतलें अन्न देण्यांत येऊं लागलें. माझ्यावरील खटला सुरू व्हायच्या आधीं मला मिळत असलेल्या अन्नापेक्षां हें अन्न अधिक होतें. तें बेचव असलें तरी मला तो बदल बरा वाटला.

मला पकडल्यापासून पहिल्यानेच मला आंघोळीला गरम पाणी देण्यांत आलें. स्नानगृह माझ्या कोठडीपासून सुमारे पन्नास-साठ फुटांवर होतें. दोन पहारेकऱ्यांनीं मला स्नानगृहांत नेलें. मीं अंगावरचे कपडे काढून फेंकले, गरम पाण्याचा नळ सुरू केला आणि शरीर घासून इतकें स्वच्छ केलें कीं, माझी कातडी लाल पडली. माझे पहारेकरी दरवाजांतून माझ्याकडे पाहत होते. त्यांतला एक म्हणाला, “आता तुझं ठीक होईल. तुला इथून नेणार आहेत.” त्यानें ती माहिती देतांच मी “केव्हां ?” “कुठें ?” म्हणून विचारूं लागलों. पण दोघांपैकीं कोणींहि माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं. मीं माझे कपडे स्वच्छ धुतले व ते पिळून तसेच अंगावर घातले. एक पहारेकरी मला म्हणाला, “आतां तूं चांगला स्वच्छ दिसतोस.”

माझ्या कोठडींत परत आल्यावर त्यांनीं मला एक सिगरेट दिली. सिगरेट देण्याच्या त्यांच्या पद्धतीचें मला अजूनहि नवल वाटतें. पहारेकरी सिगरेट पेटवी आणि जमिनीवर ठेवून निघून जाई. मग मी उठून ती उचलून घेई. माझ्या हातांत सिगरेट कधींच देण्यांत आली नाहीं. मीं झुरका व्यायच्या आंत सिगरेट विझली तर एक काडी माझ्याकडे फेंकण्यांत येई. सिगरेट पेटवून झाली कीं, काळजीपूर्वक ती काडी उचलून फेंकून

२० : सैवेरिया ते तिबेट

देण्यांत येई. तुरुंगांतहि सिगरेट देतांना इतकी काळजी कां घेण्यांत येई तें मला अजूनहि कळलें नाहीं.

तुरुंगांतून पळून जाणें अशक्य असूनहि कैद्याला दोन पहारेकरी बरोबर दिल्याशिवाय कधीहि कोठडीबाहेर काढीत नसत. कैद्याला कुठेंहि जायला सांगितलें तरी त्या बाबतींतले नियम अगदीं कडक असत. सर्व मोक्याच्या जागीं पहारेकरी असत व कैद्याला आपल्या मार्गांतून मध्यभागीं राहून चालण्याची आज्ञा दिली जाई. त्या आज्ञेशेवटीं एक सूचना असे—
“डाव्या-उजव्या बाजूला वळायचा प्रयत्न म्हणजे पळण्याचा प्रयत्न.”
—आणि असा प्रयत्न म्हणजे अवघ्या दोन पावलांवर कैद्यामार्गे चालत असलेल्या पहारेकऱ्याच्या पिस्तुलाची गोळी खाणें ! तुरुंगांत जरी असला बंदोबस्त मला अतिरेकी वाटला तरी पुढें हजारों कैदी रशियाच्या एका टोकाहून दुसऱ्या टोकाकडे नेत असतांना तो योग्यच वाटला.

माझ्या खटल्याचा निकाल लागला त्याच्या चौथ्या दिवशीं एन्. के. व्ही. डी. चा एक अधिकारी माझ्या कोठडींत आला. “तुला रशियन वाचतां येतं ?” त्यानें विचारलें. “हो !” मी म्हणालों. त्यानें मला एक कागद वाचायला दिला. माझा प्रवासपरवाना होता तो. रशियांत कैद्यांनाहि प्रवासपरवाना लागे. त्या अधिकाऱ्यानें प्रवासपरवान्यावर माझी सही घेतली व तो निघून गेला.

१९४० नोव्हेंबरच्या मध्याला एका संध्याकाळीं मी तो तुरुंग सोडला. आम्ही बाहेर पडलों तेव्हां बर्फ पडत होतें आणि थंडी अंगाला झोंबत-बोचकारीत होती. तुरुंगाबाहेर लाल विटांचीं दोन गोदामें होती. त्यांतल्या एका गोदामांत मला नेण्यांत आलें. तिथें एका माणसानें मला एक पुडकें दिलें. “तुझ्या प्रवासासाठीं...” तें देतांना तो मला म्हणाला.

त्या आवारांत उभा राहून मी विचार करूं लागलों. माझा एक हात माझी विजार धरण्यांत गुंतला होता, दुसऱ्या हातांत हें पुडकें होतें. पण मला किती तरी बरें वाटत होतें. मी स्वतःला सांगत होतो, ‘आतां तुरुंगांतून तरी सुटलों. पुढें कांहींहि वाढून ठेवलेलें असो—निदान त्या घाणेरड्या तुरुंगांतून तरी सुटलों. निदान स्वच्छ ताजी हवा मला मिळत

होती, मोकळ्या हवेंत राहतां येत होतें, हातांपायांचा उपयोग करून मला काम करतां येणार होतें. इतर कैद्यांना भेटतां येणार होतें.’

इतर कैदी त्या आवारांत आणले जात होते. ते सर्वजण एकमेकांकडे पाहत होते. मी त्यांच्याकडे पाहत होतो. प्रत्येकजण आपल्या ओळखीचा कोणी भेटतो का तें बघत होता. पण माणसांची ओळख पटणें कठीण होतें. आम्ही सर्व तुरुंगाच्या गणवेशांत होतो. जेव्हां आम्हां सर्वांना एकत्र आणलें तेव्हां आम्ही सुमारे दीडशें कैदी आपल्या विजारी धरून उभे होतो. जणू काय आम्ही दीडशें मृतात्मे त्या विचित्र पोषाखांत एकत्र जमून सैतानाच्या नृत्य-समारंभाला आलों होतो. सारखा पोषाख, प्रत्येकाच्या एका हातांत विजार अन् दुसऱ्या हातांत तें कागदांतलें पुडकें ! मला हंसूं आलें. पण त्याचबरोबर आम्हां सर्वांची मानहानि होत असल्याची जाणीवहि झाली.

माझ्याबरोबरच्या कैद्यांशीं आलेला हा माझा पहिला संबंध. खारकाव् आणि लुबियांकांत मीं माणसांचे आवाज ऐकले होते. माणसें ठार मारलीं तेव्हां गोळ्यांचे आवाज ऐकले होते. वेड लागायला आलेल्या माणसांचें ओरडणें ऐकलें होतें. तुरुंगाच्या भिंती ठोकून एकमेकांशीं ‘बोलूं’ इच्छिणाऱ्या कैद्यांचे, भिंती ठोकण्याचे आवाजहि ऐकले होते. पण कुणाशींहि माझा प्रत्यक्ष संबंध येऊं दिला नव्हता.

आमचीं नांवे घेणें, मोजणें इत्यादि प्रकारांत सुमारे दोन तास गेले. हें सर्व चालू असतांना आम्हांला बर्फांत मांडी घालून बसायला लावलें होतें. पहारेकरी बंदुका घेऊन आमच्यावर नजर ठेवीत होते. आम्हांला लष्करी मोटरींत बसायला सांगितलें तेव्हां जवळ जवळ काळोख पडला होता. पहारेकऱ्यांनीं भरलेली एक मोटर आमच्या मोटरीच्या पुढें व एक मार्गें असा बंदोबस्त होता. तुफान वेगानें मोटरी चालत होत्या व हिसके बसून आम्ही एकमेकांच्या अंगावर कोसळत होतो. सुमारे दहा मैल गेल्यावर आमच्या मोटरींचा तांडा थांबला.

इतक्या कालानंतर माणसांत यायला मिळालें म्हणून मी फारच खूप होतो. पण आम्ही सर्व एकत्र येऊनहि आमच्यांत बोलणें झालें नाहीं. आमची न बोलण्याची संवय मोडायला वेळ लागला असता.

आम्ही ज्या स्टेशनावर थांबलों तें मॉस्कोचें उपनगर होतें आणि मॉस्कोबाहेर पांच मैलांवर होतें. तिथें आमच्यासाठीं गुरांचे डबे असलेली एक गाडी तयार होती. तिच्या दोन्ही बाजूंना वाफ सोडीत एंजिन तयार होती. पूर्वी त्या डब्यांतून घोडे किंवा बैल नेत असत. आतां आमची रवानगी त्यांतून झाली. दोन सैनिक प्रत्येक कैद्याला उचलून डब्यांत चढवीत आणि डब्यांतले दोन सैनिक त्यांना बरोबर उभे करीत. धान्याची पोती लावावीत तसें कैद्यांना उभें करण्यांत येई. कुणालाहि हलायला जागा नव्हती. ज्या डब्यांत आठ घोडे न्यायची सोय होती, त्या माझ्या डब्यांत आम्ही साठ माणसें होतों. गुरांना हवा मिळावी म्हणून ठेवलेले डब्याचे झरोके पत्रे लावून बंद करण्यांत आले होते. मध्यंतरीं दंडावर कसल्या तरी पट्ट्या लावलेले दोन सैनिक आले व म्हणाले, “ आम्ही ‘फर्स्ट एड’वाले आहोंत. प्रवासांत तुमच्यापैकी कोणी आजारी पडलं तर आम्हांला बोलवा.” ते निघून गेल्यावर आमच्यापैकी एक कैदी मोठ्यानें म्हणाला, “ हो, तुम्हांला गरज लागली तर ह्यांना टेलिफोन करा.” त्यावर सर्वजण हंसले. पण आमचा त्या वैद्यकीय सैनिकांबद्दलचा अंदाज खरा ठरला. पुढील सर्व प्रवासांत त्यांचें तोंडहि आम्हांला दिसलें नव्हतें.

माझ्या डब्याच्या एका टोकाला मी चांगलाच दाबला गेलों होतों. मी हात हालवायचें ठरवलें तरी तेवढी जागा देण्यासाठींहि मला शेजाऱ्याला विनंति करावी लागे. तो शेजारी मग आपल्या शेजाऱ्याला दाबून, थोडी जागा करून देई. अशाच एका अनोळखी शेजाऱ्यानें मला तें कागदाचें पुडकें उघडून खाऊन व्यायची सूचना दिली. “ तें पुडकें चोरीस गेलें तर तुला कांहींच खायला मिळायचें नाहीं.” तो मला म्हणाला. मी पुडकें चाचपडून पाहिलें. पावाचा एक सुमारें नऊ इंच लांब तुकडा आणि दोन सुके मासे. एक औंस निकृष्ट प्रतीची तमाखू व तिच्या सिगरेटी करायला वर्तमानपत्राचा कागद. मी अर्धा पाव आणि मासा खाऊन टाकला. मासा छान होता. उरलेला पाव व मासा पुन्हा खाऊन पेपरमध्ये गुंडाळून मी माझ्या सदस्यांत लपवून ठेवला.

गाडी सुरू होईपर्यंत कोणी कुणाशीं बोललें नाहीं. मग आपण कुठें जात आहोंत त्याबद्दल अंदाज सुरू झाले. अनेकांनीं अनेक अंदाज व्यक्त

केले. पण आम्ही सैबेरियाला जात आहोंत ह्याबद्दल सर्वांचे एकमत होते. मग आपल्या ओळखीचे, गांवचे कोणी आहे का ते प्रत्येकजण शोधू लागला. आपल्या गांवाचे नांव ओरडून सांगून तिथले कोणी आहे का म्हणून कोणी तरी विचारी व कोणी असले तर ओरडून ' हो ' म्हणे. मी पिन्स्कचे कोणी आहे का म्हणून विचारले. एकाने ' हो ' म्हणून सांगितले पण मग ओळखीची गावे नि माणसांची नावे जेव्हा जमेनात तेव्हा त्याचे नि माझे पिन्स्क एक नाही हे पाहून माझी फार निराशा झाली. त्याने नंतर पुन्हा माझ्याशी बोलायचा प्रयत्न केला. परंतु त्या निराशेमुळे मी बोलायला तयार नव्हतो.

त्या रात्री बऱ्याच ठिकाणी गाडी थांबली. गाडी थांबली की, मोटरीतली माणसे काढून गाडीत भरल्याचा आवाज ऐकू येई. डब्याच्या भिंतीला लागून असलेली माणसे दोन फळ्यांच्या फर्तीतून बाहेर पाहत. बाहेर सर्चलाइटच्या प्रकाशात काम चालत असल्याने त्यांना ते चांगले दिसे. ते जे बघत त्याचे वर्णन करून मग इतरांना सांगत.

आमच्या प्रवासाचा हा पहिला टप्पा फारच भयंकर होता. ती सबंध रात्र आणि दुसरा सबंध दिवस आम्ही प्रवास करीत होतो. डब्यांत संडास किंवा सुतारीची सोय नसल्याने माणसे उभ्याउभ्यानेच विधी करीत. सर्वत्र घाण पसरली होती, पण हलणे कुणालाच शक्य नव्हते. गाडी उभी राहिली की, कैदी मोठमोठ्याने ओरडत, पण पहारेकरी डब्यावर बंदुकांचे दस्ते मारून त्यांना गप्प बसायला सांगत. पहिले जेवण घेतल्यावर बारा तासांनी मी माझा उरलेला पावाचा तुकडा व मासा खाऊन टाकला.

जेव्हा गाडी थांबवून आम्हांला पहिल्यानेच डब्याबाहेर येऊ दिले तेव्हा आम्ही सुरुवातीला गाडीत बसलेले कैदी जवळ जवळ चौवीस तास गाडीच्या त्या डब्यांत उभे होतो. कांहीचे पाय उभे राहून राहून इतके ताठले होते की ते त्यांना सरळ करता येईनात. रक्ताभिसरण नीट व्हावे म्हणून आम्ही जोरजोराने हातपाय हलवीत होतो. माझ्या घोट्याला हातबांबची जखम झालेली होती. ती आता पुन्हा दुखू लागली. माझ्या ज्या हातावर तुरुंगांत ते गरम डांबर ओतले होते तो हात सुजू लागला. पुष्कळ सैनिकांच्या जुन्या जखमा ते रशियन तुरुंगांत आल्यावर नीट

२४ : सैबेरिया ते तिबेट

उपचार न झाल्याने पुन्हा दुखू लागल्या होत्या. त्या वेदना सहन करण्याचें त्यांचें धैर्य वाखाणण्यासारखें होतें. रशियन फर्स्ट-एडवाल्यांनी त्यांना साधें अँस्परिनसुद्धां दिलें नाहीं.

शंडी कडाक्याची पडली होती. अंगाला बोचकारणारा गार वारा शिष्ट्या वाजवीत आमच्या गाडीला घासून जात होता. आम्हांला पुन्हा मांड्या घालून बर्फांत बसवण्यांत आलें. नंतर पावाचे तुकडे वांटण्यांत आले. गाडीचें वाफाळलेलें पाणी प्यायला देण्यांत आलें. त्याला तेलाचा वास येत होता. आम्हांला थोडें चालायची परवानगी देण्यांत आली. डबा साफ करण्यासाठीं झाडांच्या फांद्या गोळा करायची परवानगी आम्हांला मिळाली, पण सरळ चालायची जुनी अट अर्थातच घालण्यांत आली होती. डबा साफ करायला पुष्कळ स्वयंसेवक पुढें आले, पण कांहीं मिनिटें डब्यांत काम केल्यावर त्यांना ताजी हवा घेण्यासाठीं बाहेर यावें लागे. डब्याच्या दाराशीं मी उभा असतांना माझ्या लक्षांत एक गोष्ट आली. आमचा डबा बाहेरून कुलूप लावून बंद करीत होते. एवढेंच नव्हे तर त्याला सील लावीत होते. शिशाचें सील डब्याला अडकवून आमचा पुरा बंदोबस्त करण्यांत येत होता:

पुढें आमचा प्रवास असाच चालू होता. रोज तेंच. दिवसा एखाद्या निर्जन जागीं आमची गाडी थांबवीत आणि रात्रीं आम्ही प्रवास करीत असूं. स्टेशनावरून आमची गाडी जात असतांना त्या गुरांच्या डब्यांतून आमचा आवाज जेव्हां स्टेशनवर असलेल्या रशियन प्रवाश्यांना ऐकूं येत असेल तेव्हां त्यांना काय वाटत असेल कुणास ठाऊक !

पहिल्या आठवड्याच्या अखेरीपर्यंत आमच्या डब्यांतल्या साठ कैद्यांत बराच आपलेपणा निर्माण झाला. डब्याच्या भिंती बर्फासारख्या गार पडत असल्याने उबेसाठीं सर्वजण पाळीपाळीनें डब्याच्या मध्यभागीं उभे राहत. डब्याच्या फटींतून बाहेरचें दृश्य पाहून त्याचें छान वर्णन करणारांनीं पुष्कळदां आम्हांला असह्य झालेला एकाकीपणा दूर केला होता.

त्या हवाबंद डब्यांतून आमच्या प्रवासाची दिशा कळणें अशक्य होतें. पण दुसऱ्या आठवड्याच्या शेवटीं आमच्या गाडीला तिसरें एंजिन लागलें तेव्हां आम्ही ट्रान्स सैबेरियन मार्गावर असल्याचें आमच्या लक्षांत आलें.

ह्या प्रवासांतील एक आठवण अजूनहि माझ्या मनांत ताजी आहे. आमची गाडी एका मोठ्या स्टेशनवर अचानक थांबली. फटीतून पाहण्याची माझी पाळी असल्याने मी बाहेर पाहू लागलो तों आमच्यासारखीच दुसरी गाडी माझ्या नजरेस पडली व मी ओरडलो, “ आमच्यासारखी दुसरी गाडी आहे.” नंतर माझ्या लक्षांत आले की ती गाडी आमच्यासारखी बंद नाही. तिच्या खिडक्या उघड्या आहेत नि गाडीत बायका-मुले आहेत. “ बायका, बायका-मुले आहेत त्या गाडीत ! ” मी पुन्हा ओरडलो. माझा आवाज ऐकतांच ती गाडी पाहण्यासाठी सारे धांवले. कुणी तरी ओरडले, “ त्या पोलिश स्त्रिया आहेत.” मग इतका गोंधळ माजला व इतकी आरडा-ओरड झाली की, त्या गाडीतून एखाद्या स्त्रीने कांहीं सांगितले असते तरी आम्हांला ऐकू आले नसते. त्या स्त्रिया पोलिशच असतील असे नाही, पण आम्हांला कळायला मार्ग नव्हता.

ती आरडाओरड ऐकून रशियन सैनिक धांवत आले व त्यांनी बंदुकीचे दस्ते आपटून कैद्यांना शांत करायचा प्रयत्न केला. पण कोणी शांत राहण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते. शेवटी एंजिन चालू करून गाडी हलविण्यांत आली. आपलीच बायकामुले त्या गाडीत आहेत असे समजून पुढे किती तरी कैदी रडत होते.

पुढे गाडी थांबली तेव्हां गाडीच्या अधिकाऱ्याने आमच्या वागणुकीबद्दल आम्हांला ‘ समज ’ दिली व आम्ही ‘ संस्कृतिहीन ’ असल्याचे आम्हांला बजावले.

आमच्या दाढ्या वाढल्या होत्या तरी आतां आम्ही एकमेकाला ओळखू लागलो होतो. आम्हांला एकमेकांचीं नांवे माहित नव्हतीं, पण अशा अवस्थेत नांवांना काय महत्त्व होते ? स्वभाव आणि वागणे ह्यावरूनच माणसांची ओळख पटू लागली. कांहीं जन्मजात पुढारी होते, कांहीं संघटक होते, कांहीं माझ्यासारखे न मरण्याचा निश्चय करून जगत होते, तर कांहीं त्या गुरांच्या डब्यांत कोंबले गेले तेव्हांच अर्धमेले झाले होते. कांहीं उभ्या उभ्या मेले. पण ते मेल्याचे गाडी उभी राहून आम्ही खाली उतरेपर्यंत आम्हांला कळत नसे. त्यांना बर्फावर टाकून देण्यांत येई. जमीन

२६ : सैबेरिया ते तिबेट

गोठून इतकी कडक झालेली होती की, खडे खोदून त्यांचीं प्रेतें पुरणें अशक्य होतें. त्यांचीं नांवे मग अधिकारी यादीतून खोडून टाकीत.

पण अशाहि परिस्थितींत थडामस्करी करून सर्वांना हंसविणारे कांहीं होते. ते खास पुरुषी भाषेंत विनोद करीत. आणि आम्हांला पोट धरधरून हंसायला लावीत. त्यांतल्या एकाची गंमत सांगतां—

सैबेरियांतल्या सोन्याच्या खाणींत आम्हांला काम करायला नेणार आहेत असें ऐकल्यावर हा गृहस्थ म्हणतो, “सभ्य गृहस्थहो, मी माझ्या पावांत रोज सोनं मिसळून खाणार आहे. मग मी पळून जाईन, जपानला पोहोचें. मग रोज सकाळीं परसाकडेला गेलों की मला सोनंच सोनं मिळत राहिल. त्या सोन्यावर मी चैनीनं आरामांत जगूं शकेन.” आम्ही त्याच्या त्या विनोदावर पोट धरधरून हंसलों.

रशियनांच्या विरुद्ध करण्यांत येणाऱ्या विनोदाला निर्भर्त्सनेची एक तीव्र धार असे. मृतांच्या अंगावरील कपडे रशियन नेहमीं काढून घेत व मग त्याचें प्रेत निकालांत निघे. ह्यावर एकानें विनोद केला, “त्यांचं बरोबर आहे. रशियांतच वापरण्यासाठीं स्तालिनबाबानें त्याला हे कपडे उसने दिले होते. त्याच्या पुढच्या प्रवासाला ते कसे देतां येतील ?”

पण आमच्यांतल्या गप्पा नेहमीं अशा आनंदी नसत. राजकारणावर चर्चा सुरू झाली की, भांडणें तर होतच, पण मारामान्याहि होत.

आणि कित्येकदां अशा बोलण्याचें दुःखद स्वरूपहि दिसे. एकदां एका कैद्यानें स्वतःशींच बोलायला सुरुवात केली. वातांत बोलतात तसा तो आपल्या बायकोबद्दल बोलूं लागला. ती फार सुंदर केक करते असें तो सर्वांना सांगूं लागला व मग ती केक कशी करीत असे त्याचें वर्णन करायला त्यानें सुरुवात केली. ‘मधेंच एकजण ओरडला, “चूप मूर्खा ! आम्हांला वेड लागायचं एखाद्या वेळीं.”’

केकचें वर्णन करणारा गप्प झाला. त्याच्या कल्पनेनें तयार झालेला केक खायला मी आतुर झालों होतो. केकची चवसुद्धां मी विसरायला लागलों होतो.

गतकालच्या आठवणी

तिसऱ्या आठवड्यांत आमची गाडी सैबेरियाच्या पश्चिम भागांतून चालली होती. सतत तीन आठवडे चालू असलेल्या ह्या प्रवासांत विचार करायला खूपच वेळ होता. स्टेशने किंवा त्यांची नांवे बघण्याइतका उत्साहहि आमच्यांत राहिला नव्हता. प्रत्येक स्टेशनावर पांढरा रंग दिलेला स्तालिनचा अर्धपुतळा असे. स्टेशनांत फरक असलाच तर तो थंडी कमी-जास्त असण्यांत. मात्र, ह्या काळांत आम्ही एकमेकांबद्दल माहिती गोळा करीत असूं. दहा वर्षांपेक्षां कमी शिक्षा असलेला आमच्यांत कोणीच नव्हता. माझ्यासारखे पंचवीस वर्षांची शिक्षा असलेले बरेच जण होते. — कांहींच्या शिक्षा तर अधिक होत्या. निम्ह्या लोकांचा गुन्हा एकच होता. ते पोलिश सैन्यांतील सैनिक होते. इतर सैनिकांसारखेच ते लढाया, आपलें कुटुंब आणि माणसें ह्यांच्याबद्दल गप्पा मारीत. गतकालच्या आठवणी काढणें एका दृष्टीनें चांगलें होतें. वर्तमानकालापासून दूर जायचा तो एकच मार्ग होता.

एका ज्यू कैद्यानें माझे लक्ष माझ्या भूतकालाकडे खेंचून नेलें. त्यानें माझ्यापुढें एक फार चमत्कारिक प्रश्न उभा केला. त्या ज्यूच्या दृष्टीनें पाहिलें तर प्रश्न फारच चमत्कारिक होता. पश्चिम बाजूनें जर्मन आणि पूर्वेकडून जेव्हां रशियन आमच्या देशांत घुसले तेव्हां ज्यूनें आपलें दुकान विकून टाकलें आणि आलेल्या पैशाचे हिरे खरेदी केले. त्याचा एक मित्र चांभार होता. त्या मित्राकडून त्यानें बुटांची एक खास जोडी तयार करून घेऊन त्यांत आपले हिरे लपवले. एवढी तयारी करून तो पोलंडमधून पळून

२८ : सैबेरिया ते तिबेट

जायला निघाला. पण पळून कुठें जाणार? — तो जर्मनीला जायला निघाला. त्याचा रशियनांच्यावर विश्वास नव्हता, म्हणून तो जर्मनीला जायला निघाला. “पण जर्मनांनी तुला ठार केलें असतें,” मी म्हणालों. “खरें आहे, खरें आहे,” तो म्हणाला, “पण रशियनांवरचा माझा गैर-विश्वासहि अगदीं योग्यच होता. आज बघ माझी काय अवस्था आहे.” जर्मनांची परीक्षा पहायची संधि त्याला मिळाली नाही हें त्याच्या दृष्टीनें योग्यच झालें. तो पळून जातांना पकडला गेला आणि त्याला दहा वर्षांची सजा मिळाली.

पोलिश सैन्याचा पराभव झाल्यावर मी पिन्स्कला परत गेलों ह्याचाच अर्थ मी आपण होऊन रशियनांच्या हातीं सांपडणें पसंत केलें. जर्मनांचा युद्धकैदी झालों असतों तर माझी स्थिति अधिक चांगली राहिली असती का? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें शक्य नव्हतें. तरी त्या प्रश्नानें माझें मन गतकालाच्या आठवणींत नेलें.

मी आर्किटेक्ट सर्वेअरचा अभ्यास करीत असतांना पोलिश सैन्यांत घोडदळासाठी स्वयंसेवक हवेत म्हणून मागणी आली आणि मी जायला तयार झालों. ब्रेस्ट लिटोव्स्कच्या सैनिकी विद्यालयांत वर्षभर शिक्षण घेऊन मी वरच्या श्रेणींत उत्तीर्ण झालों. शिक्षण संपतांच मी माझ्या कॉलेजांत परत गेलों व माझें कॉलेजचें शिक्षणहि संपवलें.

आमच्या इस्टेटीची देखरेख माझी आई करीत असे. तिला मदत करण्यासाठी मी घरीं गेलों, पण कांहीं महिन्यांतच मला सैन्यांत परत जावें लागलें.

माझा लढाईचा अनुभव तीनच आठवड्यांचा होता. पण ते तीन आठवडे धांवपळीचे, हल्ल्यांचे, धामधुमीचे होते. त्या गुरांच्या बंद डब्यांत माझ्यापुढून तीं चित्रें जाऊं लागलीं. आमचें घोडदळ जर्मनांच्या टॅक्सपुढें टिकाव धरूं शकत नव्हतें. सैन्यांत सर्वत्र गोंधळ माजला. जेव्हां कांहीं शिस्त आली तेव्हां आम्ही जर्मनांवर हल्ला चढविला, मला वाटतें आधुनिक कालांत घोडदळानें केलेला हा शेवटचा हल्ला होता. आम्ही त्या रणांगणावरील कैफांत अनेक जर्मन कापून काढले, पण त्यांच्या नेमबाजीनें आमचे

घोडे पटापट मरुं लागले. आम्ही वॉरसाच्या बचावासाठीं मार्गे हटलों, पण जर्मनांनीं वॉरसा घेतलें.

त्या ज्यूनें विचारलेला प्रश्न माझ्यासारख्या अनेक लोकांच्यापुढें होता. जर्मनांच्या हातीं पडायचें कीं रशियनांच्या ? आम्ही जे सैनिक जर्मनांच्यां विरुद्ध लढलों होतो त्यांना वाटलें कीं, जर्मनांचे शत्रु म्हणून रशियनांकडून आम्हांला चांगली वागणूक मिळेल.

भूतकालांतल्या ह्या आठवणींत गुरांच्या डब्यांतला तो आमचा लांबच लांब प्रवास चालू होता. कोणी आपल्या मुलांचीं हृदयस्पर्शीं वर्णनें करी. आम्ही जर्मनांना आणि रशियनांना मनापासून शिव्या देत असूं. थंडीत गोठून, एकमेकांना बिलगून बसून शब्दहि न बोलतां आम्ही तासचे तास काढीत असूं. कित्येकदां छत्तीस तास आम्हांला कोंडून ठेवण्यांत येई आणि मग सारे आमच्या जेत्यांना शिव्या देत असत.

तरी गुरांच्या साठ डब्यांची ती गाडी सापासारखी पुढें पुढें सरकत होती. रशिया हा प्रचंड देश आहे. आम्ही निघालेल्या जागेपासून दोन हजार मैल मार्गे टाकीत होतो. पुरेसे कामगार न मिळाल्यामुळें पिकें तशींच शेतांत राहिलेलीं आम्ही पाहिलीं. हा भाग धान्य पिकवण्यांत फार संपन्न होता.

एकदां गाडीच्या चाकांचीं दुरुस्ती करण्यासाठीं आम्हांला बरेंच थांबावें लागलें. त्या वेळांत आम्हांला चालायची परवानगीहि मिळाली. आतां आम्ही एक नवी युक्ति शोधून काढली होती. वेलींचा उपयोग आम्ही नाडीसारखा करून आमच्या विजारी बांधीत होतो. त्यामुळें आमचे दोन्ही हात मोकळे राहत.

पुन्हा आम्हांला डब्यांत कोंबण्यांत आलें. शेवटीं एक महिना गाडीत काढल्यावर व पुरे तीन हजार मैल दूर आल्यावर आम्ही इर्कुस्क ह्या बैकल सरोवराच्या दक्षिण टोकाला असलेल्या गांवीं पोहोंचलों व आमचा गाडीचा प्रवास संपल्याचें आम्हांला सांगण्यांत आलें.

आम्ही गाडीतून उतरलों तेव्हां बर्फासारखा गार वारा प्रचंड वेगानें घोंगावत होता. गोठवणारी थंडी असूनहि त्या वाऱ्यापासून आसरा व्यायला

३० : सैबेरिया ते तिबेट

आमच्याजवळ कांहीं नव्हतें. मोटरी हें अगदींच अपुरें संरक्षण होतें. थोड्या वेळांतच आमचे कान गोठून गेले. नाकें लाल-निळीं पडलीं, डोळ्यांतून पाण्याच्या धारा वाहूं लागल्या. तो डिसेंबरचा दुसरा आठवडा होता आणि सैबेरियांत थंडीचें राज्य सुरू झालें होतें. आमच्या अंगावर अजूनहि सुती, पातळ कपडे होते आणि पायांत कापडी बूट होते. आम्ही डबे साफ केल्याची आमच्या पहारेकऱ्यांनीं खात्री केली. कित्येकांचे अवयव इतके आखडले होते कीं, त्यांना उचलून डव्याबाहेर काढावें लागलें. शेवटीं सर्वांना एका रांगेंत आणण्यांत आलें, ओरडून हुकूम देण्यांत आले व ती आमची लांबच लांब रांग चालूं लागली.

पांच मैल चालल्यावर आम्हांला एका बटाट्याच्या शेतांत थांबण्यांत आलें. मीं नजर पांचेल तिथपर्यंत पाहिलें. कुठेंहि इमारतीचा किंवा इतर कसल्याहि आडोशाचा पत्ता नव्हता. आम्ही गोठून एकमेकांकडे पाहत त्या बर्फांत उभे होतो.

पण असें उभें राहून चालणार नव्हतें. कांहीं तरी करायला हवें होतें. कोणी तरी एक कल्पना काढली. बर्फ जमवून त्या ढिगाऱ्याआड लपलें तर वारा कमी लागतो म्हणून कोणी तरी बर्फाचा ढिगारा केला आणि त्याचें अनुकरण भराभर इतरांनीं केलें. दगडासारखें घट्ट झालेलें बर्फ केवळ बोटांनीं खोदून त्यांनीं स्वतःसाठीं आडोसा तयार केला.

त्या ठिकाणापासून थोडें दूर बरीच झाडी होती. आमच्या गाडीचा अधिकारी आला तेव्हां कांहीं कैद्यांनीं बर्फावर अंथरूण तयार करण्यासाठीं झाडांच्या फांद्या आणण्याची परवानगी मागितली व त्यांना ती देण्यांत आली. प्रत्येक गटानें आपआपले प्रतिनिधी फांद्या गोळा करण्यासाठीं पाठवले. त्या फांद्यांचें अंथरूण तयार करून बर्फाच्या ढिगाऱ्याआड माणसें झोंपलीं. वाऱ्यापासून कांहीं प्रमाणांत बचाव झाला तरी त्यामुळें कांहीं ऊब येऊं शकत नव्हती. पाव वांटण्यांत आला आणि स्वयंपाकविभागांतून दोन कप बिनसाखरेची गरम कॉफी आम्हांला देण्यांत आली.

अशा अवस्थेंत आम्ही तीन दिवस काढले. आणखी शेंकडों कैदी येत होते. त्यांतले कांहीं फिन होते. त्यांच्या एकत्र राहण्याच्या पद्धतीमुळें ते चटकन् लक्षांत येत. आतां एकूण पांच हजार माणसें झालीं.

आमच्या अंगावरील उवा मात्र त्या थंडीत मेल्या. आम्हांला कांहीं त्याचें दुःख झालें नाहीं म्हणा. नाहीं तरी बिचाऱ्यांना आमच्या शरीरांतून काय रक्त मिळणार होतें !

त्या दिवशीं लॉन्ग्या आल्या आणि कोणी तरी ओरडलें, “ कपडे ! ” नवे कपडे आले होते. सर्वांना कपडे वांटून व्हायला कित्येक तास लागले, पण प्रत्येकाला गळ्यापर्यंत बटनें असलेला गरम कोट व गरम विजार मिळाली. घोऱ्यापर्यंत येणारे रबर व कॅन्व्हासचे बूटहि मिळाले. बुटांचे तीनच आकार होते — लहान, मध्यम आणि मोठा. ज्यांना बूट होत नसत त्यांनीं आपल्या कैदी मित्रांतून योग्य आकाराच्या बुटाचा मित्र शोधून काढायचा व मग आपल्या जोड्यांची अदलाबदल करायची. ज्या थोड्या भाग्यवंतांना योग्य आकाराचे बूट मिळाले त्यांत मी होतो. माझे बूट छान झाले. नवे गरम कपडे घालण्यासाठीं आमची सर्वांची धांवपळ झाली. सैबेरियाच्या थंडीचा विचार केला तर नवे कपडेहि अपुरेच होते, पण आमच्या शरीरांना त्या कपड्यांमुळें ऊब मिळाली म्हणून आम्ही खूप होतो.

चौथ्या दिवशीं सर्वांना कपडे मिळाल्यावर प्रत्येकाला पायाला गुंडाळण्यासाठीं दोन दोन फडकीं देण्यांत आलीं. थंडीपासून पायाच्या बोटांचा कसा बचाव करावयाचा तें कैदी एकमेकांना दाखवूं लागले.

सुमारें साठ मोटरींचा एक तांडा आमच्या शेतांत आला. त्यांना पेट्रोलच्याऐवजीं लाकडी गॅसच्या भट्ट्या होत्या. भट्ट्यांत जाळण्यासाठीं योग्य असलेलें लाकूड सैबेरियांत भरपूर मिळें. रशियनांनीं त्यामुळें पेट्रोल वांचवून आपला वाहतुकीचा बराच मोठा प्रश्न सोडवला होता.

त्या गाड्या शेतांत येतांच मोठमोठ्यानें ओरडून आज्ञा देण्यास सुरुवात झाली व कांहीं तरी प्रचंड हालचाल होणार असल्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. पुष्कळांच्या बाबतींत आयुष्यांतला तो शेवटचा प्रवास ठरणार होता.

: ५ :

सैबेरियांत

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अन्नवांटपाचें काम संपल्याबरोबर सैनिक आले व त्यांनीं कैदी मोजायला सुरुवात केली. नांव पुकारून कैद्यांची संख्या मोजण्याचें काम खूपच जिकिरीचें होतें. रशियन पद्धतीनें केलेले कैद्यांच्या नांवांचे उच्चार पुष्कळदां कैद्यांना कळत नसत व नांव पुन्हा पुन्हा पुकारावें लागे. ह्या वेळीं गाडीच्या डब्यांत तयार झालेले आमचे गट मात्र मोडले गेले.

मोटरी उभ्या होत्या. आमची निघण्याची तयारी झाली होती. माणसें अस्वस्थ झालीं होती. पण समोर घडणारा प्रकार पाहतांच आश्चर्यानें, भीतीनें आणि संतापानें थिजून तीं उभीं राहिलीं. कारण उभ्या असलेल्या प्रत्येक लॅरींतून सुमारें एक इंचाच्या जाडीची लोखंडी सांखळी बाहेर फेंकण्यांत आली. तिचें मोटरीच्या बाजूचें टोंक मोटरीच्या मार्गें असलेल्या आंकड्याला अडकवलेलें होतें. आमच्या टोळीवर देखरेख करणारा एक सैनिक पुढें झाला व त्यानें आमच्या दोन रांगा केल्या. सांखळीच्या प्रत्येक बाजूला आम्ही पन्नास पन्नास माणसें होतो. नंतर आमचे हात हातकड्यांनीं त्या सांखळीला बांधण्यांत आले. माझा डावा हात बांधला गेला हें मी माझें नशीब समजतो, कारण माझ्या उजव्या हाताची जखम अजूनहि फार दुखत होती. सांखळीच्या प्रत्येक बाजूला तीन तीन सैनिक आमच्यावर पहारा करीत होते. उरलेले सैनिक मोटरींत बसले.

एखाद्या प्रचंड सर्पासारख्या आमच्या रांगा हलूं लागल्या. आमची सांखळी ओढणारी मोटर ताशीं सुमारें चार मैलांच्या वेगानें चालत होती.

पहिल्या रात्री आम्ही रात्रभर चालत होतो. सर्वांत पुढच्या गाडीच्या दिव्यांच्या प्रकाशांत आम्ही चालत होतो. सांखळीला ओढ बसली की चालत रहायचें. नागरिकांच्या नजरेला आम्ही पडूं नये म्हणून हा प्रवास होत असावा, ह्याबद्दल मला शंका नव्हती. पुढें प्रवासांत आम्ही दिवसभर चालून रात्री विश्रांति घेत असूं. पण सैबेरियाच्या ह्या भागांत वस्तीच एवढी कमी होती की मीं एकहि नागरिक पाहिला नाही.

उजाडल्यानंतर अर्ध्या तासानें आम्ही थांबलों. आमचीं शरीरें आंबलीं होती. आमच्यांत सतरापासून साठ वर्षांपर्यंतच्या वयाचीं माणसें होती. वृद्धांत पूर्वाश्रमीं सुखवस्तु असलेल्या किंवा डॉक्टरी-वकिलीसारख्या बौद्धिक श्रमाचीं कामें करणारांचा भरणाच अधिक होता. रशियनांच्या हातांत सांपडण्यापूर्वी मोटरींतून कामाच्या जागी जाणें आणि कामाच्या जागेवरून घरीं परत येणें एवढेंच काय ते शारीरिक श्रम त्यांना पडत असत. ह्या आतांच्या श्रमानें ते मृत्यूच्या जवळ पोहोचले होते.

ही आमची पहिली विश्रांति जवळ जवळ दोन तास टिकली. आमच्या बरोबरच्या स्वयंपाकगृहानें आम्हांला पाव आणि गरम कॉफी दिली. त्या गरम कॉफीमुळें आमच्या जिवांत जीव आल्यासारखें वाटलें.

पुन्हा सर्पासारख्या आमच्या रांगा हलूं लागल्या. दर दोन तासांनीं आमचे पहारेकरी बदलले जात. मोटरींतून नवे पहारेकरी येत आणि जुने मोटरींत जाऊन बसत. आमच्या ह्या प्रवासाला फार वेळ झाला नव्हता तरी मृत्यूनें आमच्यावर झडप घालायला सुरुवात केली. कोणी मेला की शेजारचे कैदी ओरडत व मग पुढचे कैदी ओरडत, सैनिक ओरडत. मोटरीपर्यंत हा आवाज पोचून मोटर थांबली की मेलेल्या कैद्याची हातकडी काढली जाई, त्याचे कपडे व बूट काढून घेतले जात आणि त्याच्या शरीरावर बर्फ रचून त्याचें दफन करण्यांत येई. माझ्याच गटाचें उदाहरण घेतलें तर आमची ही पदयात्रा संपेपर्यंत आमच्यांतील मृत्यूचें प्रमाण दहा ते पंधरा टक्क्यांपर्यंत पोचणार होतें.

आमचा मार्ग कळायला कांहीं साधन नव्हतें. सगळीकडे बर्फच बर्फ पसरलेलें होतें. आमचा रस्ता दर संभ्रंशु वारांवर सुक त्यांबः पुरुतः व त्यालाः लभः

गवताची एक पेंढी बांधून आखलेला होता. पण दिशा कळली नाही तरी आम्हांला एक खात्री होती. आम्ही उत्तरेस सरकू लागलों तसतशी थंडी अधिक भयानक होऊं लागली. आमचा मार्ग चारशें मैल लांबीच्या बैकल सरोवराच्या पश्चिम किनाऱ्याला समान्तर होता.

दुपार टळेपर्यंत आम्ही चालत राहिलों. आम्हांला जर योग्य निवाऱ्याची जागा मिळाली असती तर बहुधा आम्ही लवकर थांबलों असतों. पण निवाऱ्याची जागा बघून थांबण्याची आज्ञा देण्यांत माणुसकी दाखवणें हा हेतु आमच्या अधिकाऱ्याचा बहुधा नव्हता, तर फुकट मिळालेले मजूर धड्याकड्या स्थितींत मुक्कामीं पांचावेत हा होता.

आमच्या स्वयंपाक्यांच्याबद्दल मात्र आमच्या मनांत कृतज्ञताच होती. आम्हांला देण्यांत येणारा पाव ते रोज सकाळीं भाजीत व दिवसांतून दोनदां गरम कॉफी देत. पाव हेंच आमचें जीवनसर्वस्व होतें. पावाच्या एका तुकड्यासाठीं आम्हीं मूठभर हिरेहि दिले असते नि तरीहि आपला फायदाच झाला असें मानलें असतें. आमच्या दृष्टानें फक्त अन्नालाच मूल्य होतें. इतर सर्व निरुपयोगी.

एकंदर तीन वेळां आम्ही बर्फाच्या वादळांत सांपडलों. पहिल्या आठवड्याच्या शेवटीं पहिलें वादळ झालें तें सर्वांत वाईट होतें. तुफान वेगानें, शरीर गोठवीत जाणारा तो भयंकर वारा आम्हांला नवीनच होता. जड शिशासारखे ढग डोक्यावर लोंबत होते. त्या वादळानें आमचा वेग खूपच मंदावला. रात्रभर तें वादळ चालू राहिलें. तें चालू असतांना शेकोट्या पेटवणें शक्यच नव्हतें.

त्या प्रवासांत कोणी कुणार्शी मैत्री करायला तयार नव्हता. प्रत्येकजण आपआपल्या विचारांत गुंग असे. माझ्या विरुद्ध बाजूला माझ्या समोर पाऊलभर चालणाऱ्या एका तरुणाशीं मी दोस्ती केली. तो माझ्याकडे पाहत असे, पण बोलत नसे. मला वाटतें त्याला मी आवडलों असेन. त्यानें एकदां मोठ्यानें सांगितलें, “अशा पद्धतीनें मी त्यांना माझा प्राण घेऊं देणार नाही.” “मी पण.” मी उत्तरलों, “आपण जिथें निघालों आहोंत तिथें पांचूं.”

तो लब्लिनजवळच्या एका स्टेशनचा स्टेशनमास्तर असल्याचें त्यानें मला सांगितलें. खरें म्हणजे तो त्या स्टेशनवर पोटरपासून तों मास्तरापर्यंत सर्व कामें करीत असे. खरा तो युकेनचा. पण पहिल्या महायुद्धानंतर युरोपची जी चीरफाड झाली, त्यांत त्याचें गांव पोलिश हद्दींत आलें. रशियनांनीं त्याला ट्रॅक्टर दुरुस्त करणाऱ्या एका कारखान्यांत पाठवलें. दुरुस्तीच्याहि पलोकडे पांचलेल्या कांहीं मोडक्या ट्रॅक्टरांच्या दुरुस्तीचें काम त्याच्याकडे आलें. त्यांतला एक ट्रॅक्टर दुरुस्तीनंतर पुन्हा बिघडला. त्याच्यावर फितुरीचा आरोप ठेवण्यांत आला आणि त्याला दहा वर्षांची सक्त मजुरीची 'अल्प' शिक्षा मिळाली.

आमच्या ह्या प्रवासाच्या दुसऱ्या आठवड्यांत कोणी तरी आज २४ डिसेंबर असल्याची आठवण दिली. 'खिसमस !' आम्ही पुटपुटलों. पण थोड्याच वेळांत माझ्या मागच्या गटांतून गाण्याची एक लकेर उठली व ती इतर गटांतून वाढत वाढत तिची लाट पहिल्या गटापर्यंत पोहोचली. सारेच गात होते. मी गात होतो. माझा तरुण मित्र गात होता. सारे गात होते. गातां गातां घरीं गेलेल्या सुन्वाच्या खिसमसची आठवण येऊन रडूं लागले होते.

खिसमस आला नि गेला. दुसरें वादळ आलें नि त्यांतूनहि आम्ही पार पडलों. माझ्या मित्रासमोरचा मनुष्य फारच थकला होता. त्याला मदत करायची विनंति आम्ही पहारेकऱ्यांना केली, पण त्यांनीं उत्तर दिलें, "तो बरा होईल." आमच्या मुक्कामाच्या अर्धा तास आधीं तो मेला.

सर्वांच्याच बाबतींत पहारेकरी बेपर्वा राहत असत असें नाहीं. पण वृद्धांच्या मदतीला ते कधींच येत नसत. उलट काम करण्यास धडधाकट असलेल्यांना ते मदत करीत. विशेषतः आमच्या गटांत कांहीं रशियन गुन्हेगार होते त्यांनाच ही मदत मिळे. ते कांहीं राजकीय कैदी नव्हते, सामान्य गुन्हेगार होते.

पण एकदां एका तरुण कैद्याला पहारेकऱ्यांनीं मदत केली तेव्हां आम्हांला त्याचें आश्चर्यच वाटलें. तो कोसळण्याच्या बेतांत असतांनाच त्याला उचलून मोटरींत बसवण्यांत आलें. दोन तास त्याला मोटरींत बसूं

३६ : सैवेरिया ते तिबेट

दिल्यावर त्याला पुन्हां सांखळीला बांधण्यांत आलें, पण आतां त्याच्याशीं बोलायला इतर कैदी तयार नव्हते. गटांतले इतर कैदी मरत असतां स्वतः रशियनांची मदत घेणारा तरुण आम्हांला आवडत तर नव्हताच पण तो फितूर असावा व असे फितूर आमच्यांत पेरून ठेवलेले असावेत असें आम्हांला वाटूं लागलें. खरें म्हणजे कुठल्याहि फितुराला ही चालायची शिक्षा सहन करायचें कांहीं कारण नव्हतें.

जानेवारी महिना असाच गेला. आमच्याबरोबरचे सैनिक म्हणत होते की, हा हिंवाळा फार कडक नाही हें आमचें नशीबच समजायचें. पण थंडी सारखी वाढत होती आणि बर्फ सांठून आमचा रस्ता बिकट झाल्यानें आमचा वेग मंदावला होता. मी व माझा तरुण मित्र ग्रेचिनेन एकमेकांकडे पाहून दिवस काढीत होतो. आम्ही एकमेकांशीं बोलत नसूं, पण आमचें एकमेकांशीं असलेलें सान्निध्य आम्हांला धीर द्यावयास पुरेसें होतें.

तिसरें वादळ जानेवारीच्या शेवटच्या आठवड्यांत (१९४१) झालें. तोंपर्यंत सतत चाळीस दिवस आम्ही चालत होतो. आम्ही एकंदर आठशें मैल आतांपर्यंत कापले होते. दोन मोठ्या नद्या ओलांडल्या होत्या. त्या इतक्या धट्ट गोठल्या होत्या कीं त्यांचे गोठलेले प्रवाह रस्त्यासारखे दिसत होते. आमच्या गाड्या ते प्रवाह ओलांडून गेले. एखाद्या वादळानें त्या अडकून पडतील असें आम्हांलाहि वाटलें नाहीं, परंतु आम्ही ढकलूनहि आमच्या गाड्या पुढें सरकूं शकत नव्हत्या. पिंजलेल्या कापसासारखा बर्फ पडत होता व त्याचे पांघरुण इतकें दाट झालें की, गाड्या चालवणाऱ्या ड्रायव्हरांना समोरचें दिसणें अशक्य झालें.

आमच्या बरोबरचे अधिकारी एकत्र आले व त्यांनीं विचार-विनिमय केला. एक सिग्नलमन रस्त्याच्या कडेवरच्या तारेच्या खांबावर चढला व तारेला प्लग लावून त्यानें संदेश दिला. तो खालीं उतरला व त्यानें त्या अधिकाऱ्यांना कांहीं तरी सांगितलें. मुख्याधिकाऱ्यानें मान डोलवली.

सुमारें अर्ध्या तासानें आमच्या सांखळ्या मोटरींच्या आंकड्यांतून सोडवण्यांत आल्या व बर्फ तुडवीत आम्ही चालूं लागलों. मोटरी हळूहळू आमच्या मार्गे येत होत्या. सुमारें अर्ध्या मैलावर झाडी लागली. आम्ही त्या निवाऱ्यांत गेलों व शेकोट्या पेटवल्या.

चोवीस तास त्या वादळांत आम्ही झाडींत काढले. आम्हीं पेटवलेल्या शेकोट्या नि आमचें स्वयंपाकघर ह्यांमुळें आम्ही जिवंत राहिलों. मोटरी बर्फांत पुरल्या गेल्या.

वादळ थांबले तेव्हां सर्वत्र इतकी गाढ शांतता पसरली कीं, कुणीं आपसांत कुजबुजलें तरी ऐकायला येई. तसा अजूनहि वारा येत होता, पण त्या प्रचंड वादळाच्या पुढें तो कांहींच नव्हता. आम्ही त्या झाडींत किती दिवस होतों तें मला आतां नक्की आठवत नाहीं. परंतु दोन दिवस तरी आम्ही बसलों असलों पाहिजे.

नंतर एक दिवस आम्हांला दूर अंतरावर माणसांचें ओरडणें ऐकूं आलें. सर्वजण त्या आवाजाच्या दिशेनें पाहूं लागले. थोड्या वेळानें आमच्या नजरेला रेनडिअर पडतांच आम्ही सर्व आनंदानें आणि आश्चर्यानें ओरडूं लागलों. आतांपर्यंत आम्ही ह्या प्राण्यांच्याबद्दल फक्त माहिती वाचत असूं. आतां आम्हांला ते प्रत्यक्ष पहावयास मिळाले. बिनचाकी गाड्यांना रेनडिअर जुंपून आस्त्याक नांवाच्या सैबेरियांतील भटक्या जातीचे लोक आलें होते. त्यांची उंची जेमतेम पांच फूट असेल आणि त्यांचे मंगोलियन डोळे पिचपिचे होते. आमच्या झाडींत येतांच त्यांनीं गाड्यांना जुंपलेले रेनडिअर बर्फाखालचें शेवाळ चरायला मोकळे सोडले.

त्यांपैकीं एका माणसाशीं मी गप्पा मारूं लागलों. आम्ही रशियन भाषेंत बोलत होतों. त्याचें वय सुमारें साठ वर्षांचें असावें. अर्थात् मंगोलियन लोकांचें नक्की वय सांगणें कठीण. हे भटके लोक आम्हांला 'दुर्देवी' म्हणत. माझ्याशीं बोलणाऱ्या माणसानें मला सांगितलें त्यावरून आम्ही कांहीं पहिलेच दुर्देवी नव्हतों. आमच्यापूर्वीं बरेच दुर्देवी सैबेरियांत येऊन गेले होते. "आम्ही तुमचे मित्र आहोंत." तो मला म्हणाला, "झारच्या कारकीर्दींतसुद्धां बरेच दुर्देवी इकडे येत. कुणीहि रशियन राज्यकर्ते असोत. कैदी कामगारांकडून फुकट काम करून व्यायची संधी ते सोडीत नाहींत. त्यामुळें इकडे दुर्देवी येतातच. माझ्यापूर्वींच्या माझ्या बापजाद्यांनीं अनेक दुर्देवी लोकांना मदत केली आहे. कैदेतून पळून जाणाऱ्या दुर्देवी लोकांसाठीं आम्ही रोज रात्रीं आमच्या झोपडीबाहेर अन्न वाढून ठेवीत असूं. माझ्या आठवणींत ही पद्धत चालू होती."

३८ : सैबेरिया ते तिबेट

“ पळून जाणारासाठी? सैबेरियांतून ? ” मी आश्चर्याने विचारलें. “ हो. ” तो म्हणाला, “ तरुण आणि धडधाकट लोक कधीच गुलामगिरीत पिचायला तयार होत नाहीत. त्यांतले कांहीं पळून जातात. तुंही एखाद्या दिवशीं पळून जाशील. ”

त्याच्या शब्दांनीं माझ्या मनांत खोल रुतलेली भावना जागी झाली. सोविएत तुरुंगांत पाऊल ठेवल्यापासून मी पळून जायचें ठरवलें होतें. तरुणांना असें वाटत असे म्हणून डावीकडे किंवा उजवीकडे पाऊल पडलें तरी गोळी घालून कैद्यांना ठार करायची आज्ञा रशियन पहारेकऱ्यांना दिली होती. मी सगळीकडे नजर फिरवली. आमच्या आजच्या अवस्थेंत इतक्या कडक थंडींत पळून जाणें म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण देण्यासारखेंच होतें. परंतु त्याच्या बोलण्यामुळें माझ्या मनांत सुटून पळून जायची कल्पना सतत जागी राहिली.

रेनडिअरनीं ओढलेल्या बिनचाकी गाड्यांना जुंपून आम्हांला पुढें नेण्यांत आलें. पण आमचा वेग कमी करायची एक युक्ति आम्हीं शोधून काढली. आम्ही सर्वजण सांखळीवर भार देऊन ती ताणून धरीत असूं. आमच्या सर्वांच्या वजनामुळें ती सांखळी त्या प्राण्यांना खेचून धरी व त्यांचा वेग त्यामुळें कमी होई.

आमच्या ह्या प्रवासाचा ताण सैनिकांवरहि खूप पडला होता. आम्हांला सांखळीनें खेचल्यामुळें चालणें सोपें जात असे, पण सैनिकांना स्वतःची ताकद खर्च करून बर्फ तुडवावें लागे. पुष्कळांना हा अनुभव नवा होता.

मोटरी सोडून रेनडिअरांच्या गाड्यांमार्गे निघाल्यापासून आठव्या किंवा नवव्या दिवशीं आम्ही पुन्हा एका झाडीजवळ आलों. सैनिकांत आतां बराच उत्साह दिसूं लागला व म्हणून आम्ही आमच्या मुक्कामाजवळ आलों असा मी अंदाज केला. आणखी दोन दिवस आम्ही झाडींतून चालत राहिलों आणि मग आम्हांला माणसांचे आवाज ऐकूं आले व दिवे दिसूं लागले.

हैं आमचें ठिकाण होतें—कॅंप नंबर ३०३, लेना नदीच्या उत्तरेस व सैबेरियाच्या राजधानीपासून, याकुस्कपासून—तीनशें मैलांवर. आम्ही पोंचल्यावर काय झालें तें मला धड आठवतहि नाही. ' गिनती ' झाली. आमच्या हाताचे साखळदंड सुटले. मीं ग्रेचिनेनशीं गप्पा मारल्या. एक हजार मैल चालत चालत आम्ही येथें पोंचलों होतो. सारें शरीर ठेंचाळून दुखत असतांहि मला खूप खूप बरें वाटलें. दोन महिन्यांची पायपीट संपली होती. त्या भयंकर वेदनांनंतर आणखी वाईट कांहींच होणार नव्हतें.

त्या रात्रींच ऑस्त्यास्क आपले रेनडिअर घेऊन निघून गेले. सोविएत लेबर कॅंपमधील माझ्या आयुष्याच्या पहिल्या दिवसाची मी वाट पाहूं लागलों.

★ ★ ★

: ६ :

कॅंप ३०३ मध्ये

सकाळीं मी कॅंपकडे पाहू लागलों. त्या कॅंपमध्ये मला माझ्या आयुष्याचीं पंचवीस वर्षे घालवायचीं होती. आर्किटक सर्कलच्या प्रदेशापासून ही जागा सुमारे तीनशें ते चारशें मैल दूर होती. कॅंपची लांबी सुमारे अर्धा मैल होती व रुंदी सुमारे चारशें वार होती. प्रत्येक टोकाला लाकडी बुरूज उभारण्यांत आले होते आणि त्यांत पहारेकरी उभे असत. मुख्य दरवाजा-भोंवतीच कॅंपची कचेरी आणि सैनिकांच्या राहण्याच्या जागा होत्या. सैनिकांच्या बराकी व कैद्यांच्या बराकी ह्यांमध्ये सुरक्षिततेसाठीं जागा मोकळी सोडण्यांत आली होती.

कॅंपच्या आणि पलीकडील झाडीच्या मध्ये विशेष संरक्षक तटबंदी होती. कॅंपमधून पाहिलें तर पळून जाणाराला पहिल्यानें कांटेरी तारांच्या वेढोळ्यांवर मात करावी लागणार होती. त्याच्या पलीकडे सहा फुटी खड्डा होता व त्याच्या भिंती, चढून जाणें अशक्य व्हावें इतक्या सरळ होत्या. कॅंपच्या पलीकडील बाजूच्या भिंतींना लाकडी फळ्या लावून मजबुती आणली होती व त्यांच्या पलीकडे आणखी कांटेरी तारांची वेढोळीं होती. त्या खड्ड्याच्या आंतून जायला चांगला रस्ता होता व त्या रस्त्यानें पहारेकरी नियमित पहारा करीत.

आम्ही साडेचार हजार कैदी एकत्र आलों होतो. आम्हीं येण्यापूर्वी एक हजार फिन कैदी आलेले होते. ते आपल्या बराकींतून बाहेर आले. प्रत्येक बरक साधारणतः ऐशीं फूट लांब व दहा फूट रुंद होती. त्या सगळ्या बराकी भरलेल्या होत्या व आम्हांला त्यांत जागा नव्हती हें उघड होतें.

फार विचार करीत बसायला आम्हांला सवडच मिळाली नाहीं. जेवण तयार असल्याचें आम्हांला सांगण्यांत आलें. पाव अन् कॉफी.

कॉफीचे टिनचे प्याले आम्ही भराभर मोकळे करून लगेच स्वयंपाकघरांत परत देत असू. कॉफी भरपूर होती पण प्याले कमी होते व सर्वोना कॉफी मिळावी म्हणून ते भराभर रिकामे करून देणे आवश्यक होते.

नंतर मोकळ्या मैदानाच्या मध्यभागी एक लांकडी व्यासपीठ तयार करण्यांत आले आणि आम्हांला त्याच्याभोवती उभे करण्यांत आले. दोन रशियन कर्नल आपल्या सशस्त्र सैनिकांबरोबर तिथे आले. ते त्या व्यासपीठाजवळ उभे राहिले, मग त्यांतला एक कर्नल व्यासपीठावर येऊन उभा राहिला. त्याच्या उभे राहण्याच्या ऐटीवरून व ज्या स्वाभाविकपणे तो वागत होता त्यावरून तो जुना कसलेला अधिकारी होता हे स्पष्ट होत होते. त्याच्या भुरक्या पांढुरक्या मिशांचे आंकडे वळलेले होते. त्याच्यासमोर उभे असलेले आम्ही कैदी खरे म्हणजे त्याचा तिरस्कार करीत होतो, पण त्याच्या चेहेऱ्यावर त्याबद्दल कसलीही भावना दिसली नाही. अगदी स्वाभाविकपणे तो आमच्याकडे पहात होता.

मग स्पष्ट रशियन भाषेत तो म्हणाला, “ माझं नांव कर्नल उशाकोव्. मी ह्या कॅपचा कमांडंट आहे. तुम्हांला काम करण्यासाठी आणलेले आहे. तुम्ही भरपूर काम करावं आणि चांगलं शिस्तपालन करावं अशी माझी अपेक्षा आहे. तुम्ही हे केलं नाही तर काय शिक्षा होईल तें मी तुम्हांला आतां सांगत नाही. तुम्हांला त्याची कल्पना आहे.

“ तुम्हांला निवारा द्यावा हे पहिलं काम आहे. तेव्हां स्वतःसाठी बरेक तयार करणं हे तुमचं पहिलं काम आहे. ह्या थंडीतून निवान्यांत केव्हां जायचं हे तुमच्या कामावर अवलंबून आहे. प्रत्येक समाजांत कामचुकार लोक असतात. पण इथे कामचुकारपणा सहन केला जाणार नाही. तेव्हां प्रत्येकाने आपआपलं काम करणं हेच हिताचं होईल.

“ तुम्ही मला त्रास द्याल असं मला वाटत नाही. तुमच्या कांही तक्रारी असल्या तर त्या ऐकून शक्य तों दूर करण्याचा प्रयत्न मी करीन. इथे डॉक्टर नाहीत. फर्स्ट एड शिकलेले सैनिक मात्र आहेत. तुमच्यांतले जे लोक फार आजारी असतील आणि काम करू शकत नसतील त्यांना सध्या तयार असलेल्या बराकींत ठेवण्यांत येईल. इतरांनी बराकी बांधायला सुरुवात करावी. बस् ! एवढंच !”

४२ : सैवेरिया ते तिबेट

त्याचें भाषण संपून तो व्यासपीठावरून उतरल्याबरोबर तो दुसरा कर्नल चटकन् उडी मारून व्यासपीठावर चढला. उशाकोव् जेवढा गंभीर तेवढाच हा अस्वस्थ व आपल्या अधिकाराची जाहिरात करणारा. उशाकोव्पेशां ह्याचा पोषाख चांगला होता आणि वयानें तर तो उशाकोव्चा मुलगा शोभला असता.

मला त्याचें नांव आठवत नाही. तो राजकीय अधिकारी होता. अशा राजकीय अधिकाऱ्यांना आम्ही 'पोलित्रुक' म्हणत असूं आणि म्हणून ह्यालाहि आम्ही पोलित्रुकच म्हणूं लागलों. भिनिटभर तो आमच्याकडे पहात, कुत्सित स्मित करीत, आपला अधिकार दाखवीत उभा राहिला. नंतर तो म्हणाला, "स्वतःकडे बघा. जनावरांसारखे दिसतांहात तुम्ही. तुम्ही मोठे सुसंस्कृत समजले जात होतात व सर्व जगाचा कारभार चालवायला लायक समजले जात होतात. ही समजूत किती मूर्खपणाची होती हें आतां तुमच्या लक्षांत आलं असेल."

त्याच्या ह्या हल्ल्यानंतरहि आम्ही शांत होतो, पण एक शूर कैदी मध्येंच ओरडला, "तुम्हीं आम्हांला दाढी करूं देत नाही, आम्हांला साबण मिळत नाही, स्वच्छ कपडे मिळत नाहीत, मग आम्हीं असे दिसणार नाही तर काय !"

त्या आवाजाच्या दिशेने वळून आमचा पोलित्रुक ओरडला, "तूं मध्यें बोललास तर तुझं जेवण बंद करून टाकीन."

तो पुन्हा मध्यें बोलला नाही. पोलित्रुक पुन्हा बोलूं लागला, "इथें कांहीं काळ राहिल्यावर कॉम्रेड स्तालिनच्या मार्गदर्शनाखाली आम्हीं तुम्हांला चांगले नागरिक बनवूं. जे काम करणार नाहीत त्यांना खायला नाही. आत्मोन्नति करण्यास तुम्हांला मदत करणं हें माझं काम आहे. आपला मार्ग सुधारण्यासाठीं तुम्हीं माझ्या वर्गांत शिकायला या. तुमच्यासाठीं एक वाचनालयहि आहे."

आणखी असेंच बोलून शेवटीं त्यानें विचारलें, "कुणाला कांहीं विचारायचंय ?"

"इथें उन्हाळा कधीं सुरू होतो?" एका कैद्यानें विचारलें. त्यावर "मूर्खांसारखे प्रश्न विचारूं नकोस." असें सांगून पोलित्रुकनें ती सभा संपवली.

बराकी बांधायच्या कामांत पहिल्या पहिल्यानें खूपच गोंधळ उडाला. कामाला कांहीं पद्धत नव्हती. पण नंतर आपोआपच कामाची वांटणी झाली व कामाला नीट वळण लागलें. बराकींची आंखणी होऊं लागली, बांधणी होऊं लागली. रोज सकाळीं आठ वाजतां सशस्त्र सैनिकांच्या पहाण्यांत कामासाठीं कैदी बाहेर पडत. सकाळीं पांच वाजतां त्रिगुल होई. अर्धवट झोंपेंतच प्रातर्विधीसाठीं आम्हांला नेण्यांत येई. नंतर न्याहारी. कामाचीं हत्यारें आम्हीं बाहेर पडतांना आम्हांला काळजीपूर्वक मोजून देण्यांत येत व आम्हीं परत आलों कीं मोजून घेण्यांत येत. आम्ही कामासाठीं बाहेर पडलों कीं, दरवाजापाशीं एक सैनिक आमचीं नांवे घेई.

मी झाडें तोडणाऱ्या टोळींत सामील झालों. पुन्हा कुन्हाडीशीं खेळायला मिळालें म्हणून मला आनंद झाला. स्वतःच्या हातानें कष्ट करायला मिळाले म्हणून मला अभिमान वाटू लागला. दुपारच्या खेळ्या नंतर काळोख पडेपर्यंत आम्हीं काम करीत असूं. रोज आमच्या नव्या बराकींची लांबी वाढत होती.

आम्हीं आल्यापासून पंधरा दिवसांत आमच्या बराकी तयार झाल्या. माझ्या बराकींतल्या माझ्या खाटेवर मी जेव्हां जाऊन पडलों तेव्हां मला किती तरी समाधान वाटलें. आमच्या खाटा साध्या फळ्यांच्या केलेल्या होत्या. बराकी ऊबदार रहाव्यात म्हणून समान अंतरावर तीन पत्र्यांच्या शेगड्या बनवण्यांत आल्या होत्या. शेगड्यांत जाळण्यासाठीं आम्हीं जंगलांतून लाकडे आणीत असूं.

माझ्या समोरच्याच खाटेवर एक सुमारें पन्नास वर्षांचा गृहस्थ होता. तो पूर्वी शिक्षक होता. पण त्याची जागा एका कम्युनिस्टाला देण्यांत आली होती. नोकरी गेली तरी मुलांच्या आया शिकण्यासाठीं त्यांना ह्यांच्याचकडे नेत. एक दिवस त्याला अटक करण्यांत आली. त्याला दहा वर्षांची शिक्षा झाली. तो माझ्याशीं बोलत असतांनाच मी झोंपी गेलों. इथें आल्यापासून पहिल्यानेंच मला शांत झोप लागली.

आमच्या बराकींत आम्हांला भरपूर वेळ मिळे. संध्याकाळीं सहा नंतर सर्व कैद्यांना आपल्या बराकींतच रहावें लागे. आमच्या बराकींच्या

४४ : सैबेरिया ते तिबेट

आजूबाजूने आम्हांला फिरुं देत, पण एकत्र राहण्याची मनाई होती. कॅम्पच्या टोंकाला असलेल्या बुरुजावरून पहारेकरी कैद्यांवर लक्ष ठेवीत, पण जोंपर्यंत कांटेरी तारांच्या कुंपणापासून आम्हीं दूर उभे असूं तोंपर्यंत पहारेकरी आमच्या वाटेला जात नसत. वाचायला पुस्तकेंहि नव्हतीं नि दिवाहि नव्हता. नाहीं म्हणायला दर बुधवारीं पोलित्रुकच्या शिकवणी-वर्गाला किंवा त्याच्या अधिकाराखालीं असलेल्या वाचनालयांत जायची मोकळीक होती. मी एकदां वाचनालयांत जायची परवानगी मिळवली. परंतु त्यांत लहान मुलांचीं प्रायमरें, सोविएत सैन्य, आरमार, हवाई दल, कामगार आणि सोविएत नेते व वीर ह्यांची स्तुति करणारीं पुस्तकें आणि कम्युनिस्ट पार्टीचा इतिहास असेंच साहित्य मुख्यतः होतें. मी कांहीं तास हें साहित्य वाचण्यांत घालवले, पण मी कम्युनिस्ट होईन अशी धास्ती मला कधींच वाटली नाहीं.

पण पोलित्रुकच्या वर्गाला जायचा आग्रह मला एका झेक कैद्यानें केला. एका बुधवारीं रात्रीं आम्हीं पोलित्रुकच्या वर्गाला गेलों. रशियाचें सामर्थ्य व रशियाचें जगांतील राष्ट्रांत असलेलें उच्च स्थान ह्यावरच तो मुख्यतः बोलला. लेनिन व स्तालिन ह्यांचीं वचनें त्यानें वाचून दाखविलीं. त्याला आम्हीं आल्यानें फार बरें वाटलें व स्मितहास्य वदनानें त्यानें आम्हांला निरोप दिला. पण कांहीं मिनिटांतच तो झेक आपल्या बराकींत त्याची नकल करून सर्वांना पोट धरधरून हंसायला लावीत असल्याचें जर त्यानें पाहिलें असतें तर त्याला कांहीं बरें वाटलें नसतें. त्या झेक कैद्यानें इतर कैद्यांना 'प्रश्न विचारायचे का?' म्हणून विचारलें अन् विचारलेल्या प्रश्नांना जीं उत्तरें दिलीं तीं ऐकून आम्हीं पोटभर हंसलों.

सुमारें एक महिन्यांत आमचें जीवन नियमितपणानें जाऊं लागलें. काम करणाऱ्या प्रत्येक कैद्याला रोज चौदा औंस पाव देण्यांत येई. ज्यांना आजारपणानें काम करतां येत नसे त्यांना साडेतीन औंस कमी मिळे. आमचा पाव आम्हीं सकाळची कॉफी, दुपारचें खाणें आणि रात्रीची कॉफी अशा वेळीं पुरवून खात असूं. एखाद्या रविवारीं सुके मासे मिळत. पण आमचें मुख्य अन्न पावच होतें. आठवड्यांतून एकदां आम्हांला तमाखू

मिळे व तमाखूच्या सिगरेट्स करायला वर्तमानपत्राचा कागद मिळे. पाव आणि तमाखू ह्या दोन वस्तूंना कॅपमध्ये इतकी किंमत होती की त्या वस्तू म्हणजे आमचे चलनच होते.

पहिल्या महिन्यांत मृत्यूचे प्रमाणहि अधिक होते. येतां येतां ज्यांची शक्ति क्षीण झाली होती व जे कसाबसा प्राण वांचवून आले होते त्यांना जगणे कठीण झाले. अशा मृतांना मूठमाती घायला स्वयंसेवक पुढे येत. मी दोनदां प्रेतयात्रेला गेलों.

असाच एकदां दफनाला गेलों असतांना एक छोटे विमान झाडीत नीट लपवून ठेवलेलें मला दिसलें. कर्नल उशाकोव्चे तें होते व बाहेर लष्करी बैठकीना जातांना तो तें स्वतःच चालवून नेतो असें मला कळलें.

आमच्या दैनंदिन जीवनांत रशियनांनीं कधीं हस्तक्षेप केला नाही. आमच्या बराकींची तपासणी कधीं तरी होई व तीहि वरवर. एकत्र काम करणाऱ्या कैद्यांनीं आपसांत ठरवून एकाच झोंपडीत राहायची व्यवस्था केली तर रशियन त्याला हरकत घेत नसत व जी जागा आपल्याला हवी असेल तिच्यासाठीं तमाखूची लांच दिली कीं ती मिळे. म्हणून पुष्कळ कैदी जागा बदलून आपल्या मित्रांच्या बरोबर राहावयास जात. मला जवळचा असा कोणी मित्र नव्हता. कधीं कधीं माझी व ग्रेचिनेनची भेट होई. तो नकला करणारा झेकहि माझ्या ओळखीचा झाला होता. परंतु आमच्यांत मैत्री अशी कधीं तयार झाली नाही. निरनिराळ्या देशांतले आम्ही होतो व त्यामुळे आपआपल्या देशांतील लोकांबरोबर राहण्याची साहजिक प्रवृत्ति सर्वांत होती. आम्हीं पोल सकाळींच आमची प्रार्थना म्हणत असूं व रशियन त्याला कधीं हरकत घेत नसत.

मी माझ्या बराकींत खाटेवर पडून आढ्याकडे पहात, छपराला स्पर्श करून जाणाऱ्या शेगड्यांच्या धुराकडे नजर लावून विचार करीत पडे. माझ्याभोवतीं माणसें सारखीं बोलत असत. आपल्या घरच्या आठवणी, आपल्या बायकोनें सांगितलेलीं वाक्ये.....कापलेल्या झाडाकडे लक्ष न दिल्यानें तें अंगावर पडून पाय मोडून घेतलेला पहारेकरी.....मला वाटे हे पन्नाशी ओलांडलेले लोक आपल्या नातवंडांना गोष्टी सांगत घरीं सुखानें

४६ : सैबेरिया ते तिबेट

बसायचे पण आतां झाडें तोडून लांकडें वाहून आणीत होते. हें सगळें सहन करणारें धैर्य त्यांच्या मनांत तयार झालें होतें.

ह्या सर्व दृश्यांकडून मग माझे मन सत्यस्थितीकडे वळे. पंचवीस वर्षे. पंचवीस वर्षे ! तो आंकडा सारखा माझ्या नजरेसमोर उभा राही. ह्या पंचवीस वर्षांत आज आमच्यांत असलेलीं कांहीं माणसें मरणार होतीं. कांहीं नवीं येणार होतीं. मी त्या जागेंत दिवसेंदिवस म्हातारा होणार होतों. पंचवीस वर्षे, मी एवढेंच आयुष्य आतांपर्यंत जगलों होतों आणि तेवढींच वर्षे ह्या जागेंत मला कैदेत काढायचीं होतीं; पण ह्यांतून सुटणार कसे ? सैबेरियांतून कोणी पळून गेले होते का ? तें प्रचंड अंतर तोडून त्या तीव्र थंडी-वादळांतून कोणीहि एकटा जिवंतपणीं बाहेर पडणें शक्य नव्हतें. सुटून पळून जायचें ठरवलें तर निर्धारानें एकत्र राहणारे सहकारी कुठून मिळतील ? संधि साधून एकदां मी ग्रेचिनेनला संडासाजवळ गांठलें नि माझ्याबरोबर पळून जायला तयार आहेस का म्हणून विचारलें. “राविझ” तो मला म्हणाला, “ मला विचार करून सांगायला हवं.” दुसऱ्या दिवशीं त्यानें मला सांगितलें, “ ह्या थंडीत व बर्फात आपण जिवंत राहणें शक्य नाही. शिवाय आपण रशियनांच्या हातीं सांपडणार नाही असं कुठें आहे ? मला येतां यायचं नाही.”

त्या झेक रुणसालाहि मीं हाच प्रश्न विचारला. तो म्हणाला, “ माझे पोट कधींच बरोबर नसतं. शिवाय अशा साहसाला तरुण माणसें हवीं. माझ्या वयाच्या माणसांचा उपयोग नाही. पण संधि मिळाली तर अवश्य पळून जा. तुला यश येवो ! ”

दर रविवारीं कमांडंट आमची सभा घेऊन सर्व प्रश्नांची चर्चा करी. बेशिस्त वर्तन, पुढच्या आठवड्याचें काम किंवा कैद्यांच्या बाबतींतल्या घोषणा तो ह्या सभेंत करी. आम्हांला येऊन एक महिना झाल्यावर एका सभेंत त्यानें एका नव्या कामाची माहिती दिली. बर्फावरून घसरत जाण्यासाठीं ज्या स्कि फळ्या पायाला बांधतात त्या तयार करण्याचा एक कारखाना आमच्या कॅम्पमध्ये उघडण्यांत येणार होता व त्यांत काम करण्यासाठीं त्यांना स्वयंसेवक हवे होते. माझ्यासह साठ जणांनीं आपलीं नांवे

दिलीं. आम्हांला रोज जादा पाव देण्यांत येईल व रिक चांगल्या निघाल्या तर आणखी जास्त पाव मिळेल असें कमांडरनें सांगितलें.

आमच्यांतले पांच-सहा लोक ह्या कामांतले तज्ज्ञ होते व त्यांनीं आमचे गट तयार केले. रिक करण्यासाठीं लाकूड वाफेवर तयार करावें लागे. त्यामुळें कारखान्याच्या जागीं नेहमीं ऊब असे. आमच्या ह्या नव्या सवलतीबद्दल बऱ्याच लोकांना वाईट वाटत होतें.

माझ्या मनांत मात्र एकच विचार होता. मला जो जादा पाव मिळत होता तो कसा लपवून ठेवावा हा माझ्यापुढें प्रश्न होता.

★ * *

कमिसारची बायको

एक तयार करण्याच्या कारखान्यांत काम मिळण्यांत मी जसा सुदैवी ठरलों तसाच आणखी एकदां सुदैवी ठरलों. एका रविवारी कर्नल उशाकोव्ने विचारलें, “ माझ्याजवळ एक टेलिफोन रेडिओ आहे. तो दुरुस्त करण्याइतकी रेडिओची माहिती कुणाला आहे ? ” आमच्या घरी तोच रेडिओ होता. जर्मन घडणीचा तो रेडिओ जरी मला ठाऊक असला तरी तो दुरुस्त करण्याइतकें ज्ञान मला होतें असें नाहीं. पण बाहेरील जगाची थोडी माहिती मिळवायचें तें एकच साधन होतें म्हणून इतर कोणी हात वर करण्याआधीं मी माझा हात वर उचलला.

“ मला गरज लागेल तेव्हां मी तुला बोलावून घेईन,” असें कमांडर म्हणाला. दुसऱ्या दिवशीं स्कि कारखान्यांत कमांडरचा मनुष्य मला बोलवायला आला. मी जायला निघालों तेव्हां ‘ युद्धाची बातमी ऐकून ये ’ असें इतरांनीं मला ओरडून सांगितलें.

मी कमांडरच्या घरीं गेलों व कर्नलला आदरानें अभिवादन केलें. “ चल, मी तुला रेडिओ दाखवतों.” कर्नल म्हणाला.

पार्टिशनच्या पलीकडे एक स्त्री बसली होती. आमच्या पांच-सहा हजार कैद्यांच्या व सैनिकांच्या त्या वसाहतींत ती एकच स्त्री होती. तिच्याशीं बोलणारा मी एकटाच कैदी होतो. माझी बायको व आई ह्यांची माझी ताटातूट झाल्यापासून मला भेटलेली ती पहिलीच स्त्री होती. तिनें लांब झगा घातलेला होता. तिची चामडी स्वच्छ, जवळ जवळ पारदर्शक होती. बायकांचें वय अंदाजणें मला जमत नाहीं; तरी तिचें वय जवळपास चाळीस वर्षांचें असावें.

माझ्या वाढलेल्या दाढीचें, केसांचें नि घाणेरड्या कपड्यांचें मला वाईट वाटलें.

तिच्याकडे बघतांना हरपलेलें माझें मन ताळ्यावर आलें तेव्हां तिच्या डोळ्यांकडे माझी नजर गेली. तिच्या डोळ्यांत माझ्याबद्दलची दया आणि सहानुभूति स्पष्ट दिसत होती.

तिच्यावरून मी माझी नजर काढली तेव्हां कर्नल माझ्याकडे पहात उभा असलेला मला दिसला. “ मी तुला रेडिओ दाखवतो.” तो म्हणाला.

आंतली खोली म्हणजे त्याचें कार्यालय आणि शयनगृह. रेडिओजवळ एक दिवा आणून त्यानें ठेवला. मी रेडिओच्या मागच्या बाजूचें झांकण उघडलें आणि त्यांतली एखादी तार ढिली आहे की काय तें पाहूं लागलों. तो मला निरनिराळे प्रश्न विचारूं लागला. “ हा रेडिओ कुठें तयार झाला ? ” “ त्याची किंमत किती ? ” वगैरे प्रश्नांना उत्तरें दिल्यावर मी त्याला विचारलें, “ हा रेडिओ तुम्हांला कुठें मिळाला ? ” “ दुर्दैवानें मी पोलंडमध्ये होतो तेव्हां.” तो म्हणाला. त्याचा दुर्दैवाचा उल्लेख चटकन् माझ्या लक्षांत आला. पोलंडमध्ये असतांना त्याची कांहीं चूक झाली असेल. शिक्षा म्हणून अधिकाऱ्यांना सैबेरियांतील तळाचे अधिकारी म्हणून पाठवण्यांत येतें हें मला माहित होतें.

तो उठून बाकावर आपल्या बायकोजवळ जाऊन बसला. मी बॅटरीच्या तारा तपासूं लागलों. मध्येच त्याची बायको उठून घरांत गेली व तिनें आमच्यासाठीं चहा आणला. कर्नलनें चहा घेतला व मला दिला. मी पुन्हा रेडिओजवळ गेलों. त्या घरांत मला इतकें बरें वाटत होतें कीं, रेडिओचें काम लवकर संपवायचें नाहीं आणि इथें पुन्हा यायची संधि फुकट घालवायची नाहीं असें मी मनाशीं ठरवून टाकलें. रेडिओ तपासायला आणखी बराच वेळ लागेल, असें म्हणूनच मी कर्नलला सांगितलें. “ मी तुला पुन्हा बोलावीन.” तो मला म्हणाला.

दुसऱ्या दिवशीं त्यानें मला पुन्हा बोलावलें. मी रेडिओचें काम करीत असतांना दोघेहि माझ्याशीं बोलत होती.

“ इथें येण्यासारखं तूं काय केलंस ? ” कर्नलनें मला विचारलें.

“ कांहीं नाहीं.” मी म्हणालों.

“ तुला पंचवीस वर्षांची शिक्षा झाली आहे ना ? ”

“ हो.” मी म्हणालों. कांहीं क्षण तीं दोघेंहि स्वस्थ बसलीं. मग तिनें विचारलें, “ पंचवीस वर्ष ही भरपूर लांब मुदत आहे. तुझं वय काय ? ” मी म्हणालों, “ पंचवीस.”

तीं दोघें पुन्हा बाकावर बसलीं. उशाकोव् मला युद्धाबद्दल प्रश्न विचारुं लागला. रशिया पुन्हा युद्धांत खेंचला जाईल का म्हणून त्यानें विचारलें. मीं त्याला सांगितलें, “ गोअरिंग पोलंडमधून जाऊन रशियावर हल्ला करण्यासाठीं रस्ता मागत होता हें सर्वांना माहीत आहे. जर्मनी आतां तयार आहे व रशियावर नक्की हल्ला होणार.”

मी वाजवीपेक्षां फार बडबड करतों असें कर्नल मला सांगेल अशी माझी अपेक्षा होती, पण तो कांहींच बोलला नाहीं. “ युद्ध फार भयंकर असतं नाहीं ? ” त्याच्या बायकोनें विचारलें.

पोलिश स्त्रिया व मुलें ह्यांच्यावर रशियन विमानांनीं कसे हल्ले केले तें मीं तिला सांगितलें. “ हें युद्ध आहे.” कर्नल म्हणाला, “ आपण झाड तोडूं लागलों कीं त्याच्या ढलण्या आजूबाजूला उभ्या असणारांना लागणारच.”

माझ्या तिसऱ्या भेटिंत मीं रेडिओ चटकन् दुरुस्त करून टाकला. मग त्यावर निरनिराळीं स्टेशनें लावून मी बातम्या ऐकूं लागलों. हिटलरचें भाषण मला ऐकायला मिळालें. मी परत आलों नि ती बातमी इतर कैद्यांना सांगितली.

स्कि कारखान्यांत मी पुन्हा काम करूं लागलों. तिथें मला अनास्ताझि कोलेमेनोस नांवाचा मनुष्य भेटला. शरीरसौष्टवाचा तो एक आदर्श नमुना होता. त्याची उंची सहा फुटांच्यावर होती व त्याचे डोळे हिरवट करड्या रंगाचे होते. फळ्यांसाठीं लागणारें लांकूड फोडण्याचें काम तो करी. मीं त्याला म्हटलें, “ मला तुझ्याशीं बोलायचंय् केव्हां तरी.” “ आनंदानें ” तो म्हणाला. माझ्या मनांत त्याला पाहतांच पळून जाण्याचे विचार घोळूं लागले होते.

कारखान्याच्या त्या आवाजांत कोणी तरी ओरडून म्हणाले, “तुला बोलावणं आलं आहे.” कर्नलचा मनुष्य माझी वाट म्हणत उभा असलेला मला दिसला. मी त्याच्याबरोबर निघालो.

ह्या वेळीं रेडिओच्या आवाजांत, मला चहा देतांना ती मोकळेपणीं बोलू लागली. जणुं तिला सांगायचें होतें, ‘मी तुझ्यापासून कांहीं लपवीत नाहीं. तेव्हां तूं माझ्यापासून कांहीं लपवूं नकोस.’

तिच्या आयुष्याची कथा ऐकतांना ती उशाकोव्वर खूप प्रेम करते हें माझ्या लक्षांत आलें. कॅपचे खरे अधिकार राजकीय अधिकाऱ्यांच्या हातीं आहेत हेहि मला कळलें. मला वाटलें, माझ्यासारखेच हीं दोघेहि कैदीच आहेत.

न कळत अस्त्याक लोकांबद्दल बोललों. पळून जाणाऱ्यांच्यासाठीं ते झोपडीबाहेर कसें अन्न ठेवतात तें तिला सांगितलें. ती माझ्याकडे पाहूं लागली. माझ्या नजरेला नजर भिडवीत ती म्हणाली, “पळून जायचा विचार चाललाय ना तुझा ?”

तो प्रश्न ऐकतांच माझ्या हातांतला चहाचा प्याला मी खाली ठेवला. अशी कवुली देणें केवढे धोक्याचें आहे तें माझ्या लक्षांत आलें. बोलण्यासाठीं मी तोंड उघडलें पण माझ्या तोंडून शब्द बाहेर पडेना. मी घाबरलों.

“राविज्ञ,” ती शांतपणें म्हणाली, “तूं उत्तर देत नाहींस. तुझा माझ्यावर विश्वास नाही. मला वाटलें तुला माझ्याशीं बोलायचें होतं. माझ्याशीं बोलण्यांत कांहींच धोका नाही...”

मलाहि तिच्याशीं बोलायचें होतें. पण माझ्या तोंडून शब्द बाहेर फुटेना. जरूर लागेल तेव्हां परत येईन असें सांगून मी निघालो.

पुन्हा आमंत्रण केव्हां येतें त्याची मी वाट पाहूं लागलों. मध्यंतरीं सदतीस वर्षांच्या सिगमंड माकोव्स्कीशीं माझी ओळख झाली. पोलिश पायदळांत तो कॅप्टन होता नि चांगला घट्टाकट्टा होता. कोलेमेनोसप्रमाणें त्याच्यावरहि मी लक्ष ठेवलें.

मी पुन्हा तिच्याकडे गेलों तेव्हां म्हणालों, “मी मागच्या वेळीं अगदीं वेड्यासारखा वागलों. मला पळून जावंसं वाटतं पण प्रचंड अंतर आणि कठीण प्रवास ह्यांतून मी पार पडेनसें वाटत नाहीं.”

“ पण तुझं वय फक्त पंचवीस वर्षांचं आहे, ” ती म्हणाली, “ ह्या तुहंगांत आयुष्याचीं पुढचीं पंचवीस वर्षे घालवायची तुला इच्छा आहे असं मला वाटत नाही. मी तुझ्यापेक्षां जास्त आरामांत राहाते, चांगलं अन्न खाते, पण पंचवीस वर्षे इथं राहायला मी तयार होणार नाही. तेव्हां पळून जावंसं तुला वाटणारच. माझ्याशीं मोकळेपणानें बोललास तर बरं होईल. ”

मग आम्ही पळून जाण्याच्या योजनेचा विचार करूं लागलों. आम्हीं निरनिराळ्या मार्गांची चर्चा केली. ज्या मार्गावर भरपूर पहारा असेल तो टाळायचें ठरवलें. शेवटीं माझ्या नजेरसमोर एकच मार्ग राहिला. बैकल सरोवराच्या दक्षिणेस. तेथून पुढें अफगाणिस्तान.

ह्यानंतरचें बोलावणें खुद्द कर्नलनें पाठवलें. पण कर्नलसमोर आम्हीं पळून जाण्याबद्दल एक शब्दहि बोललों नाही. मी जायला निघालों तेव्हां दरवाजाजवळ येऊन ती हळूच म्हणाली, “ कांहीं काळजी करूं नकोस. सारं कांहीं ठीक होईल. ”

त्या रात्रीं मीं माकोव्स्कीला स्पष्टपणें विचारलें व मदत मिळाली तर माझ्याबरोबर यायचें त्यानें कबूल केलें.

उशाकोवा मला सूचना देत होती. तिनें मला माझा पाव लपवून ठेवायला सांगितलें. तो नेण्यासाठीं पिशव्या घ्यायचें कबूल केलें. तारांवर वाळत घातलेल्या प्राण्यांच्या कातड्यांपैकीं एक एक कातडें चोरून लपून ठेवून वाटेंत त्यांचे कपडे करायची सूचना दिली. धट्टीकट्टीं माणसेंच बरोबर घ्यायला सांगितलें. अन् मग सूचना दिली, “ कर्नल लवकरच कोर्ससाठीं जाणार आहे. तो कामावर असेतो कांहीं करायचं नाही. ”

नवऱ्यावर ठपका येऊं नये ह्याची ती काळजी घेत होती.

त्या रात्रीं माकोव्स्कीला मीं पळून जायचा बेत निश्चित झाल्याचें आणि अर्धा डझन माणसें शोधून काढायला हवीं असल्याचें सांगितलें. मीं कोलेमेनोसचें नांव सुचवलें. “ उद्यां आपण माणसं शोधूं. ” तो म्हणाला.

*

*

*

दुसऱ्या दिवशीं माकोव्स्कीनें अँटन पालुकोविझची व माझी ओळख करून दिली. पोलिश घोडदळांत तो सार्जेंट होता. त्याचें वय एकेचाळीस

वर्षाचें असलें तरी तो प्रकृतीनें चांगला दणकट होता. मी घोडदळांत लेफ्टनंट होतो हें ऐकून त्याला फार बरें वाटलें. त्यानें आमच्याबरोबर यायचें कबूल केलें.

कोलेमेनोसनेंही यायचें कबूल केलें. तो म्हणाला, “ गरज पडली तर तुला उचलून मी खांद्यावर घेऊन जाईन. त्या सांखळीला बांधून हजार मैल आम्हांला इथपर्यंत आणलं. सांखळीला बांधल्यावर आम्ही जर चालूं शकलों तर सांखळीशिवाय कां नाहीं चालूं शकणार ? ”

आतां आम्ही चारजण झालों. मार्च महिन्याचे शेवटचे दिवस होते. आम्हांला लवकरच निघायला हवें होतें. आम्हीं अनेक गोष्टींचें निरीक्षण चालवलें. दर दोन तासांनीं गस्तवाले पहारेकरी येण्यापूर्वी कुत्रीं भुंकत असतात हें आमच्या लक्षांत आलें. सगळे आडाखे घेऊन दक्षिणेकडून बाहेर पडणेंच योग्य असें आम्हीं ठरवलें व निघून जाणें सोपें व्हावें म्हणून त्या बाजूच्या दरवाजाजवळ असलेल्या बराकींत आम्हीं रहायला गेलों. त्यासाठीं तमाखूची लांच देऊन आम्हांला जागा मिळवाव्या लागल्या.

पालुकोविझनें झारोला आमच्या योजनेंत सामील करून घेतलें. झारो तीस वर्षांचा धट्टाकट्टा तरुण होता. स्वभावानें तो गमत्या होता. कुठेंहि उभा राहिला तरी तो आपल्या भोंवतालच्या माणसांना हंसवल्या-शिवाय रहात नसे. त्यानें चेहेरा गंभीर करायचा प्रयत्न केला तरी त्याच्या डोळ्यांतला मिस्किलपणा स्पष्ट दिसे. झारो आल्यानें आमची संख्या पांच झाली.

नंतर पालुकोविझनें स्मिथ नांवाच्या एका कैद्याला आमच्याकडे आणलें. मला वाटलें रशियांत स्थायिक झालेला तो जर्मन असावा. मला पहिल्यानें तो फार मोठा असावा असें वाटलें. तो पन्नास वर्षांचा असावा असा मी अंदाज केला. तो उंच, मजबूत होता नि त्याच्या डोक्यावरले व दाढीचे केस पिकूं लागले होते. त्यानें इतरांपासून दूर येण्याची आम्हांला खूण केली व आम्ही एकत्र येतांच तो म्हणाला, “ सद्गृहस्थहो, माझं नांव स्मिथ असून मी अमेरिकन आहे.”

“ पण मग तूं इथें आलास कसा ? ” आम्हीं आश्चर्यानें त्याला विचारलें.

५४ : सैबेरिया ते तिबेट

आपण एंजिनिअर असल्याचें त्यानें सांगितलें. मास्कोची भूमिगत रेल्वे बांधण्यासाठीं रशियनांनीं बोलावलेल्या अमेरिकन एंजिनिअरांच्यापैकीं तो एक होता. १९३६ सालीं त्याला हेर म्हणून पकडण्यांत आलें आणि वीस वर्षांची शिक्षा ठोठावण्यांत आली.

मिस्टर स्मिथनें आमची सर्व योजना ऐकली. कांहीं खोचक प्रश्न विचारले. आपणहि पळून जायचें ठरवलें होतें पण एकट्याला जाणें शक्य नसल्याचें आपल्या लक्षांत आल्याचें तो म्हणाला.

कोलेमेनोसनें एक लिथुएनियन मनुष्य—मार्चिकोवास आणला. तो धरून आम्ही सात झालों.

आम्ही सर्व एका बराकींत राहूं लागलों. चामडीं चोरून आम्हीं लपवून ठेवलीं. मीं एक सहा इंची खिळा धार लावून तयार केला. आम्हीं गरम कपडे तयार केले व आमच्या कैद्याच्या पोषाखाच्या आंत ते घालूं लागलों.

आमची चुगली कोणी तरी करील व आम्ही सांपडूं अशी आम्हां सर्वांना धास्ती होती. पण तसें कोणीं केलें नाहीं. ज्यांना आम्ही पळून जाण्याची तयारी करीत असल्याचें कळलें ते आम्हांला वेडे समजू लागले.

आमची तयारी झाल्याचें मीं उशाकोवाला सांगितलें. तिनें मला माझ्या सहकाऱ्यांचीं नांवे विचारलीं नाहींत. पण तिनें मला एक कुन्हाड भेट म्हणून दिली. ही तिची देणगी पुढें आम्हांला अमोल ठरली. ती देतांना ती म्हणाली होती, “आयुष्यांत मीं केलेली ही पहिली चोरी आहे. जन्मभर मी ही चोरी विसरणार नाहीं.” मीं त्या कुन्हाडीला चांगला दांडा बसवला. कोलेमेनोस ती कुन्हाड सतत आपल्या कमरेभोंवतीं विजारीच्या आंत लपवून ठेवी.

मीं तयार केलेलें दुसरें महत्वाचें हत्यार म्हणजे तीन इंच रुंद व एक फूट लांबीची सुरी. एका जुन्या करवतीच्या मोडक्या पात्याची मीं ही सुरी बनवली. कुन्हाड कोलेमेनोसनें लपवली तशी ही सुरी मीं लपवून ठेवली.

शेकोटी पेटविण्याचें कांहीं तरी साधन हवें होतें. आम्हीं चकमक तयार केली व हा प्रश्न पण सोडवला. आम्ही कातड्यापासून आम्हा सात-

जणांना पुरतील एवढे कपडे बनवले. एवढी सर्व तयारी झाल्यावर कोणी आमचें सामान तर चोरणार नाही ना, अशी आम्हांला सारखी धास्ती वाटूं लागली.

१३ एप्रिलला ईस्टर संडे होता. आमची तयारी आम्ही एक आठवडा आधीं पुरी केली. त्या दिवशीं उशाकोवानें बोलावले व सांगितले, “कर्मल बाहेरगांवीं गेले आहेत, म्हणून ते आज परेडला आले नव्हते. मी तुमच्यासाठीं लागणाऱ्या वस्तूंच्या सात पिशव्या तयार केल्या आहेत. एक एक करून त्या तुला न्याव्या लागतील.” उरलेल्या दिवसांत मी तिच्या सांगण्याप्रमाणें एक एक करून सर्व पिशव्या नेल्या. आम्ही त्या पिशव्यांवर झाडपाला टाकून त्यांच्या उशा केल्या पण आम्ही जेव्हां जेव्हां बराकीबाहेर जात असूं तेव्हां तेव्हां त्या चोरीस जातील कीं काय अशी आम्हांला धास्ती वाटे.

शेवटीं बुधवारीं आम्हीं निघायचें ठरवले. शिकारी कुत्र्यांना आमचा वास घेऊन माग काढतां येऊं नये म्हणून आम्हीं एक डुकराच्या कातड्याचं जाकीट मिळवले. माणसाच्या मागोमाग दोरीला बांधून तें खेचित नेले कीं माणसाचा वास नाहीसा होई.

पोलित्रुकच्या वर्गाला जाऊन बसायची झारोनें त्या रात्रीं कल्पना काढली. आम्ही लवकर बाहेर पडलों तर धोका असल्यानें मध्यरात्रीं बाहेर पडायचें आम्हीं ठरवले होते. तेव्हां झारोच्या सूचनेप्रमाणें आम्हीं सर्व पोलित्रुकच्या बैठकीला गेलों. कम्युनिझमची व सोविएत राजवटीची त्यानें केलेली अपार स्तुति आम्हीं ऐकली. दीड तास त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर आम्हीं म्हणालों, “गुड नाइट, कर्मल!” “गुडनाइट!” त्यानें उत्तर दिलें.

आम्हीं पुन्हा बराकींत आलों. बराकीच्या दाराजवळ स्मिथ व झारो ह्यांच्या खाटा होत्या. निघायच्या वेळीं त्यांनीं आम्हांला इशारा द्यायचें ठरले होते.

मी विचार करीत पडलों. कुणी तरी मोठ्यानें घोरत होते. कुणी तरी झोपेंत बोलत होते. एकानें उठून शेगडीतला जाळ मोठा केला. स्मिथनें माझ्या खांद्यावर हळूच हात ठेवला अन् तो म्हणाला, “हं, चल आतां.” मी कोलेमेनोसला जागें केलें आणि म्हणालों, “हं चल.”

बनाई संभ संस्था, ठा. ...

अनुमान २४४७००

वि. * * * पु. वारन

आम्ही लेना नदी ओलांडली

आमच्या पिशव्या उचलून घेण्यासाठी लावलेल्या बंदांना धरून आम्ही त्या आमच्या पाठीवर टाकल्या व पिशव्यांच्या जागी उशाला झाडपाला नीट रचून तो उशीसारखा दिसेल असा करून ठेवला. मी विचारलें, “सर्वजण ठीक आहेत ना ?” “हो.” दबल्या आवाजांत उत्तर मिळालें. “कुणी आपला बेत बदललाय का ?” मी विचारलें अन् प्रश्नाला कुणीच उत्तर दिलें नाही.

मी दरवाजाबाहेर पाऊल टाकलें. बाहेर इतकें बर्फ पडत होतें की समोरचें कांहींच दिसत नव्हतें. तेंच आमच्या पथ्यावर पडणारें होतें. कारण आम्ही त्यामुळें बुरुजावरच्या पहारेकऱ्यांच्या नजरेला पडणार नव्हतो.

आमच्या बराकीपासून शंभर वारांच्या अंतरावर कांटेरी तारांची पहिली वेदोळी होती. त्यांतून सुखरूप पार पडूं दे अशी मी देवाची प्रार्थना करूं लागलों. झारो सर्वांच्या आधीं गेला. नंतर लिथुएनियन, नंतर मिस्टर स्मिथ. कोलेमेनोस आमच्या सर्वांत धष्टपुष्ट होता. जायच्या आधीं तो पुटपुटला, “मी मागेन एवढं भोंक त्यांनीं पाडलेलं असलं म्हणजे मिळवली.” सर्वांच्या शेवटीं मी निघलों. माझ्या अंगाला दरदरून घाम फुटला होता.

मी तारेजवळ पोचलों तेव्हां स्मिथ तारेपासून सरपटत होता. दोघे निघून गेले होते. आम्ही बाकीचे वाट पहात होतो. कोलेमेनोस अर्धा बाहेर पडला पण तेवढ्यांत त्याच्या प्रचंड शरीरांत कांटेरी तार अडकून पडली. मी त्याला शांत पडून रहायला सांगितलें. मग इतरांनीं हळूच पिशवी घेतली व त्यालाहि मोकळें केलें. तो मोकळा झाला व पाठोपाठ आम्ही गेलों. सर्वांना जायला वीस मिनिटें लागलीं.

पुढची भिंत चढायला मात्र कोलेमेनोसचें प्रचंड शरीर आम्हांला उपयोगी पडलें. तो भिंतीजवळ उभा राहिला व आम्हीं त्याचा शिडी-सारखा उपयोग करून भिंत चढून गेलो. त्यानें दोन्ही हातांचे पंजे एकत्र अडकवून आमच्यासाठीं पायरी तयार केली होती. पण त्याला वर खेंचून घेणें आम्हांला अतिशय कठीण गेलें. पुढें भिंतीला लागून असलेलीं कांटेरी तारांचीं वेढोळीं टाळण्यासाठीं आम्हीं त्यांच्यावरून उड्या मारल्या व सांठलेल्या बर्फाच्या ढिगाऱ्यांत उतरलों. एक-दोघांचा नेम कमी पडला व तारांच्या कांठ्यांनीं त्यांना चांगलेंच ओरबाडलें.

पुढच्या तटबंदींतून आम्ही ह्याच पद्धतीनें निसटलों. मी त्या वेळीं इतका अस्वस्थ होतो कीं, आम्ही खूप मोठा आवाज करीत आहोंत असें मला वाटलें. पण आम्ही त्या सर्व अडथळ्यांवर मात करून मोकळ्या जागेंत आलों. सर्वजण आल्याची खात्री करून घेतली आणि मग पळत सुटलों.

आम्ही सारखे पळत होतो. आमच्या भोंवतालचीं झाडें बर्फ सांठून पांढरीं झालीं होती. त्या पांढऱ्या झाडींतून दक्षिणेच्या दिशेनें, कॅंपकडे पाठ वळवून आम्ही पळत होतो. आमच्यांतला कोणी ना कोणी अडखळून पडत असे. इतर त्याला उचलीत व पुन्हा पळूं लागत. आमची दमछाट झाली, छाल्या भरून आल्या, पाय थकून गेले पण आम्ही पळतच होतो. सबंध रात्र न थांबतां आम्ही पळत होतो. मी सकाळीं अकरा वाजेपर्यंत त्या सर्वांना पळायला लावलें. पण त्यानंतर उभें राहायला आमचे पाय तयार नव्हते. आम्ही सारे इतके दमलों होतो कीं, थकलेल्या प्राण्यासारखीं तोंडें उघडीं टाकून आणि जिभा बाहेर काढून दम घेऊं लागलों.

आम्ही एका खड्ड्यांत पोचलों होतो. पुरेशी विश्रांति घेतल्या-शिवाय त्या खड्ड्याची चढण चढणें आम्हांला शक्य नव्हतें. बर्फ अजूनहि पडत होतें आणि वारा घोंघावूं लागला होता. शिकारी मागें लागलेल्या प्राण्यासारखे आम्ही आमचा कोणी पाठलाग करीत आहे का ह्याचा मागोवा घेऊं लागलों. आम्हांला कुत्र्यांची मनापासून भीति वाटत होती. पण वान्यापलीकडे इतर कसलाहि आवाज ऐकूं येत नव्हता.

खड्ड्याच्या वरच्या बाजूला झाडी अधिक दाट होती व तिथे आम्हांला अधिक सुरक्षितपणे बसतां आले असते. पण तेवढे अंतर चढायलाहि इतर कुरकुरं लागले. पण स्मिथनें माझे म्हणणें मान्य केलें व नाइलाजानें आम्ही वर चढलों. झाडांच्या बुंध्यावरचा बर्फ बाजूला करून आम्ही थोडी जागा मोकळी केली व आमच्याभोंवतीं बर्फाची भिंत तयार केली. कोलेमेनोसनें झाडांच्या फांद्या तोडून आणल्या व त्या बर्फाच्या भिंतींत नीट वसवून आम्ही छप्पर तयार केलें. सैबेरियांत आम्ही एक शिकलों होतो. इथला वारा खरा मारेकरी आहे. बर्फाची भीति वाटत नव्हती आम्हांला, पण त्या वाऱ्यापासून रक्षण करणें आवश्यक होतें.

त्या आडोशांत आम्ही आमच्या पिशव्यांतलें सामान तपासून पाहिलें. पाव, मैदा, पांच पौंड बारी, मीठ, तमाखू असें सामान प्रत्येक पिशवीत होतें. आम्ही एकमेकांजवळ पडून विश्रांति घेऊं लागलों व थोडा धोका पत्करून सिगरेट ओढूं लागलों. शेकोटी पेटवणें अशक्य असल्यानें खातां येईल तें कच्चे अन्न खाऊं लागलों. तें खातांना आमच्या लक्षांत आलें कीं सार्जेंट पालुकोविझच्या तोंडांत एकहि दांत नव्हता. त्यामुळे बर्फांत पाव ओला करून तो त्याला खावा लागे. आपली दातांची कवळी एन्. के. व्ही. डी.च्या लोकांनीं फोडून टाकली असें त्यानें आम्हांला सांगितलें.

आम्ही सबंध दिवस झोपलों. आमच्यापैकी कोणी तरी एक जागा राहून पहारा करी. कोलेमेनोस लहान पोरसारखा गाढ झोपला व घोरुं लागला. त्यामुळे त्याला उठवावेसें कोणालाच वाटलें नाहीं.

कंपपासून आम्ही बरेच जवळ असल्यानें फार वेळ थांबणें आम्हांला अशक्य होतें. सारी रात्र आम्ही पळत व चालत होतो. पहिले चार-पांच दिवस आम्ही असेच दिवसा लपून विश्रांति घेत असू व रात्री जातां येईल तितकें अंतर चालून जात असूं. पण त्यानंतरहि आमचा पाठलाग झाला नाहीं तेव्हां आम्ही दिवसासुद्धां चालूं लागलों. कित्येक गोठलेले नाले आम्ही ओलांडले. ते सर्व दक्षिणेला लेना नदीला जाऊन मिळत असले पाहिजेत असा मीं अंदाज केला. आम्ही खूप थकलों होतो व आम्हांला शेकोटी पेटवायची इच्छा होती, पण लेना नदीला पांचेपर्यंत शेकोटी पेटवायचा धोका व्यायचा नाहीं असें आम्ही ठरवून टाकलें होतें.

सुमारें एक आठवडाभर प्रवास केल्यावर आमच्यांत एकमेकांशीं दोस्ती होऊं लागली. माकोव्स्की आणि पालुकोविझ हे दोघे धंदेवाईक सैनिक असल्याने चटकन दोस्त बनले. कोलेमेनोसची दोस्ती मार्चिकोवासशीं झाली. स्मिथ सर्वांचाच सल्लागार होता, पण माझी त्याच्याशीं विशेष दोस्ती झाली. झारो सर्वांशींच खेळीमेळीनें वागे. झारो हा खरोखरच एक निराळा तरुण होता. आम्ही चालून चालून थकलों आणि विश्रांतीसाठीं बसलों कीं, दुंगणावर हात ठेवून रशियन नाचाचें असें मजेदार प्रात्यक्षिक देई कीं, हंसून हंसून आमची मुरकुंडी वळे व आमची थकावट दूर होई.

आठव्या किंवा नवव्या दिवशीं आमचा प्रवास बराच सोपा झाला. दक्षिणेकडे उतार सुरू झाला होता. झाडांचे बुंधे उघडे दिसत होते व साठलेले शेवाळ जाड होतें. दुपारीं आम्हांला लेना नदी दिसली. लेना नदी पूर्ण गोठली होती आणि तिचें पात्र इथें अर्धा मैल रुंद होतें. आणखी दीड हजार मैल ती अशी वाहत जाऊन आर्क्टिक भागांत समुद्रास मिळते. नदीजवळ पांचतांच आम्ही थांबून कानोसा घेऊं लागलों. हवा स्वच्छ होती व कसलाहि आवाज झाला असता तरी आम्हांला ऐकूं आला असता. आम्ही लपून कानोसा घेत होतो ती जागा नदीपासून सुमारें एक मैल दूर असावी.

स्मिथ म्हणाला, “आपण रात्रभर इथेंच थांबूं या व पहांटे नदी ओलांडूं.” मला त्याचें म्हणणें पटलें. आम्हीं सर्व आलेल्या वाटेनें परत फिरलों.

त्या रात्रीं शेकोटी पेटवून आम्हीं बालींची खिचडी तयार केली. चवीसाठीं तींत मीठ घातलें. सार्जेटला दम नसल्यानें त्यानें बालींच्या उकळलेल्या पाण्यांत पाव भिजवून खाल्ला. पाव व खिचडी असें जेवण जेवून शेकोटी चांगली धमधमीत पेटवून आम्ही झोंपीं गेलों.

सकाळीं आम्ही लेना ओलांडायला सुरुवात केली. चालतां चालतां माशांबद्दल बोलणें निघालें. मीं पोलंडमधला माझा अनुभव त्यांना सांगितला. नदीचा पृष्ठभाग गोठला कीं आम्ही बर्फ फोडून भोक पाडायचें. त्यांतून मासे येतात. पण माझ्या ह्या सांगण्यावर कोणी विश्वास ठेवीना. झारो माझी

६० : सैबेरिया ते तिबेट

टिंगल करण्यासाठी म्हणाला, “ भोक पाडल्यावर आपण शीळ घालून मासे बोलवायचे ना ? ” मला त्याने केलेली टिंगल आवडली नाही. आम्ही तिघांनी मिळून एक लाकडाचा ओंडका मिळवला व त्याने दणके मारून बर्फाचा थर फोडला. भोक पाडल्याबरोबर जे पाणी वर उसळून आले त्यांत छोटे छोटे चार मासे होते. “ हवेच्या दाबांत बदल झाल्यामुळे पाण्याबरोबर ते वर येतात.” असा खुलासा मी करतांच सर्वांनी कौतुकाने माझी पाठ थोपटली.

लेना नदी ओलांडल्यावर आम्ही दररोज तीस मैल चालू लागलो. आम्हांला रस्त्यांत कोणी भेटले नाही, पण आम्ही शक्यतो लपून चालत होतो. मध्यंतरी एक सुंदर ससा आमच्या हाती सांपडल्याने आम्हांला ताजे मांस व पांढरे स्वच्छ कातडे मिळाले. सापळे तयार करून आम्हांला शिकार करता आली असती, पण तेवढे स्वास्थ्य आम्हांला कधीच मिळाले नाही. आम्ही सतत चालत होतो. शिकारीचा मलाच सर्वांत जास्त अनुभव होता. इतर सर्वांचे आयुष्य शहरांतच गेले होते.

बैकल सरोवराच्या किनाऱ्याला समान्तर चालत जाऊन आम्ही रशियाबाहेर पडू असे मला वाटत होते. म्हणूनच बैकल सरोवराला पांचण्याच्या इच्छेने आम्ही आमची चाल चालू ठेवली.

★ ★ ★

वैकल सरोवर आणि क्रिस्तिना

एकदां आम्ही दाट धुक्यांतून चाललो असतांना आम्हांला कोणी तरी खोकल्यासारखा आवाज ऐकू आला. जमिनीवर कोणाची तरी झटापट चालू असल्यासारखे व दम लागून कोणी तरी जोराने श्वासोच्छ्वास करीत असल्यासारखा स्पष्ट आवाज ऐकू आल्याने आम्ही थांबलो. मी आपली सुरी तयार ठेवली. कोलेमेनोसने कुन्हाड तयार ठेवली. आम्ही थबकून ऐकू लागलो. आवाज आतां स्पष्ट ऐकू येत होता. कांहीं वेळ कोणी आले नाही. तेव्हां कोलेमेनोस म्हणाला, “आवाज एकाच जागेहून येतो. आपण जाऊन बघू या.” आम्ही पुढे गेलो आणि सावधगिरीने लपत लपत शोधू लागलो.

कांहीं फुटांच्या अंतरावरून आवाज आला तेव्हां मी निरखून पाहू लागलो. एका पडलेल्या झाडाच्या फांद्यांत अडकून एक हरिण सुटायची धडपड करीत होतें. तो नर होता आणि धडधड करतांना त्याचे पुढचे खूर जमिनीवर घासून घासून त्याने एक खड्डाच तयार केला होता. आमचा वास लागतांच तो इतका घाबरला की त्याने डोळे पांढरे केले. त्याची शिंगे झाडाच्या खोडाखाली कित्येक तास अडकलेली असली पाहिजेत. तो अगदी थकून गेला होता. आम्ही जवळ जातांच त्याने पुन्हा एकदां शेवटची धडधड केली आणि मग तो शांत झाला. कोलेमेनोस पुढे झाला, त्याने आपली कुन्हाड नेम धरून उचलली अन् घाव घातला. एका घावांत त्या हरिणाचा प्राण गेला. तें झाडाचें खोड उचलायचा आम्ही प्रयत्न केला पण तें उचललें जाईना अन् त्यामुळे त्या हरिणाची शिंगे मोकळीं होईनात. शेवटीं आम्ही त्याचें डोकें घडावेगळें केलें. धड उचलून नेऊन त्याचें कातडें काढलें.

६२ : सैबेरिया ते तिबेट

मी त्याचें कातडें काढीत असतां कोणी तरी विचारलें, “ आपण एवढ्या मांसाचें काय करणार ? ” रक्ताळलेले माझे हात तसेच थांबवून मी म्हटलें, “ आपण सर्वांनीं एकत्र बसून ठरवलें पाहिजे. ” त्याप्रमाणें आम्ही एकत्र आलों. स्मिथनें नेहमीप्रमाणें प्रथम सल्ला दिला. “ एवढें मांस आपण घेऊन जाऊं शकत नाहीं पण तें सोडूनहि जाऊं शकत नाहीं. ” पण आम्हांला राहणें शक्य नव्हतें. रोज वीस ते तीस मैल चालण्याचा आमचा संकल्प सोडून आम्हांला चाललें नसतें. तेव्हां मार्चिकोवासनें एक मधलाच मार्ग सुचवला. तो म्हणाला, “ आपण इथें एक दिवस राहून खातां येईल तेवढें मांस खाऊन टाकूं. उरलेलें नेणें आपल्याला शक्य होईल. ” मिटक्या मारीत झारो म्हणाला, “ हो. तुमचा बोजा कमी करायला मी नक्की मदत करीन. ” स्मिथनें सर्वांची संमति आहे का असें विचारलें अन् एका आवाजांत सर्वांनीं संमति देऊन टाकली.

लगेच आम्हीं आग पेटवली व हरिणाचें चवदार मांस त्यावर भाजू लागलों. नरम मांस शिजवितांना त्यांत आम्हीं बारीं मिसळली. त्याचा खमंग वास सर्वत्र दरवळला. आम्हीं पोट तडीला लागेपर्यंत तें मांस खाल्लें. मग कातडें साफ करून पायावर बांधण्यासारखे त्याचे तुकडे केले. कांहीं वेळानें पुन्हा आम्हीं मांसावर हल्ला चढवला. पुन्हा रात्री खातां येईल तेवढें मांस आम्हीं खाऊन टाकलें अन् सकाळीं निघण्याआधीं भूक अन् इच्छा नसतां हि आणखी खातां येईल तेवढें खाऊन आम्हीं निघालों. उरलेलें मांस आम्हीं वांटून घेतलें होतें.

लेना व बैकलच्या मधल्या प्रदेशांतून आम्हीं डोंगरमाथ्यावरून जात असतांना वाऱ्याचा वेग प्रचंड वाढला. पण आमच्या सुदैवानें आम्हांला दैवी देणगी मिळाल्यासारखी एक मोडकी झोपडी आढळली. झोपडी सगळीकडून कोसळली होती आणि कोळिष्टकांनीं भरली होती. पण थंडीवाऱ्यापासून दुसरा चांगला निवारा मिळणार नाहीं अशी आमची खात्री असल्यानें ती साफ करून आम्ही तीत शेकोटी पेटवली व झोंपीं गेलों. प्रत्येकजण एक तास पहारा देत असे.

सकाळीं झारो सर्वांच्या आधीं उठला व झोपडीबाहेर गेला. थोड्याच वेळांत घाबऱ्या घाबऱ्या परत येऊन तो म्हणाला, “ कोणी तरी

व्हायोलिन वाजवतंय्.” आम्ही सगळे हंसू लागलो. “ ही कसली नवी थडा ? ” त्याला एकानें विचारलें. पण तो गंभीर होऊन आपलें म्हणणें खरें असून आपण थडा करीत नाहीं असें आग्रहानें सांगू लागला. पण त्यामुळें आम्हीं अधिकच हंसू लागलो. “ स्वतः बाहेर येऊन ऐका.” झारो नाइलाजानें म्हणाला. सार्जेंट त्याच्याबरोबर बाहेर गेला व मग त्याच्या मागोमाग आम्ही सर्व गेलो.

झारोचें म्हणणें बरोबर होतें. आवाज व्हायोलिनसारखा जरी येत नव्हता तरी एखाद्या वाद्याची तार छेडून सोडल्यावर जसा आवाज येतो तसा आवाज स्पष्ट ऐकूं येत होता. आम्हीं ज्या ठिकाणाहून आवाज ऐकायला येत होता त्याच्या दिशेनें निघालो व चोरपावलानें त्या आवाजाच्या जवळ जाऊन पोचलो. मग जें दृश्य आम्हांला दिसलें तें पाहून तरी आम्ही जागच्या जागी थिजलो. वीज पडून एक झाड पडलेलें होतें अन् त्याचा एक भाग त्या पडलेल्या झाडाबरोबर खालीं न जातां उभा राहिलेला होता. तो भाग खेंचून धनुष्यासारखा वाकला कीं सोडून द्यायचा. तो सुटला कीं वाद्यासारखा आवाज येई. पण हें सारें कोण करीत होतें ?— एक काळें अस्वल. दोन पायांवर उभें राहून हें वाद्यसंगीत त्यानें चालवले होतें. किती तरी मिनिटें आम्ही तें संगीत ऐकत उभे होतो. नंतर तें अस्वल कंटाळलें आणि निघून गेलें.

आम्ही खूप हंसलो. पुढें किती तरी दिवस त्या दृश्याची आठवण झाली कीं, आम्हांला हंसू यायचें. झारो त्या अस्वलाची नकळ करून रशियन नाच करायचा आणि आम्हांला हंसवायचा. तें ‘संगीत’ पुन्हा ऐकावें म्हणून आम्हीं तें लांकूड धनुष्याकृति करण्याचा प्रयत्न केला, पण आमची शक्ति कमीच पडली. पण आम्हांला दिसलेलें अस्वल हें एवढेंच. लांडग्यांचेसुद्धां आम्हीं आवाज ऐकले पण प्रत्यक्ष लांडगा पाहिला नाही. बहुधा आमची टोळी मोठी असल्यानें ते प्राणी आमच्या वाटेस गेले नसावेत.

कित्येक आठवडे गेले. मे महिना सुरू झाला व सैबेरियांतील अल्पजीवी वसंतऋतु आला. अजूनपर्यंत आम्हांला कोणी माणसें भेटलीं नव्हतीं. त्या दृष्टीनें आम्ही नशीबवान् ठरलो.

६४ : सैबेरिया ते तिबेट

आमचीं आपसांत कधीं भांडणें होत नसत. कधीं कधीं आपसांत वाद होत पण ते गंभीर स्वरूपाचे नसत. कोणीं कसलीहि उपयुक्त सूचना केली तरी इतर ती मानीत. पुष्कळदां मीं दिलेली सूचना अमान्य वाटली तर आमचा सल्लागार स्मिथ जें मत देईल तें मान्य करण्यांत येई. कामाच्या वांटणीबद्दलहि कधीं फारशी तक्रार नसे. कधीं तशी तक्रार झालीच तर कोलेमेनोस स्वतः भरपूर काम करून ती मिटवी.

आम्ही बैकल सरोवराजवळ येऊन पौंचलों आहोंत असें आम्हांला हवेंत येणाऱ्या वासावरून व इतर खाणाखुणांवरून वाटूं लागलें. वाटेंत आम्हांला कांहीं बऱ्यापैकीं रस्ते लागले. दूर अंतरावर कारखान्याच्या भोंग्याचा आवाज ऐकूं आला.

आम्ही डोंगरमाथ्यावर पौंचलों आणि खालीं नजर टाकली तेव्हां दरीकडे पाहून आम्ही बैकल सरोवराजवळ पौंचलों असल्याची आमची खात्री पटली. दूरवर कित्येक मैल अंतरावर कारखान्यांच्या चिमण्या दिसत होत्या. पाण्याच्या कडेला एका ठिकाणीं कांहीं झोपड्या व नावा दिसत होत्या व तेथें पुरलेल्या लांकडी खांबांवरून ते मासे पकडायचीं जाळीं वाळत घालण्यासाठीं पुरलेले असावेत असें वाटत होतें. आमच्या व पाण्याच्या मध्यें एक रस्ता गोल वळणें घेत पसरलेला होता व त्याच्या कडेला असलेल्या तारांच्या खांबांवरून तो मोठा रस्ता असावा असें वाटत होतें. आम्ही सरोवराच्या नक्की कोणत्या बाजूला आलों आहोंत तें जाणून घेण्याची आम्ही खटपट करीत होतो. शेवटीं आपसांत चर्चा करून आम्हीं ठरवलें कीं आम्ही पश्चिमेच्या बाजूला जास्त वळलों आहोंत. त्यामुळें आम्हांला उत्तर किनाऱ्यानें पश्चिमेकडे वळून आमचा दक्षिण सैबेरियाचा मार्ग सांपडेपर्यंत जायला हवें होतें.

तासभर आम्हीं तें सर्व निसर्गसौंदर्य आपल्या डोळ्यांत सांठवीत बसलों. आमच्या दक्षिण सैबेरियाच्या मार्गातील एक महत्त्वाचा टप्पा गांठल्याबद्दल आम्हा सर्वांना बरें वाटलें. आम्हीं एकमेकांचीं मते विचारूं लागलों. आमचें अन्न संपत आल्याचें आमच्या लक्षांत आलें. आम्हीं बैकलबद्दल बोलूं लागलों. मीं माझ्या काकानें मला सांगितलेली माहिती

त्यांना सांगितली. बैकल हें जगांतलें सर्वांत खोल सरोवर असून कांहीं ठिकाणी त्याची खोली मैलभर आहे असें मी त्यांना सांगितलें. माझा काका बोल्शेविकांच्या विरुद्ध लढला होता. बोल्शेविकांच्या विरुद्ध लढणारी सेना पराभूत होऊन जेव्हां पळू लागली तेव्हां पुष्कळ लोक बैकलवरून चालत जाऊ लागले. पण अनेक नद्यांचे जोरदार प्रवाह ह्या सरोवरांत आहेत नि तें पूर्णपणें गोठत नाही. त्यामुळें शेंकडों सैनिक बुडून मेले.

“ आपण स्वतः जाऊन पाहूं या.” स्मिथनें सुचवलें.

रस्त्यापर्यंत पोचायला आम्हांला अपेक्षेपेक्षां अधिक वेळ लागला. रस्त्याच्या कडेला असलेल्या पाटीवरून रस्ता चिचेवका नांवाच्या गांवाकडे जात असल्याचें दिसलें. आम्हीं मोठ्या कौशल्यानें तो रस्ता ओलांडून पलीकडे गेलों. आतां सरोवराचें पाणी आमच्यापासून एक मैल दूर होतें. आम्हीं झाडींतून पुढें झालों आणि एका नदीच्या किनाऱ्यावर आलों. नदी फार तर चार-पांचशें फूटच रुंद होती. पण प्रवाहाचा मधला भाग गोठलेला नव्हता व नदीचें तांबूस पाणी तीव्र वेगानें वाहत होतें. आम्हां सर्वांना पोहतां येत होतें. आतां ह्यापुढें बऱ्याच नद्या ओलांडाव्या लागतील तेव्हां ही पहिली नदी ताबडतोब ओलांडून जावें असें सर्वांचें मत पडलें. मी सर्वांच्या पुढें निघालों. चामड्याच्या वाद्या आमच्याजवळ होत्या. त्या एकाला एक बांधून आम्हीं लांबलचक दोरी तयार केली आणि तिचें एक टोक माझ्या कमरेला बांधून मी बर्फावरून प्रवाहाकडे निघालों. पण प्रवाहाजवळ पोचायच्या आंत बर्फ फुटलें व मी पाण्यांत फेंकला गेलों. मी कसाबसा दुसऱ्या किनाऱ्याला पोचलों पण तिथलें बर्फ मी हात लावतांच फुटलें. खूप प्रयत्न केल्यावर मी मजबूत बर्फावर चढलों व इतरांना नदी ओलांडण्याची खूण केली. गार पाण्यांत भिजून मला हुडहुडी भरली होती.

आम्ही सर्वजण झाडींत शिरलों व आमचे भिजलेले कपडे पिळून टाकले. आम्ही सरोवराच्या दिशेनें गेलों व पश्चिमेकडे वळून चालूं लागलों.

दुपारीं आम्ही सर्वांनीं एकत्र बसून चर्चा केली. सरोवराच्या किनाऱ्यानें आम्ही फार जवळून चाललों तर मासेमाऱ्यांच्या हातांत सांपडण्याचा संभव होता. तेव्हां किनाऱ्याला समांतर पण किनाऱ्यापासून

६६ : सैबेरिया ते तिबेट

कांहीं अंतर दूर राहून चालणेंच सोयीस्कर असें आम्हीं ठरवलें. आम्ही सुमारे पांच मैल गेल्यावर पुन्हा एका नदीच्या किनाऱ्यावर पोचलों.

झारो माझ्या उजव्या बाजूला होता. त्यानें हात वर करून खूण केली. आणि आम्ही नदीच्या दिशेनें बोट दाखविलें. झाडींतून कांहीं हलत असल्याचें मला दिसलें. मनुष्य असूं शकेल अथवा एखादें जनावर असूं शकेल असें समजून आम्हीं शोध घ्यायचें ठरवलें. माकोव्स्की म्हणाला, “तो जर मनुष्य असला तर त्याचा प्राण घेऊन त्याला नदीत फेंकून घावें लागेल आम्हांला.”

आम्हीं सर्व लपत छपत पुढें झालों. मी लपलों होतो त्या ठिकाणापासून सुमारे तीस फुटांवर कोणी तरी पळत पळत येऊन एका खड्ड्यांत उडी मारलेली मी पाहिली व त्या व्यक्तीच्या पायांतले बूट मला दिसले. ते मोठे बूट ओढावेत व त्या व्यक्तीकडे पहावें म्हणून त्या व्यक्तीच्या बुटावर मी झडप घालून ते ओढले, पण ते बूटच निघून माझ्या हातांत आले. त्या बुटांतून बाहेर पडलेले पाय लहान व नाजूक होते. ती व्यक्ति हुंदके देऊन रडूं लागली. कोणी तरी म्हणालें, “स्त्री असली पाहिजे.”

कोलेमेनोस पुढें झाला व झुडपें बाजूला सारून त्यानें ती व्यक्ति उचलून उभी केली. ती एक छोटीशी टपोऱ्या डोळ्यांची मुलगी होती. “भिऊं नकोस—” मी रशियन भाषेंत तिला म्हणालों. आमच्या दाढी वाढलेल्या चेहेऱ्यांकडे पाहून ती रडूं लागली.

“रडूं नकोस ग पोरी!” सार्जेंट म्हणाला.

“आम्ही तुला त्रास देणार नाही.” मी तिला म्हणालों. सर्वांनीं सम्मतिदर्शक माना हलवल्या.

तिच्या अंगांतले सर्वच कपडे खूप मोठे होते. शाळेंतल्या एका चिमुरड्या पोरीनें मोठ्या माणसाचे कपडे घातल्यावर ती दिसेल तसा हिचा अवतार होता.

“मी रस्ता चुकलें.” थोड्या वेळानें पोलिश भाषेंत ती म्हणाली.

ती पोलिश भाषेंत बोलल्याबरोबर आम्हीं तिघे पोल तिच्याशीं एकदम बोलूं लागलों. आम्हीं पोल आहोंत अन् तुरुंगांतून पळून आलों

आहोत हें आम्हीं तिला सांगून टाकलें. ती एकदम माझ्या गळ्यांत पडली व रडत रडत म्हणाली, “ देवाची माझ्यावर कृपा आहे.” माझे दुसरे दोषे स्नेही तिच्या डोक्यावरून हात फिरवून तिची समजूत घालीत होते.

पण ह्या सर्व भावनावेगांत स्मिथचें शांत डोकें ताळ्यावर होतें. “ हं चला. नीट आडोशाला उभे रहा सर्वजण ” तो म्हणाला आणि आम्हीं आडोशाला उभे राहण्यासाठीं हललों.

तिचें नांव क्रिस्तिना पोलान्स्का होतें. वय सतरा. दोन दिवस तिला कांहीं खायला मिळालें नव्हतें. आमच्या थैल्यांत शिल्लक असलेलें अन्न काढून आम्हीं तिला दिलें. एखाद्या आधाशी जनावरासारखें ती तें खाऊं लागली. आम्ही तिच्याकडे टक लावून पाहूं लागलों. अधून मधून आपल्या जाड कुडत्याच्या बाह्यांनीं ती नाक पुशी व खाऊं लागे.

“ मी पळून आले आहे.” खाऊन झाल्यावर ती सांगू लागली, “ कित्येक दिवस मी पळतें आहे. घर सोडल्यापासून तुम्हींच पहिले सभ्य लोक मला भेटताहांत.”

‘ सभ्य ’ ह्या शब्दावर तिनें अधिक जोर दिला होता.

“ तुझं गांव कोणतं क्रिस्तिना ? ” मीं विचारलें.

“ पोलिश युक्केनमध्ये लुक गांवीं माझ्या बापाचं शेत होतं. १९३९ सालीं मी घर सोडलं. पुन्हा गेलें नाही.”

स्मिथनें हळूच आमचा पुढचा कार्यक्रम काय म्हणून प्रश्न विचारला. नदीच्या किनाऱ्यानें चालत वर जावें अन् जिथून नदी ओलांडणें सोपें असेल तिथें रात्रभर थांबावें व सकाळीं नदी ओलांडावी असें आम्हीं ठरवलें. आतां काळोख पडायला सुरुवात झाली होती व रात्रीच्या त्या थंडीत पुन्हा एकदां भिजायला आम्हीं तयार नव्हतो. आम्ही चालूं लागलों. त्या पोरीचें लक्ष सारखें स्मिथवर होतें. आम्ही सगळे तिच्याशीं बोलत होतो पण स्मिथ एक शब्दहि तिच्याशीं बोलला नव्हता. तेव्हां आपलें अस्तित्व त्याला आवडत नसावें असें तिला वाटलें.

सुमारें पांच मैल चालल्यावर आम्हीं विश्रांतीसाठीं तळ ठोकला. आमच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून ती एखाद्या थकून गेलेल्या लहान मुला-

६८ : सैबेरिया ते तिबेट

सारखी गाढ झोपली. पहांट झाली तरी तिला जाग आली नव्हती. स्मिथने मला बाजूला बोलावून विचारलें, “ ह्या तरुण पोरींचं काय करायचं स्लाव् ? त्याला काय उत्तर द्यावें तें मला सुचेना. केव्हां ना केव्हां तो हा प्रश्न विचारणार ह्याची मला कल्पना होती. मी चोरून इतर सहकाऱ्यांकडे पाहूं लागलों. जोडीजोडीनें ते सर्व आले. “ ठीक आहे, ” स्मिथ म्हणाला, “ आपण सर्वांचीच बैठक घेऊं.” आम्हीं आपसांत चर्चा केली, पण आमचा निर्णय कांहींच ठरला नाहीं. क्रिस्तिना जागी झाली की तिच्याशींच बोलून कांहीं तरी ठरवायचें असें ठरलें.

आम्हीं तिला हळूच जागी केली. तिनें डोळे चोळले व उठून बसत आमच्याकडे पाहून ती गोड हंसली. आम्हींहि आनंदानें हंसलों. आमच्या थैल्यांतून आम्हीं अन्न काढलें अन् न्याहारीला सुरुवात केली. मग हळूच पालुकोविझनें तिला ती कुठें जात होती तें विचारलें.

“ एका माणसानें मोटरींतून मला इथें रस्त्यावर आणून सोडलें. मी स्टेशनावर गेलें तर एखाद्या मालाच्या डब्यांतून मला पळून जातां येईल असं तो म्हणाला. मी गांव शोधित होतें.” तिनें सांगितलें. मग तिची दृष्टि स्मिथकडे वळली व आपल्या टोपीखालून बाहेर येणाऱ्या केसांच्या बटां बोटाशीं गुंडाळीत ती म्हणाली, “ माझी सारीच हकीकत सांगतें तुम्हांला.”

तिनें सांगितलेली हकीकत कांहीं विशेष निराळी नव्हती. हजारों स्त्री-पुरुष तशाच परिस्थितींत, तशाच तुरुंगांत, तसेच हाल सहन करीत होते.

तिच्या वडिलांना पहिल्या महायुद्धांत पराक्रम गाजविल्याबद्दल जमीन बक्षीस देण्यांत आली होती. ते बोलशेविकांच्या विरुद्ध लढले होते. १९३९ च्या युद्धाला सुरुवात झाल्यावर रशियन्स पोलंडमध्ये घुसले. गांवच्या कम्युनिस्ट पक्षांनीं भूमिगत संघटना तयार ठेवल्या होत्या. छोटी क्रिस्तिना आपल्या घरीं होती. जेव्हां गांवच्या कम्युनिस्टांनीं उठाव केला व तिच्या घरावर हल्ला केला तेव्हां तिच्या आईनें तिला घरांत लपवून ठेवलें. जेव्हां त्यांच्या घरावर हल्ला झाला तेव्हां तिच्या बापाचें बोलणें आणि आईची किंकाळी तिला ऐकूं आली. किती तरी वेळ ती आपल्या जागीं बसून राहिली. ती जेव्हां भीत भीत घराच्या अंगणांत आली तेव्हां तिच्या आई-

बापांचीं प्रेतें तिला दिसलीं. घरांत जाऊन क्रिस्तिनानें थोडें अन्न व कपडे गोळा केले व ती पळत सुटली. सरहद्दीवर ती पकडली गेली व शेतावर काम करण्यासाठीं तिला सैबेरियांतल्या शेतावर पाठवण्यांत आलें.

शेतावर काम करणाऱ्या धष्टपुष्ट रशियन स्त्रिया तिची टिंगल करीत. पण तिच्यावर संकट आणलें तें त्या शेताच्या आडदांड व्यवस्थापकानें. त्याला ती हवी होती. एकदां कामावर न पाठवतां त्यानें तिला घरीं बोलावलें व तिच्यावर बलात्कार करायचा प्रयत्न केला. ती त्याच्या तावडींतून सुटून पळाली. रस्त्यावर दोनदां रशियन ड्रायव्हरांनीं तिला दूर नेऊन सोडलें. “सगळेच रशियन कांहीं वाईट नसतात,” ती आम्हांला म्हणाली.

“आम्ही शहराकडे जाणार नाहीं. तूं काय करायचं ठरवलंयस ?” स्मिथनें शांतपणें तिला विचारलें.

तिची दृष्टि आम्हां सर्वांवरून फिरली. त्या दृष्टींत बोलकी विनंती होती. पण स्मिथनें योग्य निर्णय घ्यावा असें आमचें आधींच ठरलेलें असल्यानें आम्हीं कांहींच बोललों नाहीं. मग ती हळूच म्हणाली, “मी तुमच्याबरोबर येतें. तुम्ही मला इथें सोडून जाऊं शकत नाहीं.”

स्मिथनें नदीवर दृष्टि वळवली व विचारलें, “तुला पोहोतां येतं ?”

“मला छान पोहतां येतं.” ती अभिमानानें म्हणाली.

स्मिथच्या दाढीनें झाकलेल्या तोंडावर स्मित दिसूं लागलें. “माफ कर पोरी.” तो म्हणाला, “माझे प्रश्न तुला कठीण वाटले असतील. पण तूं काय ठरवलं आहेस तें जाणून घ्यायची आम्हांला इच्छा होती. आमच्या बरोबर तुला बरेच कष्ट सोसावे लागतील. आमचं अन्न संपत आलं आहे. शिवाय तूं एकटी असतांना पकडली गेलीस तर तुला जरा सहानुभूतीनें वागवतील. पण आमच्याबरोबर असलोस तर तुला कोणीहि सहानुभूतीनें वागवणार नाहीं.”

“थँक यू !” ती म्हणाली, “पण मला तुमच्याबरोबर घायचं आहे.”

नंतर ती झुडपाआड गेली. आम्हीं आमच्या थैल्यांतलें अन्न तपासून मोजलें. आमची भीति खरी होती. अवघें दोन पाँड अन्न शिल्लक राहिलें होतें. आमच्यापैकी प्रत्येकानें आपआपल्या जाकिटांत सुकवलेल्या पावाचा

७० : सैबेरिया ते तिबेट

तुकडा ठेवला होता. त्यांत लपवाछपवी कांहींच नव्हती. पाव लपवणें ही तुरुंगांतली संवय गेली नव्हती एवढेंच.

सकाळी नदी ओलांडतांना आम्हीं क्रिस्तिनाला तिचे गरम कपडे काढून ठेवायला सांगितलें. तिच्या कपड्यांचें गाठोडें पाण्यावर राहिल अशा बेतानें धरून कोलेमेनोस नदी ओलांडून आला. ती आली तेव्हां थंडीनें ती निळी पडली होती व तिचे दांत वाजत होते. स्मिथनें तिला झुडपाआड जाऊन भिजलेले कपडे काढून सुके कपडे घालायला सांगितलें.

कपडे बदलून आल्यावर तिनें स्मिथला विचारलें, “मी पोहतें कीं नाहीं?” स्मिथनें हंसून कबूल केलें नि तो मला म्हणाला, “ह्या पोरीचा कांहीं त्रास नाहीं होणार आपल्याला.”

त्या दिवशीं दिवसभर आम्हीं चालत होतो. क्रिस्तिनाहि आमच्या वेगानें चालत होती. रात्रीपर्यंत आम्हीं तीस मैल चालून गेलो.

आम्हीं मग सतत चालत होतो. क्रिस्तिना न थकतां आमच्या-बरोबर चालत होती. आपल्या थोरल्या भावांशीं वागावें अशी ती आमच्याशीं वागत असे. पण स्मिथला मात्र ती स्वतःच्या वडिलांसारखं मानी. एखाद्या रात्री झोंपायच्या आधीं ती त्याला अमेरिकेबद्दल माहिती सांगायला लावी. तो पुष्कळदां तिला तिच्या भल्या मोठ्या रशियन बुटावरून चिडवी व मग म्हणे, “तूं कांहीं काळजी करूं नकोस. आपण अमेरिकेंत गेलों कीं मी तुला छान कपडे अन् उंच टांचांचे बूट घेऊन देईन.”

ती सगळ्यांशीं हंसून खेळून वागे. हळूहळू ती आम्हांला इतकी आवडूं लागली कीं, आमच्यापैकीं कोणीहि तिच्यासाठीं जीव दिला असता. पुष्कळदां झारो आपला विनोद विसरून गंभीर झाला तरी ती पोरगी त्याला चिडवून कांहीं तरी विनोदी बोलायला लावी. मार्चिकोवास आम्हांत सर्वांत गंभीर. पण त्यालाहि तिनें मोकळेपणानें बोलायला अन् हंसायला लावलें.

ती आमची नर्स पण झाली. पायाला फोड आले किंवा एखादी जखम झाली कीं ती ताबडतोब उपचार करी.

पण लवकरच तिचेच पाय फार दुखू लागले व ती मागे पडू लागली. मी तिचे बूट काढून पाहिले. फोड फुटून तिचे पाय रक्तबंबाळ झाले होते. मी तिच्यासाठी आमच्यासारखे कातड्याचे हलक्या वजनाचे जोडे शिवून तयार केले तेव्हा ती चालू लागली. क्रिस्तिनाला ते इतके आवडले की तिने माझ्या कपाळाचे घुंबन घेऊन आपला आनंद व्यक्त केला.

रस्त्यांत आम्हांला एकंदर तीन नद्या ओलांडाव्या लागल्या.

पण त्या कष्टापेक्षांही भुकेच्या वेदना अधिक जाणवत. मला तर त्या असह्य झाल्या. आमच्या जवळचें अन्न संपलें तेव्हां मला तें असह्य झालें. मूठभर राहिलेली बाली उकडून आम्ही वाटून घेतली, पण त्या एवढ्याशा अन्नामुळे भूक कमी व्हायच्याऐवजी वाढली.

शेवटीं एखाद्या शेतकऱ्याच्या घरावर छापा घालून चोरी करावी असें कोणी तरी सुचवले. पण अशांनें आम्ही लोकांच्या नजरेस पडलों असतों व आमचा सर्वच बेत फुकट गेला असता. आमची ही चर्चा चालली असतांना क्रिस्तिना गाढ झोपी गेली.

तिच्याकडे पहात सार्जट म्हणाला, “आपण आतां झोपूं या. ह्या पोरीमुळे कदाचित् आपलं नशीब उद्यां आपल्याला हात देईल.”

माकोव्स्कीनें त्याला दुजोरा दिला.

: १० :

आम्हीं ट्रान्स-सैबेरियन रेल्वे ओलांडली

ही नदी आमच्या मार्गांतली शेवटची मोठी नदी होती. नदीच्या पलीकडच्या किनाऱ्यावर जणू वसंत आमची वाट पहात होता. हवेंतली थंडी कमी झाली होती. स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडत होता. सगळीकडे हिरवा गालिचा पसरला होता. अवघ्या दीड महिन्यांत शरीर गोठवून टाकणाऱ्या सैबेरियाच्या एका टोकापासून आम्ही ह्या उबदार भागांत आलों होतो. झाडांवर हिरवीं गार पानें होती, फळझाडांना बहर आला होता आणि हिवाळ्यांत निघून गेलेले पक्षी परत येऊं लागले होते. आतां दिवसां आम्ही आमच्या अंगावरील केसाळ कातड्यांचीं जाकिटें काढून ठेवीत होतो व रात्री थंड होत्या म्हणून फक्त रात्रीच उबदार कपडे घालीत होतो.

नदी ओलांडल्यापासून दोन दिवस आम्हीं कांहीं खाल्लें नव्हतें. आमचे डोळे अन् मनं अन्न शोधीत होती. अशा अवस्थेंत असतांनाच आमच्या नजरा एका घोड्यावर पडल्या. तो घोडा अस्वस्थ झाला होता. बहुधा आमचा वास त्याला आला असावा व तो वास त्याला आवडला नसावा. मी व झारो पुढें झालों अन् त्या घोड्याजवळ गेलों. तो घोडा संशयानें आमच्याकडे पाहूं लागला. त्याचा संशय कांहीं अनाठायीं नव्हता म्हणा ! घोडासुद्धां खायला आम्हीं कमी केलें नसतें.

आमची दोघांची नजर एकदमच त्या बंदुकीवर गेली. घोड्यावर टाकलेल्या जिनाला अडकवलेली ती बंदुक जुनी होती अन् तिचा दस्ता अन् नळी तारेनें एकत्र बांधून ठेवलेली होती. त्या बंदुकीला लागूनच एक कातड्याची पिशवी होती. त्या पिशवीत बहुधा दारूगोळा असावा.

घोड्याच्या मालकाच्या हातीं ती बंदुक लागायच्या आधींच ती हस्तगत करावी म्हणून मी त्या बंदुकीवर उडप घातली व ती ताब्यांत

घेतली. मग पुढें येण्यासाठी इतरांना खूण केली. सर्वांच्या मार्गें क्रिस्तिना होती व मिस्टर स्मिथ तिच्या खांद्यावर हात ठेवून उभा होता. घोड्याला शांत करण्यासाठी त्याच्याशी गप्पा मारण्याच्या इराद्यानें कोलेमेनोस पुढें झाला, पण त्याच्याशी बोलायची घोड्याची तयारी नसावी.

आमच्या हालचालीच्या आवाजानें घोड्याचा मालक सावध झाला. तो जवळपास कुठें तरी असावा. तो आमच्याकडे पहात चालत आला. त्याचें वय सुमारे साठ वर्षांचें असावें. तो लाकूडतोड्या होता. एक भली मोठी कुन्हाड त्यानें खांद्यावर टाकली होती. शरीरानें तो चांगलाच मजबूत होता. आमच्याकडे पाहून तो घाबरला नाही. मी त्याची बंदुक घेतल्याचें त्याच्या लक्षांत आलें, पण तो कांहीं बोलला नाही.

त्यानें माझ्याकडे आणि माझ्यामार्गें उभ्या असलेल्या क्रिस्तिनाकडे पहात विचारलें, “ तुम्ही कोण ? ”

स्मिथ पुढें येत म्हणाला, “ आम्ही तुरुंगांतून पळून चाललों आहोंत. आम्ही कैदी होतो. आम्हीं तुझ्या वाटेला जाणार नाही. आम्हांला कांहीं तरी खायला पाहिजे. ”

“ दिवस बदलले आहेत. ” तो म्हणाला, “ कांहीं काळापूर्वी तुम्हांला एक प्रश्नहि न विचारतां अन्न मिळालं असतं. ”

त्यानें आम्हां सर्वांवरून नजर फिरविली. मग तो घोड्याजवळ गेला. घोड्याच्या पाठीवर असलेल्या एका मोठ्या पिशवीतून त्यानें एक छोटी पिशवी काढली. त्या पिशवीतून तो काढीत असलेल्या प्रत्येक वस्तूकडे आम्ही आधाशासारखे पहात होतो. काळ्या पावाचा एक मोठा तुकडा. चार लहान सुके मासे अन्डुकराच्या मांसाचा खारावलेला एक भला मोठा तुकडा. तो पाहतांच आमच्या तोंडाला पाणी सुटलें. हें अन्न त्यानें स्वतःसाठीं आणलें होतें. त्यानें स्वतःसाठीं छोटे तुकडे कापून घेतले व उरलेला पाव, मांस व सुके मासे कोलेमेनोसच्या हातांत ठेवले. हातांतील अन्नाकडे कोलेमेनोस नुसता पहातच राहिला. शेवटीं मी म्हणालों, “ आपल्या पिशवीत ठेवून दे तें सारं मग आपण वांटणी करूं. ”

माझा आवाज ऐकून तो लाकूडतोड्या माझ्याकडे पाहूं लागला. बंदुकीचें काय करायचें असा प्रश्न त्याच्या नजरेंत होता. मी स्मिथजवळ जाऊन

७४ : सैबेरिया ते तिबेट

त्याचा सल्ला मागितला. मग इतरांनाहि विचारलें. लाकूडतोड्याच्या हातीं बंदुक ठेवून जाणें अयोग्य होईल असेंच मत सगळ्यांनी दिलें. एखादी गोळी झाडून त्याला आजूबाजूच्या लोकांना इशारा देतां आला असता व मग आमचा पाठलाग करतां आला असता.

“ मला वाटतं आम्हांला तुझी बंदुक परत देतां येणार नाही.” मी शेवटीं त्या लाकूडतोड्याला म्हणालों.

“ बंदुक वापरणं तुम्हांला धोक्याचं ठरेल.” तो शांतपणें म्हणाला, “ पण तुझ्या मनांत काय आहे तें माझ्या लक्षांत आलं आहे. जातां जातां कुठें तरी एखाद्या झाडावर बंदुक टांगून ठेवा. कधीं तरी मला ती सांपडेल.”

ती बंदुक त्याला बहुमोल होती. आम्हांला तें कळत होतें नि बंदुक नेतांना आम्हांला कांहीं बरें वाटलें असें नाही. पण आमचा नाइलाज होता. सुमारें पांच मैलांवर झाडाच्या एका फांदीला मी ती बंदुक बांधली.

आम्हांला मिळालेलें अन्न आम्ही त्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत खाल्लें नाही. संध्याकाळीं आम्ही त्याचे आठ वांटे केले. प्रत्येकाला इतका लहान वांटा मिळाला होता कीं एक-दोन मिनिटांतच त्याचा आम्ही चट्टामट्टा उडवला असता. पण अन्नाची किंमत आतां आम्हांला कळू लागली होती. आम्ही तें अन्नहि तीन दिवस पुरवून खायचें ठरवलें. क्रिस्तिनाहि आमच्या-प्रमाणें पुरवून खात होती. पण त्या दिवशीं ती अधिकच थकलेली दिसली.

भुकेनें आमचीं मनें अस्वस्थ झालीं असलीं तरी आमची चाल आम्ही मंदावली नाही. आतां आमच्या मार्गांत दिसणऱ्या डोंगरांची उंची कमी होऊं लागली होती. ह्या भागांत बरीच दाट वस्ती असल्याच्या खुणाहि स्पष्ट दिसत होत्या. रस्त्यांत येणाऱ्या टेकडीवर उभें राहून समोरचा व भोंवतालचा मुलूख प्रथम नजरेखालीं घालायचा आणि मग पुढें जायचें अशी आमची पद्धत होती. आतां पुष्कळदां माणसांची हालचाल आमच्या नजरेस पडूं लागली होती. आम्ही मोठाल्या रस्त्यापासून नेहमींच दूर राहत असूं, पण त्यांतल्या त्यांत टेनिफोनचे खांब असलेला रस्ता दिसला कीं, तो मुख्य रस्ता असल्यानें आम्ही टाळीत असूं. पुष्कळदां आमच्या अगदीं जवळ माणसें बोलत असल्याचा आवाज आम्हांला ऐकायला येई.

कांहीं ठिकाणीं शेतावरच्या ट्रॅक्टरचा आवाज येई किंवा कारखान्याचा भोंगा ऐकू येई.

दिवसा प्रवास करणें अधिकाधिक धोक्याचें होऊं लागलें होतें. त्या लाकूडतोड्यानें दिलेलें अन्न ज्या दिवशीं संपलें त्या दिवशीं आम्ही एकत्र बसून पुढील परिस्थितीचा विचार करूं लागलों. त्या दिवशीं क्रिस्तिना आमच्याबरोबर चालूं शकत नव्हती. आम्ही आपसांत विचार करूं लागलों.

“ त्या पोरीला झालं तरी काय ? ” सार्जेंटनें विचारलें. त्याच्या प्रश्नाचा राग येऊन मी त्याच्याकडे वळून पाहत म्हणालों, “ तिला विशेष कांहीं झालं नाहीं. एक दिवसभर विश्रांति मिळाली कीं ती सुधारेल. ती मुलगी आहे हें विसरूं नकोस. प्रत्येक स्त्रीला केव्हां तरी ‘बरं वाटत नसतं.’ ”

सार्जेंट माझ्याकडे बघतच राहिला. “ मीं ह्याचा विचारच केला नव्हता.” तो मला म्हणाला व इतरांनींही त्याला दुजोरा दिला.

“ आपल्याला यापुढें पुन्हा ‘ रात्रीं प्रवास व दिवसा विश्रांति ’ असाच कार्यक्रम आंखला पाहिजे. तेव्हां क्रिस्तिनाला पुरेशी विश्रांति मिळेपर्यंत आपण इथेंच थांबू या. तूं तिला तसं सांग.” मिस्टर स्मिथनें सल्ला दिला.

मीं तिला बाजूला नेलें अन् सांगितलें, “ आपण दिवसभर इथें विश्रांति घेऊन मग रात्रीं निघणार आहोंत.”

“ माझ्यामुळें ? ” तिनें विचारलें.

“ नाहीं, नाहीं.” मी घाई घाईनें म्हणालों, “ रात्रीं चालणंच अधिक सुरक्षित आहे म्हणून.”

“ स्लाव्, ” ती मला म्हणाली, “ मला माहित आहे माझ्यासाठीं तुम्हांला थांबावं लागलं तें. पण माझा अगदीं नाइलाज आहे बघ.”

“ उगीच काळजी करूं नकोस.” मी तिला म्हणालों व इतरांत येऊन मिसळलों. क्रिस्तिना मिस्टर स्मिथबरोबर अमेरिकन स्त्रियांच्या पोषाखाबद्दल गप्पा मारूं लागली.

बदललेल्या कार्यक्रमांमुळें दिवसा उन्हाच्या वेळीं आम्हीं झोपा काढीत असूं आणि रात्री थंड वेळेला प्रवास करीत असूं.

अशाच एका चांदण्या रात्री आम्ही भुकेनें अगदीं व्याकुळ झालों नि शेवटीं खेड्यांतून अन्न चोरायचें आम्ही ठरवलें. एका टेकडीच्या पायथ्याशीं आम्ही थांबलों. दूरवर खेडें होतें नि खेड्यांतील हालचाल आम्हांला स्पष्ट ऐकूं येत होती. पण एका डुकराचें ओरडणें त्या सर्व आवाजांत स्पष्ट ऐकूं येत होतें. झारोच्या तोंडाला पाणी सुटलें. कोलेमेनोस म्हणाला, “चला, तें डुकर पकडूं या.”

मिस्टर स्मिथचा ह्या योजनेला विरोध होता. पण थोड्याशा चर्चेनंतर त्यानें सम्मति दिली. डुकर पकडणारी आमची टोळी तयार झाली. त्यांत कोलेमेनोस कुन्हाड घेऊन, मी सुरी घेऊन आणि सोबतीला मार्चिकोवास असे तिघेजण होतो. आम्ही पकडले गेलों किंवा आमचा पाठलाग झाला तर इतरांनीं आमच्यासाठीं थांबायचें नाहीं असें ठरवलें नि इतरांना पुढें जायला सांगून आम्ही निघालों.

ज्या बाजूनें डुकराचा आवाज ऐकायला आला होता त्या बाजूला आम्ही चालूं लागलों. झाडीच्या टोंकाला पोचल्यावर मार्चिकोवासला पहारें-कन्याचें काम करायला सांगून आम्ही दोघे हातावर व गुडघ्यावर सरपटत समोरच्या गोठ्यासारख्या दिसणाऱ्या इमारतीकडे निघालों.

इमारतीच्या लाकडी भिंतीला कान लावून ऐकूं लागलों. आंत तें डुकर फिरत होतें. धांवत आम्ही त्या गोठ्याच्या दरवाजाच्या बाजूला गेलों. आम्ही आंत शिरलों. तें डुकर ज्या बाजूला होतें त्या बाजूला गेलों. माझ्या पायाला त्याचें गार गार नाक लागलें. मी उडी मारली. कोलेमेनोस पुढें झाला. त्यानें तें डुकर उचलण्याचा प्रयत्न केला. “छे, भलतंच वजन आहे त्या प्राण्याचं. उचलून नेणें शक्य नाहीं.” तो म्हणाला.

डुकराला उचलून नेणें शक्य नाहीं असें म्हटल्यावर एकच मार्ग शिल्लक होता. त्याला अमच्याबरोबर यायला लावायला हवें होतें. “त्याच्याशीं दोस्ती कर.” मी कोलेमेनोसला म्हणालों, “त्याचा कान खाजव, पोट चोळ, त्याच्या मार्गे रहा अन् हटून बसलं तर हळूच ढकलीत जा.” मग डुकराचा कान धरून मी त्याला ओढलें. प्रथम तें हलायला तयार नव्हतें पण कोलेमेनोसनें त्याच्याशीं दोस्ती करून त्याला यायला लावलें. मी पुढें, माझ्या मार्गे तें डुकर अन् डुकरामार्गे कोलेमेनोस अशा थाटानें आम्ही

आल्या वाटेनें परत गेलों. मार्चिकोवास आम्हांला भेटला व आमच्या मागोमाग तो चालूं लागला.

इतर सर्व उभे असलेल्या जागेजवळ पोहोंचतांच कुन्हाडीच्या एका घावांतच त्या डुकराची मान कोलेमेनोसनें घडावेगळी केली. खरें म्हणजे आम्हांला फार वाईट वाटलें. तें डुकर आमच्यावर विश्वास टाकून आमच्या मागोमाग आलें होतें.

भराभर त्या डुकराचे तुकडे करून आम्हीं आमच्या पिशव्यांत भरले. ही जागा गांवापासून फक्त अर्ध्या पाऊण मैलावर होती व डुकराचा शोध व्यायला बाहेर पडलेल्या माणसांना आम्हीं त्याचें काय केलें तें कळायला वेळ लागला नसता. घाईघाईनें आम्हीं निघालों. जातां येईल तितक्या दूर निघून जायला हवें होतें. पूर्वेकडे चालत जात असतांना अखेरीस आम्हांस एक छोटीशी रिकामी गुहा सांपडली.

आम्हीं पाठीवरल्या जड पिशव्या त्या गुहेत टाकल्या व पुढें काय करायचें त्याचा विचार करूं लागलों. जून महिन्याच्या त्या उष्णतेत तें मांस फार वेळ टिकणें शक्य नव्हतें. तें शिजवायचें म्हटलें तर आग पेटवणें आवश्यक होतें नि आग पेटवायचा धोका आम्हीं शक्य तों टाळीत आलों होतो. पण आतां इलाजच नव्हता. शेवटीं लाकडें गोळा करून आम्हीं आग पेटवली व क्रिस्तिनानें त्या आगीवर तें डुकराचें मांस शिजविण्यासाठीं टांगलें. त्या मांसांतून निघणाऱ्या चरबीच्या नि धुराच्या वासानें ती गुहा भरून गेली. मांस शिजत असतांनाच झारो आणि मार्चिकोवास पाणी आणायला गेले. त्यांना जाऊन खूप वेळ झाला तरी ते परत आले नाहींत म्हणून आम्हांला काळजी वाटूं लागली. पण ते शेवटीं परत आले. झारो म्हणाला की खडकांतून जेमतेम थेंब थेंब पाणी गळत होतें आणि म्हणून भांडें भरेपर्यंत स्वस्थ बसून राहावें लागलें.

तें सर्व मांस बरोबर घेऊन जाणें शक्य नव्हतें. तें खराब झालें असतें, म्हणून खातां येईल तेवढें खाऊन टाकणें आवश्यक होतें. तेव्हां दिवसभर आम्ही सारखे मांस खात होतो. आमच्या पोटांत कित्येक दिवसांत अन्न गेलें नव्हतें त्यामुळें आमची पचनशक्ति अगदीं खलास झाली होती.

मराठी मध्य रेल्वे विभाग, पुणे, स्वतंत्र.

अनुक्रम २४५५०.

दि. १२. ११. १९५५

७८ : सैबेरिया ते तिबेट

तें चरबीयुक्त मांस पोटांत जातांच पोट बंड करून उठलें. दुपारीं आमचीं सर्वांचीं पोटे दुखूं लागलीं. पण आम्हीं तसाच वेळ काढला. पोट दुखायचें थांबतांच आम्हीं खातां येईल तेवढें मांस खात असूं.

तरीहि सगळें मांस संपणें शक्य नव्हतें. तेव्हां उरलेल्या मांसाला धूर दिल्यास तें अधिक टिकेल असें कोणी तरी म्हणालें. आम्हीं गुहेंत धूरच धूर केला नि त्यांत तें मांस टांगलें. साधारण दोन तास आम्हीं असा धूर दिल्यावर तें मांस पिंगट रंगाचें झालें. मग आमच्या पिशव्यांत तें भरून आम्ही निघालों.

आतां सरहद्दीपासून आम्हीं अवघ्या एक आठवड्याच्या चालीवर आलों होतो असा आमचा अंदाज होता. त्यामुळें आम्ही वाजवीपेक्षां थोडी अधिकच काळजी घेऊं लागलों. आपण आपल्या शत्रूच्या मुलुखांतून जात आहोंत असें माझ्या मनाला सारखें वाटत होतें. वास्तविक रात्रीच्या वेळीं आम्हीं कुणाच्या हातीं सांपडण्याची शक्यता फारच कमी होती. पण माझी भीति कमी झाली नाहीं. विशेषतः ट्रान्स-सैबेरियन रेल्वे ओलांडायची मला फारच भीति वाटत होती व मिस्टर स्मिथचें मत माझ्यासारखेंच होतें. “रेल्वेवर कडक पहारा असणार.” तो म्हणाला, “आपण रात्रीं ओलांडूं.” मी त्याला म्हणालों.

आम्हांला रात्रीं नीट झोपहि लागेनाशी झाली. आमच्यांत क्रिस्तिना मात्र अगदीं स्वस्थ चित्तानें वागत होती. तिचा आमच्यावर खूप विश्वास होता व त्या विश्वासामुळें तिला स्वतःची काळजी वाटत नव्हती. उलट बदलता प्रदेश पाहून तिला गंमत वाटत होती. एकदां उंटांचा एक तांडा तिच्या नजरेला पडतांच तिला खूप आनंद झाला. झारो म्हणाला, “रेनडिअरपासून तों उंटापर्यंत सर्व प्राणी मला पहायला मिळाले.”

शेवटीं एका टेकडीच्या माथ्यावरून आमची नजर ट्रान्स-सैबेरियन रेल्वेच्या फाट्यावर गेली. आम्ही उभे होतो तेथून सुमारें पांच मैलांवर तो रेल्वेचा रस्ता होता. त्याच्या दोन्ही बाजूंना दोन खेडी होती. प्रत्येक गांवाच्या सीमेवर सिग्नलवाल्याची दगडी इमारत होती. आमची नजर रेल्वे लाइनवर होती. त्या दिवसांत बऱ्याच गाड्या त्या पट्ट्यावरून गेल्या.

दुपारीं एक रेडक्रॉसची गाडी गेली. संध्याकाळीं गेलेल्या गाडींत मोठाल्या तोफा होत्या.

रात्रीं आम्ही रेल्वे ओलांडायच्या तयारीनें निघालों. पालुकोविझ आणि माकोव्स्की ह्यांना आम्हीं आमच्या दोन्ही बगलांच्या बाजूला नजर ठेवण्यासाठीं पहारेकरी नेमलें. क्रिस्तिना मिस्टर स्मिथबरोबर चालूं लागली व आम्ही चौघे थोड्या अंतरावर पुढें निघालों. रेल्वेजवळच्या झाडींत पोंचायला आम्हांला सुमारें दीड तास लागला.

रेल्वेजवळ पोंचल्यावर आमच्या दोन्ही पहारेकऱ्यांनीं सर्व कांहीं ठीक असल्याची सूचना देतांच मी म्हणालों, “ मार्चिकोवास नि मी पुढें जातो. आम्हीं खूण केल्यावर तुम्ही या.”

रेल्वेचें कुंपण ओलांडून आम्ही पुढें गेलों. मी रुळाला कान लावून गाडी येते कीं काय तें ऐकूं लागलों. गाडीचा आवाज येत नाही अशी खात्री पटल्यावर मी इतरांना खूण केली. ते आल्यावर मी उभा राहिलों आणि ओरडलों, “ चला ! ” मी क्रिस्तिनाचा दंड धरून तिला बरोबर घेऊन पळूं लागलों. पळत असतांनाच कुणी तरी ओरडलें, “ खबरदार ! ” मीं मागें वळून पाहिलें. गाडीचा इंजिनाच्या दिवा नजरेला पडतांच आम्ही जमिनीला मुकाट्यानें पडून राहिलों. कांहीं क्षणांतच धाडधाड आवाज करीत गाडी प्रचंड वेगानें आमच्याजवळून गेली. सुदैवानें आम्ही कुणाच्या नजरेला पडलों नाही. नाही तर तिथेंच आमची शिकार झाली असती.

कित्येक तास आम्ही चालत होतो. शेवटीं सकाळीं आम्ही नदी-किनाऱ्यावर पोंचलों. नदींत मासे भरपूर होते, पण ते पकडायला आमच्याजवळ कांहीं नव्हतें. पोहून ती नदी आम्हीं ओलांडली. आम्हीं ओलांडलेल्या इतर नद्यांच्या मानानें ह्या नदीचें पाणी उबदार वाटलें.

नदीच्या पलीकडच्या किनाऱ्यानें चालत असतां सुंदर सृष्टिसौंदर्यानें आम्हां सर्वांनाच आनंद झाला. क्रिस्तिनाला एकदम स्फूर्ति आली. “ मला कपडे धुवायचेत.” ती म्हणाली.

आम्हांलाहि ती कल्पना फार आवडली. आम्हीं तयार व्हायच्या आंतच क्रिस्तिना उड्या मारीत आमच्या नजरेआड निघून गेली. आम्हीं

८० : सैबेरिया ते तिबेट

अंगावरचे सर्व कपडे काढले व दगडावर आपटून ते धुतले. माझ्या कपड्यांत उवांचें सैन्यच होतें. त्यांची करतां येईल तेवढी कत्तल मी करूं लागलों.

आम्हीं कपडे धुऊन वाळत घातले व तशाच नग्न अवस्थेंत गवतांवर लोळूं लागलों. एकाएकीं क्रिस्तिनाच्या पावलांचा आवाज ऐकूं आला व आम्हीं भराभर उड्या मारून जेमतेम पाटलोणी चढवल्या तों ती पोरगी आमच्यासमोर येऊन उभी राहिली. स्वच्छ न्हाऊन तिनें आपल्या केसांची वेणी घातली होती. एखाद्या राजकन्येच्या आविर्भावानें आमच्याकडे पहात ती म्हणाली, “ गुड मॉर्निंग, जंटलमेन ! मी येईन असं तुम्हांला वाटलं नव्हतं नाहीं ? ” अंगावर कपडे घालतां घालतां आम्हीं हंसूं लागलों. मिस्टर स्मिथनें शेजारच्या फुलांच्या ताटव्यांतून फुलांचा एक झुपका तिला दिला अन् तो म्हणाला, “ खूप सुंदर दिसतेस हं पोरी.” क्रिस्तिनाचा चेहेरा सुखानें फुलला.

सरहद्दीच्या अगदीं जवळ पोंचल्यावर एक दिवस अचानक दोन मंगोली आम्हांला भेटले. मंगोली लोकांच्या वयाचा अंदाज काढणें कांहीं सोपें नाहीं, पण एकाचें वय मध्यम असावें. दुसरा मात्र अगदीं तरुण होता. ते बापलेकहि असूं शकतील. आम्हांला पाहतांच ते थांबले.

प्रथम शिष्टाचारार्ची बोलणी झाली. तो मध्यम वयाचा गृहस्थ रशियन भाषेंत बोलत होता.

“ तुम्हीं कुठून आलांत ? ” त्यानें विचारलें.

“ उत्तरेकडून.” मी म्हणालों.

“ जाणार कुठें ? ”

“ दक्षिणेच्या अगदीं टोकाला.”

थोडा विचार करून त्यानें विचारलें, “ ल्हासाला यात्रा करायला ? ”

माझ्या मनांत सुद्धां आलें नव्हतें. पण मला ती कल्पना आवडली. “ हो.” मी म्हणालों.

तेवढ्यांत त्याचें लक्ष क्रिस्तिनाकडे गेलें. “ ही पोरगी तुमच्याबरोबर कशाला ? ” त्यानें विचारलें.

“ रस्त्यांत तिचे नातेवाईक राहतात. त्यांच्याकडे तिला पोंचवायचंय. ” मीं थाप मारली.

त्यांनीं खिशांत हात घालून सुकलेल्या त्राटाण्याच्या शेंगा आम्हांला दिल्या “ आणि आमच्या प्रवासांत आमचे पाय आम्हांला नीट नेवोत ’ अशी सदिच्छा व्यक्त करून ते गेले.

ते गेलेले पाहतांच आम्हीं पाय उचलला. आम्ही सरहद्दीच्या अगदीं जवळ पोंचलों होतों. आतां कोणाच्या हातीं सांपडायची आमची तयारी नव्हती.

★ ★ ★

: ११ :

मंगोलियांत प्रवेश

जूनच्या दुसऱ्या आठवड्यांत आम्ही रूसो-मंगोलियन सरहद्द ओलांडली. अगदी सहजगत्या कांहींहि अडथळा न होतां आम्ही ही सरहद्द ओलांडली याचेंच आम्हांला कौतुक वाटलें ! शिवाय या वेळीं आमच्या-जवळ एका शेतांतून डह्या मारलेले सुमारे १५० पौंड बटाटे होते.

संध्याकाळच्या सुमारास आम्ही सरहद्दीपाशीं पांचलों त्या वेळीं आकाशांत काळेकुट्ट ढग येऊं लागले होते. दूरवर ढगांचा गडगडाट ऐकू येत होता. हवा पडली होती व म्हणून जरा गरमच वाटत होतें. दृष्टीच्या टप्प्यांत कोठेंच कांहीं हालचाल दिसत नव्हती.

सरहद्दीवर एक नऊ फूट उंचीचा तांबडा खांब होता. त्यावर सोबिहएत रशियाचीं ध्वजचिन्हें असलेला एक पत्रा लावलेला होता. या खांबाच्या पूर्वेस व पश्चिमेस आणखी दोन असेच खांब दिसत होते. या खांबांची रचनाच अशी होती कीं, एका वेळीं एकूण तीन खांब एकदम दिसावेत. खांबावरील पत्र्याच्या दुसऱ्या बाजूस काय लिहिलें आहे हें पाहण्यासाठीं मी त्या बाजूला गेलों. ती बाजू अगदीं कोरी होती. 'मंगोलियांत दुसरें काय असणार' असें म्हणून झारोनें माझ्याभोंवतीं आनंदानें उड्या मारावयास सुरुवात केली. सर्वांनींच त्याचें अनुकरण केलें. बराच वेळ आम्ही आनंदानें उड्या मारीत, एकमेकांच्या दाढ्या कुरवाळीत, पाठीवर थापट्या मारीत नाचत होतो. क्रिस्तिना तर आनंदानें एवढी बेहोष झाली होती कीं, तिनें आळीपाळीनें सर्वांचीं चुंबनें घेतलीं !

मिस्टर स्मिथनें आपली बटाट्यांनीं भरलेली पिशवी पाठीवर टाकून चालावयास सुरुवात करतांच हा जल्लोष थांबला. आम्ही हंसतच त्याच्या मार्गे धांवत गेलों.

‘ ह्या जागेपासून आपण शक्य तितक्या लौकर दूर जाऊं या ’ असें सुचवून तो म्हणाला, “ ह्या रेषेपासून आणखी किती अंतरापर्यंत रशियाचं स्वामित्व असेल आपणांस माहीत नाही. आपण कोठें आहोंत, आपणांस माहीत नाही व कोठें जावयाचं हेंहि निश्चित नाही.”

ह्यानंतर मात्र आम्ही पुन्हा झपाट्यानं निघालों. इतक्या झपाट्यानं निघालों कीं, आमच्या पाठीवरच्या बटाट्याच्या पिशव्या पाठीवर आपटूं लागल्या ! काळोख पडूं लागला तसतसे सीमेवरचे खांब अस्पष्ट होऊं लागले. चालतां चालतां गंभीरपणें तो अमेरिकन विचार करित होता. माझ्या अंदाजानें आम्ही ६० दिवसांत सुमारे १२०० मैल आलों होतो. हा एका माणसाच्या सहनशक्तीचा व वेगाचा विक्रमच होता.

“ आपल्याला अद्याप किती दूर जावयाचं आहे ? ”

पालुकोविझच्या ह्या प्रश्नानें माझी विचारशृंखला तुटली. मीं विचार केला व म्हणालों, “ आतां आलों त्याच्या साधारण दुपटीनें.”

पालुकोविझला ह्याचें बरेंच आश्चर्य वाटलें.

ह्या वेळीं आम्ही कोठें जावयाचें ह्याचा गंभीरपणें विचार करूं लागलों. आतांपर्यंत सैबेरियाच्या बाहेर पडणें एवढेंच आमचें उद्दिष्ट होतें. आमच्या छावणींत आपण अफगाणिस्तानपर्यंत जावयाचें असें मी म्हणत असें. त्या वेळीं मला अफगाणिस्तान हेंच एक लहानसें व सुरक्षित राष्ट्र वाटे. आतां हिंदुस्थानला जावयाचा विचार मनांत येऊं लागला. वाटेंत भेटलेल्या त्या दोन मंगोलियनांनीं लहासाचा उल्लेख केल्यामुळें ही नवी कल्पना माझ्या डोक्यांत आली. लहासा हा एक शब्द उच्चारतांच ह्या भागांतील माणसें आम्हांला दिशा दाखवूं शकतील. त्या तासाभरांत आम्ही तिबेटचा विचार केला. हिंदुस्थान आमच्या विचाराच्या पलीकडे होता.

आम्ही कोठें होतो हें आम्हांला माहीत नव्हतें हें त्या अमेरिकनाचें म्हणणेंच त्या वेळीं खरें होतें. आमच्याजवळ नकाशे तर नव्हतेच, पण कोणी माहीतगारहि नव्हता. अगदीं अलीकडे नकाशावर मीं आमचा मार्ग रेखाटावयाचा प्रयत्न केला, पण केवळ अंदाजानें. त्यांत शंभर मैलांचीहि चूक होणें शक्य होतें. कॅटाई-शान पर्वताच्या रांगांजवळ आम्ही औटर

८४ : सैबेरिया ते तिबेट

मंगोलियांत प्रवेश केला असं आतां मला वाटतं. ह्या भागांतील टेकड्या, पिकाखालचीं शेते व लांकडाचे ओंडके घेऊन जाणाऱ्या नद्या आठवल्या कीं ह्या भागाच्या पश्चिमेस उलनबटोर हें त्या भागांतील सर्वांत मोठें शहर पश्चिमेस असावें हें निश्चित.

सरहद्द सोडल्यावर दोन तासांनीं आम्ही डोंगर चढूं लागलों. आतां हवा बदलली होती व आम्ही अगदीं घामाघूम झालों होतो. गडगडण्याचे आवाज जवळ येऊं लागले होते.

मध्यरात्री धूमधार वादळी पावसास सुरुवात झाली. विजा चमकूं लागल्या. अगदीं जवळून तोफ डागावी असा पहिली वीज पाहतांच आम्हांस भास झाला. त्यानंतर एकापाठोपाठ तोफा डागाव्या असे आवाज येऊं लागले. काळ्याकुट्ट वातावरणांत लखलखणू विजा चमकत व कानठळ्या बसविणारें गडगडणें सुरू होई. हत्तीच्या सोंडेसारख्या पावसाच्या धारांनीं एका मिनिटांत आम्हांस ओलेंचिंब केलें व कपाळावरून जाकिटांत पाण्याच्या धारा निथळूं लागल्या.

दोन मोठ्या खडकांच्या बोळक्यांत आम्हीं आठ जणांनीं ती भयानक रात्र कशीबशी काढली. क्रिस्तिनाला आम्हीं सर्वांत चांगली जागा दिली होती; तरीहि रात्रभर ती थंडीनें नुसती कुडकुडत होती.

पहांट झाली. झुंजूमुंजू दिसावयास लागल्यावर आम्हीं समाधानाचा एक निःश्वास सोडला. तो संबंध दिवस व दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत पाऊस धो धो पडत होता. त्यानंतर पाऊस जसा आला तसा एकाएकीं थांबला. सकाळीं स्वच्छ ऊन पडलें. दोन दिवसांनंतरच्या त्या उबदार प्रकाशानें आम्हांला हायसें वाटलें ! आम्हीं त्या उन्हांत खडकावर कपडे वाळविले व परिस्थितीचा आढावा घेऊं लागलों.

थोड्या विचारांतीं आम्हीं पुन्हा नव्या जोमानें डोंगर चढावयास सुरुवात केली. आमच्या पाठीवर बटाट्यांचीं ओझीं असल्यामुळें हा चढ आम्हांस बराच कठीण गेला. पण त्याबद्दल कोणीच कुरबूर केली नाहीं. चौथ्या दिवशीं आम्हीं डोंगरमाथा गांठला. ह्या माथ्यावरून आम्हीं त्या भागाचें रौद्र-भयानक दृश्य पाहिलें. अद्याप हवा सर्द होती व म्हणून

विस्तृत पेटविणें आम्हांस शक्य नव्हतें. आम्हीं आमच्या जवळील कच्चे पीनट्स व मला माहित असलेलीं कंदमुळें उपटून खाल्हीं. ह्या बाबतींत आमच्या गटांत मीच तज्ज्ञ होतो व माझे मत सर्वजण मानित.

डोंगराखालच्या पठारावर एक खेडें दिसत होतें. पठारावर कांहीं बकरे—मेंढेहि चरत होते. उंटांचा एक तांडाहि चाललेला दिसत होता. ह्या गांवांत जावें ही मार्चिकोवास, पालुकोविझ व माकोव्स्की ह्यांची सूचना अमेरिकनानें मोडून काढली. रशियाची हद्द इतकी जवळ असतां हा धोका पत्करूं नये ही त्याची सूचना अखेर सर्वांनीं मान्य केली.

केंटाई पर्वत ओलांडावयास आम्हांस आठ दिवस लागले. शेवटीं शेवटीं आम्हांस लांकूडफाटाहि मिळूं लागला. त्यावर आम्हीं डुकराचें मांस व बटाटे भाजून खाऊं लागलों.

पर्वतावरच्या गारठ्यांतून आम्हीं उबदार पठारांत उतरलों. अंगांतून घामाच्या धारा निथळूं लागल्या. थंडीसाठीं घातलेले चामड्याचे कोट काढून खांद्यावर टाकले. कोलेमेनोसनें क्रिस्तिनाचें जाकिट हातांत घेतलें. आतां तिनें शेंदरी रंगाचा उघड्या गळ्याचा अंगरखा घातला होता. अशा रीतीनें उघड्या अंगांनें आम्हीं दरकूच दरमजल करीत दक्षिणेकडचा मार्ग काटूं लागलों.

पठारावरची जमीन दगडासारखी कठीण होती व त्यावर तांबडी धूळ होती. वाऱ्यानें उडणाऱ्या धुळीनें आमचीं उघडीं अंगें लालबुंद झालीं होतीं. रोज किमान वीस ते तीस मैल चालावयाचें हा आमचा नियम पाळणें आम्हांस कठीण जाऊं लागलें. दिवसा असह्य उकाडा तर रात्री अंगाला झोंबणारी थंडी ! ह्यामुळें पायाला पडलेल्या मोठमोठ्या भेगांचा प्रश्न आम्हांस भेडसावूं लागला. ह्या भेगांत लाल रेती जाऊन, चालणें अशक्यप्राय होऊं लागलें. ह्या वेळीं आम्हांला पालुकोविझच्या दूरदृष्टीचा उपयोग झाला. सैबेरियातील गुहेंत भाजलेल्या डुकराची चरबी त्यानें करवंटीसारख्या एका लांकडी वाटींत सांठवून ठेवली होती. ती ह्या वेळीं आमच्या उपयोगीं पडली.

मंगोलियाच्या ह्या भागांत नद्याच नद्या होत्या असें आम्हांस आढळून आलें. पठारावर उतरल्यावर दोनच दिवसांत आम्ही एका नदीपार्शीं

८६ : सैबेरिया ते तिबेट

आलों. उन्हांने पोळलेले पाय त्या नदीच्या थंडगार पाण्यांत सोडून बसण्याचा आनंद केवळ अवर्णनीय होता. आम्ही पोटावर पडून ओंजळीनें पोटभर पाणी प्यालों. ह्यानंतर अंगाला रेती घासून स्वच्छ आंघोळ केली व पलायनानंतर प्रथमच कपडेहि धुतले. दुपारीं बटाटे उकडून खाल्ले व नंतर थंडगार हिरवळीवर आडवे झालों.

तासाभरानंतर ह्या नदीतून येत असलेली एक होडी आम्हांस दिसली. ह्या होडीचा तळ बराच रुंद होता व वर एक फाटकें छत होतें. ह्या होडीवर होडीपेक्षां बरीच लांब अशी एक काठी होती. होडीचा तोल सावरण्यासाठी तिचा उपयोग होत असावा. ह्या होडीचा नावाडी चिनी होता. त्याच्या पायांत कांहींहि नव्हतें, पण डोक्यावर हलकी हॅट होती. गुडव्याखालीं जाणारी पॅट व त्यावर एक सैल सदरा त्यानें घातला होता. ही होडी बांबूच्या साहाय्यानें तो वल्हवीत होता. हें दृश्य आमच्या दृष्टीनें अगदीं नवीन होतें. मंगोलियाच्या प्रवासांत अशा अनेक होड्या आम्हांस भेटल्या. त्या सर्वांचे नावाडी चिनी होते. प्रवासांत मात्र आम्हांला एकहि चिनी भेटला नाहीं. भेटले ते सारे मंगोली होते.

ही नदी ओलांडून सुमारें दोन मैल गेल्यावर आम्हांला मंगोली लोकांचा पहिला तांडा भेटला. आम्ही दिसतांच ते रस्त्यावर थांबून राहिले. आम्ही अगदीं जवळ जातांच त्यांनीं हसून नमस्कार केला. या तांड्यांत १२-१५ माणसें होती; एक उंट, दोन खेचरे व दोन गाढवेहि होती. पांढरी शुभ्र दाढी असलेला एक म्हातारा उंटावर बसला होता. हें सारें एक कुडुबच असावें व तो म्हातारा त्यांचा कुडुब-प्रमुख असावा. साऱ्यांनीं कानाच्यावर दुमडलेल्या मंगोलियन पद्धतीच्या टोप्या घातल्या होत्या. सर्वांनीं मऊ कातड्याचे बूट घातले होते. त्या म्हाताऱ्याच्या पायांत मात्र रेशमी व लोंकरी धाग्यानें भरतकाम केलेले हिरव्या रंगाचे बूट होते. त्यांच्या अंगावरील कोट अक्षरशः पायघोळ होते. या कोटांतूनहि कमरेला बांधलेले रुंद कमरपट्टे दिसत होते. या पट्ट्यांत प्रत्येकाजवळ एक एक सुरा होता. प्रत्येक सुऱ्याची घडण मात्र वेगवेगळी होती. कुडुब-प्रमुखाजवळील सुरा तर अठरा इंच लांब असावा.

न बोलतांच नमस्कार झाल्यावर म्हातारा उंटावरून खाली उतरला. आम्ही वांकून त्याला फिरून नमस्कार केला. तो आपल्या भाषेत कांहीं तरी बोलला व आम्ही माना डोलावल्या. या वेळीं मिस्टर स्मिथनें मला रशियन भाषेत बोलावयाची सूचना केली.

“ तुमचा प्रवास सुखकर होवो ! ” मी रशियन भाषेत त्या म्हातार्याला म्हणालों.

बराच वेळ शांतता होती.

यानंतर अडखळत, मोडक्या-तोडक्या रशियन भाषेत उत्तर आलें—
“ आणखी कांहीं बोला, मला रशियन समजतें पण तितकेसें चांगलें बोलतां येत नाहीं. एके काळीं मी रशियन भाषेत बोलत होतो; आतां मात्र बरींच वर्षे संवय नाहीं.”

मी सावकाश बोलूं लागलों. तो सावधानतेनें ऐकूं लागला. आम्ही दक्षिणेकडे जात असल्याचें त्यास सांगितलें. पुढें काय बोलावें तें मला सुचेना. दोघेहि स्तब्ध होतो व हें संभाषण संपलें असैच मला वाटूं लागलें. पण मला आणखी प्रश्न विचारण्यासाठीं तो म्हातारा शब्दांची जुळवाजुळव करीत असावा. त्यानें विचारलें,

“ तुमच्याजवळ उंट नाहीत ? ”

“ आम्ही अत्यंत गरीब आहोंत—उंट परवडणार नाहीत.”

“ तुमच्याजवळ खेंचरेंहि नाहीत ? ”

“ नाहीत.”

“ तुमच्याजवळ गाढवेंहि नाहीत ? ”

“ नाहीत.”

यानंतर त्यानें आमच्या प्रवासासंबंधी प्रश्न विचारावयास सुरुवात केली. याच वेळीं त्याच्या तोंडून, आलेला ल्हासा हा शब्द मी उचलला. त्यानें दक्षिणेकडे बोट दाखविलें व अनेक गांवांची यादी सांगितली. तो म्हणाला,

“ ल्हासाचा मार्ग फार लांबचा आहे. तुम्हांला अनेक दिवस रखडत प्रवास करावा लागेल.”

८८ : सैबेरिया ते तिबेट

यानंतर बराच वेळ त्याच्या मनांत असलेला क्रिस्तिनाबद्दलचा प्रश्न त्याने विचारला. तिचे सोनेरी केस, निळे डोळे व अंगाचा रंग यांत त्यास विरोधाभास वाटत असावा. तिचे वय काय, ती आमच्याबरोबर कशी, तिचे आमच्यापैकी कोणार्शी नाते आहे काय, असे अनेक प्रश्न त्याने विचारले. उत्तरेस भेटलेल्या त्या म्हाताऱ्यास दिले तसेच उत्तर मी आतांही दिले.

हे संभाषण सुमारे अर्धा तास चालू असावे. आपणांस एक परकी भाषा येते याचा त्यास अभिमान वाटत असावा व त्याच अभिमानाने आपल्या तांड्यांतील इतरांकडे तो बघत होता.

कांहीं वेळाने त्याने आपल्या सहकाऱ्यांना कांहीं सांगितले. त्यांनी माना डोलावल्या व एका खेंचराच्या पाठीवरील सामान ते उसकटू लागले. थोड्या वेळांतच त्यांनी फराळाचे कांहीं जिन्नस काढले व म्हाताऱ्याजवळ दिले. म्हाताऱ्याने ते आम्हांस वांटून दिले. यांत कांहीं फळे, सुके मासे व बालींच्या भाकऱ्या होत्या. आम्ही सर्वांनी त्यांचे आभार मानले. आतां ही भेट संपली असेच आम्हांला वाटले, पण त्यांनी कांहीं हालचाल केली नाही. ते आपल्या प्रमुखाच्या आज्ञेची वाट पहात असावेत. त्याला तर मुळीच घाई नव्हती.

आपण सर्व एका बाजाराला जात आहोंत असे त्याने सांगितले. तो आपल्या उंटावर चढला व तंबाखूच्या आख्या पानाची विडी बनवून ओढीत खाली आला. त्याने मला आपल्या जाकिटांतून १५-२० तंबाखूची पाने काढून दिली. मी लागलीच ती जाकिटाच्या खिशांत घालू लागलों. “ओढा नां !” तो म्हणाला.

आमच्याजवळ सिगरेट्स करावयास कागद नाहीत व तशी विडी आम्ही ओढू शकत नाही, हे मी त्यास नम्रपणे सांगतांच तो पुन्हा उंटावर चढला व एका वृत्तपत्राचा आंतला कागद आणून त्याने मला दिला.

मी त्या वृत्तपत्राकडे पाहिले. मेच्या पहिल्या आठवड्याच्या रशियन ‘रेड स्टार’चा तो अंक होता. माझ्याजवळ असलेला अमेरिकन ‘स्लाव्ह, अंक जरा जपून वापर’ असे माझ्या कानांत पुटपुटला. अर्थात् मला हे सांगावयास नकोच होते.

मी वरचा कोरा भाग फाडून त्याची सिगरेट बनविली व चकमकीने तो पेटविला. माझे तें कौशल्य सर्व मंगोल पाहत होते.

“ तुम्हीं कशानें ठिणगी पाडलीत ? ” प्रमुखानें मला विचारलें.

“ रशियन लोक या पद्धतीस ‘ चखलो-बखलो ’ म्हणतात. ” मी उत्तरलों.

या शब्दांची त्याला गंमत वाटली. त्यानें दोन-तीनदां तो पुन्हा पुन्हा उच्चारला.

त्याची विडी व माझी सिगरेट संपतांच आतां निरोपाची वेळ आली असें मला वाटलें.

त्या प्रमुखानें आपल्या डाव्या खिशांतून एक वस्तू काढली व कानाजवळ नेऊन मला दाखविली. तें एक घड्याळ होतें. घड्याळास चांदीची एक जाड साखळीहि होती. तें घड्याळ पहावयास आम्हीं एकदम त्याच्या-भोंवतीं गर्दी केली. तें सुमारे ५० वर्षांपूर्वी रशियांत तयार झालेलें घड्याळ होतें. घड्याळ करणारानें घड्याळावर आपलें नांवहि कोरलें होतें. तें नांव कसें कुणास ठाऊक, पण माझ्या चांगलेंच लक्षांत राहिलें— ‘ पावेल व्युअर ’ हें तें नांव होतें.

“ रशियन्स एकदां आपापसांत लढत असतां कांहीं रशियन आमच्या प्रांतांत पळून आले. ” तो प्रमुख सांगूं लागला, “ त्यांपैकीं एकाजवळून मीं हें घड्याळ घेतलें. ”

या प्रमुखाला रशियन भाषा कशी येत असावी हें मला पडलेलें कोडेंहि यामुळें सुटलें.

यानंतर मात्र आम्हीं एकमेकांचा निरोप घेतला.

मंगोलियांतील लोकांचें हें वैशिष्ट्यच आम्हांला प्रत्येक ठिकाणीं आढळलें. प्रत्येक ठिकाणीं आम्हांला असेंच आदरातिथ्य मिळालें, प्रत्येक ठिकाणीं आमच्यावर असाच विश्वास टाकण्यांत आला; व अशीच दान-शूरता व कणव आढळली. प्रत्येक वेळीं असाच मदतीचा हात आम्हांला देण्यांत आला. त्यांची भाषा येत नसल्यामुळें दुर्दैवानें आम्हीं त्यांच्याशीं

१० : सैबेरिया ते तिबेट

बोलूं शकलों नाहीं. कालांतरानें आम्हीं खुणांनीं मनोगत कसें व्यक्त करावें यांत तरबेज झालों.

मंगोलांचा तांडा दिसेनासा होतांच आम्हीं 'रेड स्टार'वर झडपच घातली. त्यांत बातमी अशी नव्हतीच. तरीहि आम्हीं तें संपूर्ण वाचून काढलें. आम्हांस युद्धाच्या बातम्या हव्या होत्या. मिळालें काय तर मे-दिन समारंभाचीं भरघोस वर्णनें व शेती आणि उद्योगधंद्यांत उत्पादन कसें वाढत आहे याची निव्वळ आश्वासनें.

वाचून संपतांच आम्हीं फाडून त्याच्या सिगरेटी बनविल्या. संध्याकाळीं साताच्या सुमारास आम्ही एका झन्याजवळ आलों. रात्रभर तेथेंच आम्हीं मुक्काम ठोकला.

मंगोलियांत प्रवेश करतांच आमच्या जीवनक्रमाची पद्धत बदलली. रात्री आळीपाळीनें जागून पहारा करावयाची आतां आवश्यकता नव्हती. आतां पकडलें जाण्याची भीति नसल्यामुळें आम्हीं स्थानिक जनतेशीं संबंध येऊं देत होतो. त्यांच्यापार्शीं अन्नाची याचना करीत होतो. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आम्हीं चालत होतो. तरीहि दुपारचे भर उन्हाचे दोन तास आम्ही विश्रांति घेऊं लागलों.

हा भाग बराच डोंगरी असल्यामुळें आम्हांला वाटेंत अनेक टेकड्या ओलांडाव्या लागल्या. या भागांत नदीकिनारा सोडून मोठीं झाडे अशीं नव्हतीच. सर्वत्र लहानमोठीं झुडपें होती. वस्ती अगदीं विरळ होती व लागवडीखालीं आणलेली जमीन अगदीं थोडी दिसली.

डोंगर संपतांच आम्ही नदीच्या शोधांत फिरत असूं. नद्यांमुळेंच आम्ही पाय धुऊं शकत होतो व पाणी पीत होतो. कांहीं नद्यांतून जाणाऱ्या येणाऱ्या होड्यांमुळेंच आम्हांला मधून मधून अन्नाचा पुरवठा होत असे. त्यांतील कित्येक प्रसंग मला आजहि अगदीं स्पष्टपणें आठवतात.

अशीच एक होडी चिखलांत रतली होती. नावाड्याचे प्रयत्न चालले होते, पण ती निघत नव्हती. कोलेमेनोस म्हणाला, "चला, आपण त्यास मदत करूं." आम्ही पाण्यांत उड्या मारतांच होडीतील चिनी नावाड्यानं आमच्याकडे बांबू फेंकला. आम्ही बांबूचा लिंहरसारखा उपयोग करून

त्याची होडी चिखलांतून बाहेर काढली. त्या चिनी नावाड्याला एवढा आनंद झाला की, त्यानें होडीतील अनेक कलिंगडें आमच्याकडे फेंकलीं. आम्ही चिखलांतून किनाऱ्याकडे येत असतांना झारो मध्येच किंचाळल्या-सारखा ओरडला. “ काय ? ” म्हणून मी त्यास विचारीत असतांच माझ्याहि पायाखालीं कांहीं सळसळलें. बऱ्याच धडपडीनंतर मी त्यास पकडलें. तो सुमारे फूट भर लांबीचा एक मासा होता.

“ आपण हा मासा खाऊं शकतो ? ” अमेरिकनानें विचारलें.

“ होय. ” मी म्हणालों.

आम्हीं अर्ध्या तासाच्या खटपटीनंतर आणखी कांहीं असेच मासे पकडले. त्या संध्याकाळीं आम्हांला बऱ्यापैकी जेवण मिळालें. त्या माशांची चव इतर माशांसारखी नसली तरी ‘ गोड ’ निश्चित होती. जेवणानंतर आम्हीं कलिंगडें खाल्लीं.

या कलिंगडांचा अर्धा भाग पाणी पिण्यासाठीं जपून ठेवावा अशी मार्चिकोवासची कल्पना होती. पण दुसऱ्याच दिवशीं उन्हांनें तो भाग तडकला.

★ ★ ★

: १२ :

मंगोलांच्या सहवासातील जीवन

मंगोलियांत प्रवेश केल्यावर आम्ही रोज सुमारे वीस मैल चालावयाचा नियम केला होता. मात्र, या नियमांत खंड पडला तर त्याचें आम्ही स्वागत करीत असूं. हे दिवस फुकट जात नसत. पादत्राणें दुरुस्त करणें, सुजलेल्या व भेगा पडलेल्या पायांची काळजी घेणें अगर अन्नासाठी थोडीफार खटपट करणें हीं कामें आम्ही करीत असूं.

मंगोलियांत दोन महिने घालविल्यानंतर आम्ही एका खेड्यांत आलों. या खेड्याचें वैशिष्ट्य म्हणजे शेतकऱ्यांनीं आपापल्या शेतास बांध घांतले नव्हते. या खेड्यांतील सारें जीवनच सामुदायिक असावें. खेड्यांतील एका दगडी धाब्याच्या घरापाशीं आम्ही आलों. या घराच्या अंगणांत एक बैल एका काठीभोंवतीं वाटोळा किरत असलेला आम्हांला दिसला. ही गंमत पहावयास आम्ही थांबलों. बैलाच्या व घराच्या मार्गें चार शेतकरी अगदीं आरामांत बसले होते. त्यांतील १४-१५ वर्षांचा एक मुलगा काठीनें मधून मधून बैलास दुशा देत होता. त्यांत दोन बायाहि होत्या. त्या बहुधा मायलेकी असाव्या.

या बायांनीं आमच्याकडे पाहिलेंच नाहीं. शेतकऱ्यानें मात्र मुलांसहित येऊन आम्हांला नमस्कार केला. आम्हींहि त्यांना नमस्कार केला. शेतकरी कांहीं बोलला व आम्हींहि बोललों, पण त्यांतून कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं. शेवटीं आम्हीं त्याच जागेवर बसून राहिलों.

मध्यंतरी मुलाचें लक्ष नाहीं असें पाहून बैलानें आपलें काम थांबविलें होतें. रायची मळणी चालली आहे हें माझ्या लगेच लक्षांत आलें. मी कोलेमेनोसला म्हणालों, “मळणीची ही पद्धत अगदीं मंदगतीची आहे. आपण त्यांना मदत करूं या.”

कोलेमेनोसनें मान डोलावली व आम्ही त्या रंगणांत उतरलों. आम्हीं हातांतील काठ्यांनीं रायच्या पेंढ्या झोडपूं लागतांच खालीं धान्य पडूं लागलें. या कामांत लहानगी क्रिस्तिनाहि सहभागी झाली. हें काम संपतांच शेतकऱ्यानें बायांना कांहीं सांगितलें. त्या लागलीच घरांत गेल्या. आम्हींहि तें धान्य चाळणींतून चाळून पिशव्यांत भरलें. आम्हीं पिशवी हातांत घेतांच मुलानें आम्हांस आंत नेलें.

या घराचा अंतर्भाग मोठा मजेशीर होता. त्यांतील एकतृतीयांश जागा कोठारानें व्यापलेली होती. घरांत भिंती अशा नव्हत्याच. मी घरांत गेलों त्या वेळीं एक बाई जात्यावर धान्य दळीत होती. दुसरी बाई दगडी-चुलीवर कांहीं शिजवीत होती. या चुलीस जळण म्हणून गोवऱ्या वापरण्यांत येत होत्या.

घरांत थंडीसाठीं तीन-चार मेंढ्यांचीं कातडींहि ठेवलेलीं आढळलीं; आणि आढ्याला कांहीं वाळलेल्या वेली दिसत होत्या. घरांत कांहीं पितळेचीं भांडीं व कांहीं चंबूच्या आकाराचीं भांडींहि होती. या मातीच्या भांड्यांत पाणी व दूध होतें हें मला नंतर समजलें.

काम संपतांच शेतकरी निघून गेला. मुलगा मात्र आमच्याबरोबर होता. मी माझ्या सहकाऱ्यांना रशियन भाषेंत म्हणालों, “या बाया आपल्यासाठीं कांहीं तरी शिजवीत आहेत.”

अर्ध्या तासानें गाडीच्या चाकांचा आवाज आम्हांस ऐकूं आला. घराबाहेर शेतकऱ्यानें गाडीभर रायच्या पेंढ्या आणल्या होत्या !

या वेळीं मिस्टर स्मिथनें शांतताभंग केला. ते म्हणाले, “काम करायला हवें ना ? या शेतकऱ्यानें कशी पण तुमची जिरविली ! जेवणापूर्वी तुम्हांस बरेंच काम करावें लागणार असें दिसतें.”

झारोनें मात्र आपल्या जाग्यावर उडी मारली व म्हणाला, “चला, आपण झटपट हें काम संपवूं या.” त्यानें क्रिस्तिनालाहि बखोटें धरून उठविलें.

आम्हीं चांगली दुपार होईपर्यंत काम केलें. यानंतर मात्र या कामाची बक्षिसी देण्यासाठीं त्या बाया बाहेर आल्या. एकीच्या हातांत

१४ : सैबेरिया ते तिबेट

भाक्यांची चवड होती. दुसरीच्या हातांत कढीचें भांडें होतें. या कढींत मीठ नव्हतें व याच वेळीं मला मिठाची आठवण झाली.

मी त्या शेतकऱ्यापाशीं मीठ मागावयाचें ठरविलें. मीं प्रथम त्याच्याकडे पाहिलें आणि नंतर स्वतःकडे बोट दाखविलें, नंतर मीं डावा हात पुढें केला व चिमूटभर मीठ घेतल्याचा अभिनय केला. हात तोंडाजवळ नेला व तोंड खारट झाल्याचा आवाज काढला. मला काय हवें हें त्या शेतकऱ्याला लागलीच कळलें. त्यानें मला खूण केली व घरांत बोलावले. घरांत त्यानें दोघांपैकीं वयस्कर स्त्रीला कांहीं सांगितलें. तिनें घट्ट झाकणाचें एक लांकडाचें भांडें काढलें व काळसरपिवळसर रंगाचे मिठाचे खडे माझ्या हातावर ठेवले. तिनें फिरून झांकण घट्ट लावून भांडें जागच्या जागीं ठेवले. जेमतेम एक काड्याची पेटी भरेल एवढेंच मीठ तिनें मला दिलें. त्यावरून त्या भागांत मीठ ही बरीच महागडी व दुर्मिळ वस्तू असावी.

आम्हीं गांवांतून जात असतांना कांहीं विहिरी पाहिल्या. लांकडी पोहोऱ्यानें या विहिरींतून पाणी काढण्यांत येत होतें. अशी विहीर आम्ही प्रथमच पहात होतो.

हा भाग सोडून थोडें पुढें जातांच फुलांचे ताटवेच ताटवे लागले. या भागांत जेवढीं रंगीबेरंगी फुलपांखरें आम्हीं पाहिलीं तेवढीं कोठेंच पाहिलीं नव्हतीं. हीं फुलपांखरें पहावयास आम्हीं तेथें थांबतांच झारोनें कांहीं पकडावयाचा प्रयत्न केला, पण क्रिस्तिनानें त्यास त्यापासून परावृत्त केलें.

यानंतरचा आमचा मुक्काम कापराच्या ५-६ झाडाखालीं झाला. यापुढें मात्र झाडांची संख्या कमी झाली व प्रदेश ओसाड बनू लागला. आम्ही निश्चितपणें एका वाळवंटाकडे चाललों होतो. हें वाळवंट केवढें मोठें आहे याची आम्हांस कल्पना नव्हती. त्याची थोडीफार जरी कल्पना असती तरी आम्हीं आमच्या मानानें तयारी केली असती. इतर प्रदेशांच्या नांवाप्रमाणें गोबी हेंहि आम्हांला एक नांव होतें.

अशा रीतीनें कल्पना नसतां पुढें पुढें जात असतां विसाव्यासाठीं आम्ही एका नदीकिनारीं टेकलों. थोड्या वेळानें मासे पागीत असलेले दोन चिनी आले. प्रत्येकाच्या एका हातांत बांबू व दुसऱ्या हातांत दोऱ्याचीं

टोकें होती. मासे पागावयाची ही पद्धत आम्हांला नवी होती. म्हणून आम्ही जरा जवळ गेलों, त्या दोघांच्या हातांतील दोन्या जाळ्याच्या होत्या. प्रथम त्यांनीं लांकडाच्या ठोकळ्यांनीं पाण्यावर मोठाले आवाज करावयास सुरुवात केली व नंतर जाळें टाकलें.

आम्हीं मदतीची तयारी दर्शवितांच त्या चिन्यांनीं ती मान्य केली. आम्ही सर्वांनीं तें जाळें किनारीं ओढून आणलें. त्यांतील मोठाले मासे त्यांनीं बाहेर काढले व पाण्यांत तरंगत असलेल्या बांबूच्या पेट्यांत टाकले. उरलेले अनेक लहान-मोठे मासे त्यांनीं आम्हांला देऊं केले. आम्ही सर्व मासे दगडावर ठेवले. आम्ही त्यांतील बरेच मासे दगडावर वाळत टाकले. कोलेमेनोसनें ते नीट केले, मी ते पाण्यांत धुऊन काढले आणि क्रिस्तिनानें व झारोनें गरम झालेल्या दगडावर ते भाजले. थोड्याच वेळांत माशांचा खमंग वास सुटला.

मासे वाळविण्याचा उद्योग मात्र आम्हांला नवीन होता. प्रथम आम्हीं मासे उभे चिरून त्यांचे कांटे काढले. त्यानंतर त्यांस थोडा धूर देऊन विस्तवांत भाजले. हें काम चालूं असतांच रात्र झाली व आम्हीं तेथेंच रहावयाचें ठरविलें. दोघे जण या कामांत गुंतले असतांना सहा जणांनीं चामड्याचे कोट हलवून मास्यांना दूर ठेवलें !

आमचा हा प्रयोग चांगलाच यशस्वी झाला व पुढें उपयोगी पडला. यांतील कांहीं माशांनीं आम्हांस गोबीत जीवदान दिलें.

दोन दिवसांनीं आम्हांस आणखी एका विचित्र प्रसंगांतून जावें लागलें. त्या दिवशीं दुपारीं अगदीं कडक ऊन पडलें असतां मार्चिकोवासनें तांबूस रंगाचा एक मोठा ढग आमच्या दिशेला येत असतांना पाहिला. प्रथम आम्हांला तें काय आहे हें कळेचना. प्रथम वाटलें कीं तें धुळीचें वादळ असावें. आमचीं विचारचक्रे चालूं असतांच मिस्टर स्मिथ एकदम म्हणाला, “ही टोळधाड दिसते. आतां पुढें जाण्यांत अर्थ नाही. आपण इथेंच थांबू या.”

आम्ही तेथेंच थांबलों. जाकिटें अंगांत घातलीं व डोक्यांतून अन्नाच्या पिशव्या अडकवल्या. ती टोळधाड येत असतांना उन्हाची तिरीप कमी

९६ : सैबेरिया ते तिबेट

झाली व एकदम काळोख पडल्याचा भास झाला. मिस्टर स्मिथच्या सूचने-प्रमाणे भुईत तोंड लपवून आम्ही आडवे झालो. थोड्याच वेळांत आमच्या कपड्यांवर, पाठीवर टोळ बसल्याचा आवाज आला. त्यांच्या 'गुई' आवाजाने हवा भरून गेली.

“ते आपणांस खात नाहीत याबद्दल परमेश्वराचे आभारच मानले पाहिजेत.” झारो म्हणाला.

“मला त्याची खात्री नाही.” अमेरिकन म्हणाला, “ते कांहींहि खातील.”

क्रिस्तिनाच्या भेदरलेल्या नजरेकडे पाहून तो पुढे म्हणाला, “घाबरू नकोस मुळीच. मी नुसती गंमत केली.”

दोन तासांनी ती टोळधाड निघून गेली. पुन्हा कडक ऊन पडले. आम्ही आमच्या कपड्यांतून शेंकडों टोळ बाहेर झटकले. आमच्या विजारीच्या खिशांत व विजारीच्या पायांतहि ते घुसले होते. अन्नाच्या पिशव्यांत ते गेले नव्हते हेच नशीब म्हणावयाचे !

मंगोलियांतील सर्वांत मोठी अडचण म्हणजे दिवस मोजण्याची. आम्हांला तेथील भाषा येत नव्हती. लोकांच्या तोंडून नद्यांचीं नांवे कळत, पण आतां त्याची आठवण राहणे केवळ अशक्य होते. मला असे वाटते की औटर मंगोलियांत आम्ही सहा आठवडे ते दोन महिने घालविले असावेत.

यानंतर गोबीच्या भयानक वाळवंटांत आम्ही प्रवेश केला त्याची अस्पृष्टशी जाणीव आम्हांला त्या वेळीं असावी एवढे मात्र मला स्मरते. दोनदां तर आम्ही गोबीत आहोत असें आम्हांस वाटले. पण लहान लहान टेकड्यांनीं आमची फसवणूक केली. एका टेकडीजवळ तर एक लहानसा ओढा होता. तेथे आम्ही सुकाम केला. त्या ओढ्याचे पाणी हेच आम्ही प्यालेले अखेरचे स्वच्छ पाणी.

रात्र पडतांच आम्हांला चार मंगोलांचा एक तांडा भेटला. लोखंडाच्या कढईत ते कांहीं शिजवीत होते. ते सारे तीस ते चाळीस वयाचे होते. त्यांतील सर्वांत वयस्कर इसमाजवळ एक जुन्या धाटणीची

मोठी बंदुक होती. आम्हीं त्यांना नमस्कार केला, त्यांनी आम्हांला केला. या वेळीं मात्र रशियन जाणणारा आमच्या दुर्दैवानें एकहि नव्हता. त्यांनी आम्हांस बसावयास सांगतांच आम्हीं अर्धवर्तुळ करून बसलों.

मार्गें भेटलेल्या प्रवाशांच्या मानानें ही मंडळी गरीब होती. त्यांचीं जाकिटें रफू केलेलीं दिसत होती. त्यांच्याजवळ खेंचर होतें व त्यावर पाण्याच्या दोन पिशव्या व इतर सामान लादलेलें होतें.

आम्हीं बसतांच कढईत आणखी पाणी घालण्यांत आलें.

आम्हीं या भेटीबद्दल आनंद दर्शवायचा प्रयत्न केला, पण त्या प्रमुखास कांहींहि कळलें नाहीं. तो सारखा सफेत केसाच्या स्मिथकडे पाहत होता.

बऱ्याच वेळानें स्मिथनें ल्हासा हा जादूचा शब्द उच्चारतांच त्यानें कांहीं तरी पुटपुटून आम्हांला दिशा दाखविली. नंतर त्यानें खाशांतून एक रेशमी रिबन काढली. त्यावर सिनेमाच्या फिल्मप्रमाणें वेगवेगळीं चित्रे काढलीं होती. ही रिबन संबंध उलगडून तोंडानें कांहीं पुटपुटत त्यानें पुन्हा गुंडाळून ठेवली. आमच्या प्रवासाला त्यानें यश चिंतिलें असावें. स्मिथनें मान डोलावून त्याचे आभार मानले.

मध्यंतरीं कढईजवळील माणसानें लोणी घालून कढईत चहा केला होता. नंतर त्यानें पितळेचीं दोन भांडीं काढलीं. हीं भांडीं तोफगोळ्याच्या एका भागाचीं केलेलीं असावींत. त्यावर कांहीं तरी लिहलेलें असावें पण अगदीं अस्पष्ट. मी तीं भांडीं अगदीं बारीकईनें पाहत आहे याचा त्या मंगोलांना आनंद झालेला दिसला.

लोण्याचा चहा तयार होतांच प्रथम स्मिथला देण्यांत आला व नंतर त्या मंगोल प्रमुखानें घेतला. वयोमानाप्रमाणें पालुकोविसची पाळी आली. त्यानें भांडें तोंडाला लावतांच तोंड वाईट केलें. पण स्मिथ मिटक्या मारीत पीत होता हें पाहून त्यानेंहि मिटक्या मारावयास सुरुवात केली.

क्रिस्तिनाची व माझी पाळी शेवटीं आली. मी क्रिस्तिनाला चिडवले-सुद्धां कीं या भागांत स्त्रियांना सर्वांत शेवटीं देतात म्हणून. ती म्हणाली कीं,

१८ : सैबेरिया ते तिबेट

मी वयानें सर्वांत लहान म्हणून मला शेवटीं. आमचा हा विनोद कळला असता तर ते मंगोलहि हंसले असते.

त्या चहाला कसला तरी वास येत होता. चहा पितांना आम्हीं एकमेकांच्या नजरेला नजरहि देत नव्हतां. नाहीं तर हंसूच आलें असतें.

त्यांनीं आम्हांला तंबाखू दिला व निरोप घेतला. मी मागें वळून पाहतांच ते पुन्हा बसलेले दिसले. आमचा लहासाचा प्रवास यशस्वी व्हावा म्हणून ते खास प्रार्थनां करीत असावेत. यानंतर आम्हीं पाण्याचा थेंब नसलेल्या व अन्नाचा कण नसलेल्या गोबीच्या वाळवंटांत प्रवेश केला. तें केवढें भयानक धाडस होतें याची आमच्यापैकीं कोणालाच कल्पना नव्हती.

★ ★ ★

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळ
अनुक्रम २४५५७०० वि. प्र. प्र. प्र.
क्रमांक २४२ नों. दि. १२-२-५८

: १३ :

गोबी - भूक, तहान आणि मृत्यु

ऑगस्टच्या रपरपत्या उन्हांत तापलेल्या गोबीच्या वाळवंटांत दोन दिवस काढल्यावर भीतीने प्रथम माझ्या मनांत ठाण मांडलें. वाळवंटांतील रात्रीचा गारवा सकाळच्या पहिल्या उन्हांने नाहीसा होई. कपाळावर असह्य उन्हाचा मारा होई व लहानमोठ्या खांचखळग्यांतून भीतिदायक सांवल्या पडत. अक्षरशः डोळे आंधळे करणारे दुपारचे उन्ह पडण्यापूर्वी शक्य तितकें लांब जाण्यासाठी भराभर पावलें टाकून भीति मारीत असूं. अधूनमधून आमच्यापैकीं एखादा वाळूच्या एखाद्या लहानशा टेकडीवर चढे व डोळ्यावर हात ठेवून लांबवर नजर टाकी. क्षितिजापर्यंत वाळू, वाळू, वाळू ! दुसरे कांहींच दिसत नसे. दुपारीं वाळूंत काठ्या रोवून व त्यावर आमचीं जाकिटें टाकून आम्हीं वाऱ्यापासून व वाळूपासून निवारा करीत असूं.

भीतीने प्रत्येकाच्या मनांत ठाण मांडलें होतें, पण कोणीहि बोलावयास तयार नव्हता. लहानग्या क्रिस्तिनाला भीति वाटूं नये यासाठीं आम्ही सारे गप्प बसलों होतो.

दिवसेंदिवस उन्हाची तीव्रता वाढत होती व त्यामुळें आमच्या शरीरांतील पाणी कमी कमी होत होतें, यामुळेंच आमचे गुडघे व घोटे काम करावयास तयार नव्हते. प्रत्येकजण आपल्याच विचारांत गर्क राहून पावलें टाकीत होता. कोणीच कोणाशीं बोलावयास तयार नव्हता. या वाळवंटांत मी पुढें, कोलेमेनोस व क्रिस्तिना मागे व बाकीचे सर्व एका गटानें चालत होते. मी सर्वांना पुढें रेटीत होतो. पुढचें पाऊल टाकावयास भाग पाडीत होतो. एवढेंच नव्हे तर दुपारची विश्रांतीहि कमी करीत होतो.

संध्याकाळ होऊं लागली कीं, फिरून भीति वाटावयास लागे. या वाळवंटांतच आपला सर्वांचा अंत होणार असा विचार सतत डोक्यांत येई. मध्येच मागे फिरावें, फिरून हिरवळीवर मनसोक्त लोळावें, भरपूर पाणी प्यावें व मानवी जीवन पहावें असा विचार मनांत येई. मी लागलीच तो विचार परतवून लावी.

असेच एका रात्रीं आम्ही विश्रांति घेत असतां आम्ही सर्वजण तहानेनें अत्यंत व्याकुळ झालों. कासावीस झाल्यामुळें कोणासच झोंप येईना. एखादाच मधून उठे व आजूबाजूला पाणी आहे काय हें पाहून निराश होऊन परत येई. मध्यरात्रीं, रात्रीच्या गारव्यांतच आपण निघावें असें मीं सुचविलें. सर्वजण जागे, असावेत. लागलीच आम्ही उभे राहिलों व दक्षिण दिशेला निघालों. पहांटे दोन तास आम्ही विश्रांति घेतली.

यानंतर माकोव्स्कीनें ही रात्रपाळी थांबविली. तो म्हणाला, “वाऱ्यांवरून दिशा समजून मार्ग शोधतां येईल काय ?”

सर्वांनीं माझ्याकडे पाहिलें. मीं विचार करून उत्तर दिलें,

“तसें निश्चित सांगतां येणार नाहीं.”

“याचा अर्थ रात्रभर आपण वाटोळे फिरत होतो असा होतो.”

असें तो म्हणाला.

या शब्दांचा मला साहजिकच राग आला. पण माकोव्स्कीनें व्यक्त केलेली शंका खरी असावी असें उगीचच वाटूं लागलें. दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदय होतांच आमची दिशा बरोबर आहे हें माझ्या लक्षांत आलें. पण यानंतर आम्ही रात्रीं असे चाललोंच नाहीं.

दिवसामागून दिवस जात होते. आमच्या चेहेऱ्यांवर व फाटलेल्या ओठांवर वाळू रतून बसली होती. उन्हांनें डोळे लालबुंद झाले होते. आमच्याजवळील सुके मासे पांचव्या दिवशींच संपले व त्यापुढें क्षितिजापर्यंत वाळवंटाशिवाय दुसरें कांहींच दिसत नव्हतें. या साऱ्या निर्जीव वातावरणांत आम्ही आठजण व अधूनमधून दिसणारे साप यांशिवाय जीवसृष्टीचें अस्तित्वच नव्हतें. आम्ही पुढें जाणें सोडून दिलें असतें व तेथेंच थांबलों असतो तर मरूनच गेलों असतो. आमच्या शुष्क व दुखऱ्या

शरीरांना विश्रांति हवी होती. आमच्या पायांची दशा तर पहावत नव्हती. पादत्राणें फाटत आलीं होती व त्यांतून तापलेले वाळूचे कण आंत शिरत होते. मी सर्वांना उठवीत असें व पुढें पुढें चालावयास लावीत असें. “ येथें कांहींच नाही.” मी त्यांना सांगे, “ मार्गें वळलों तर कित्येक दिवस कांहीं मिळणार नाही, पुढें गेलों तरच कांहीं मिळण्याची शक्यता आहे.”

हें ऐकतांच क्रिस्तिना उठून उभी राही, आणि ती व कोलेमेनोस माझ्या मार्गें येत. बाकीच्यांनाहि उठावें लागे व आमचा तांडा पुढें सरकूं लागे.

सहाव्या दिवशीं चालतां चालतां क्रिस्तिना पडली. ती म्हणाली, “ माझा तो मूर्खपणाच होता. स्लाव, माझा जरा तोल जात होता.” माझ्या आधाराशिवायच ती उठली व पुन्हा चालावयास लागली. त्याच दिवशीं दुपारीं मीहि असाच चक्कर येऊन पडलों. मी कसा पडलों तें माझें मलाच कळलें नाही. मी उठून उभा राहिलों. माझ्यासाठीं कोणीच थांबलें नव्हतें. मी पडलों हें त्यांनीं पाहिलेंच नाही. मला उठून तोल सावरावयास बराच वेळ लागला. सर्वच जण मधून मधून असे पडत होते, अडखळत होते हें मीं मार्गें असतांनाच पाहिलें. पण कोणीच मार्गें राहिलें नाही. अडखळत, धडपडत, पडत सर्व जण एखाद्या यंत्राप्रमाणें पुढें सरकत होते. दिवसेंदिवस आपली शक्ति क्षीण होत चालली आहे याची प्रत्येकास जाणीव झाली. मृत्यूचे पाश आपल्याभोंवतीं लागावयास सुरुवात झाली आहे हेंहि सर्वांना कळून चुकलें होतें. पण, आम्हीं कोणीच मरणावयास तयार नव्हतो.

सातव्या दिवशीं सूर्योदय होण्यापूर्वींच आम्हीं चालावयास सुरुवात केली होती. मी मार्गें वळून सर्वांकडे पाहिलें. माझ्या मार्गून हाडांचे सात सापळे येत होते. त्या सर्वांचा जगावयाचा दुर्दम्य उत्साह पाहून माझा ऊर भरून आला. एक पाऊल टाकणेंसुद्धां अशक्य होत होतें.

जवळच एक छोटेसें टेकाड होतें. महाप्रयासानें कोलेमेनोस त्यावर चढला. दररोज सकाळीं एकाएकानें एखाद्या टेकाडावर चढावयाचें व दूरवर कांहीं दिसतें काय हें पहावयाचें हा आमचा कार्यक्रमच बनला होता.

१०२ : सैबेरिया ते तिबेट

डोळ्यावर हात ठेवून कोलेमेनोस दूरवर बघत होता. रोजच्याप्रमाणे हात हालवीत तो परत येणार याची आम्हांस खात्री होती, इतके आम्ही निराश झालो होतो. पण बराच वेळ झाला तरी तो खाली येईना. पूर्व दिशेकडे एकाग्रतेने टक लावून तो बघत होता. आम्ही सर्वजण थांबलो. कोलेमेनोसने एकदां डोळे चोळले, मान हलविली व फिरून तो टक लावून पाहू लागला. त्याला हांक मारावयाचा माझा विचार होता, पण मी हांक मारली नाही. उलट मी त्या टेकाडावर चढावयास लागलो. माझ्याबरोबर झारो व क्रिस्तिना व मागून इतर सर्वजणहि वर आले.

वर चढण्यापूर्वीच मी स्वतःस बजावले की, 'यांत कांहीं अर्थ नाही. मना निष्कारण अधीर मात्र होऊं नकोस.'

तेवढ्याशा चढानेहि मी धापा टाकू लागलो होतो.

कोलेमेनोस कांहींच बोलला नाही. त्याने फक्त एका दिशेकडे बोट दाखविले. कांहीं क्षण मला कांहींच दिसले नाही. मी माझे डोळे चोळले व पुन्हा पाहू लागलो. वाळूच्या त्या महासागरांत कसला तरी एक काळा डाग निश्चित होता. आमच्यापासून सुमारे पांच मैल लांब ते असावे. ऊन तळपत असल्यामुळे ते निश्चितपणे काय आहे हे कोणासच कळेना. आम्ही अंदाज करावयास सुरुवात केली.

“तो कांहीं प्राणी असावा काय?” माकोव्स्कीने विचारले.

“ते कांहीं असो. ती वाळू नाही हे निश्चित.” असे सांगून अमेरिकनाने तिकडे जावयाची सूचना केली.

ते पांच मैल काटावयास आम्हांला दोन तास लागले. मध्येच तो डागासारखा भाग नाहीसा होई. त्या वेळी मात्र आम्हांला ते केवळ मृगजळ असावे असे वाटे. आम्ही जसजसे जवळ जाऊ लागलो, तसतशी आशा पालवू लागली. तेथे कांहीं झाडे होती - खरीखुरी, अगदी फांद्या व पाने असलेली. वाळूच्या टेबलावर टेबलकूथ असावे असा तो भाग होता.

“जेथे जेथे झाडे आहेत, तेथे तेथे पाणी असलेच पाहिजे.” अमेरिकन म्हणाला.

“ हें एक आश्चर्य आहे. केवळ परमेश्वरानेंच आपणांस वांचविलें आहे.” क्रिस्तिना म्हणाली.

आम्हांला धांवतां आलें असतें तर आम्हीं अगदीं धांवत गेलों असतों. शेवटचा तो अर्धा मैल आम्हीं जितक्या वेगानें जातां येईल तितक्या वेगानें गेलों. कांहीं वेळ तर मी अक्षरशः रांगत गेलों. माझी जीभ कोरडी ठणठणीत पडली होती व घसा सुजून आला होता.

तीं झाडें मोठीं मोठीं दिसत होतीं. तीं ताडाचीं झाडें असावीत. त्या झाडांच्या खालीं एक खड्डा होता. त्यांत पाणी असावें. या भागाजवळून नुकताच एक उंटांचा तांडा गेला असावा. त्यांचीं पावलें अस्पष्टशीं वाळूंत उमटलेलीं दिसत होतीं. त्या झाडांच्या जवळच बिस्किटांच्या रिकाम्या डब्यांची एक मोठी रास होती.

तीं ताडाचीं झाडें चंद्रकोरीच्या आकारांत लावलेलीं होतीं व त्यांची सांवली त्या पाणथळ भागावर पडली होती. या ठिकाणीं थंडगार पाण्याचा एक झरा होता. पाणी सांचून रहावें यासाठीं कोणी तरी आजूबाजूला दगड बसविले होते. हे भर उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळें पाणी अगदीं संधपणें निथळत होतें.

झारोजवळ भांडें होतें. पण भांडें भरून सर्वांना पाणी मिळेपर्यंत थांबावयास आम्ही तयार नव्हतां. आम्हीं सर्वजण पोटावर पडलों व एखाद्या जनावराप्रमाणें जिभा बाहेर काढून पाणी प्यावयास सुरुवात केली. चेहेऱ्यावर थंड पाण्याचे हबके मारून उन्हाचा ताप जरा कमी केला. नंतर मानेवरून गार पाण्याचे हात फिरविले. आम्ही पोट भरलें तरी पाणी पीत होतो. तेव्हां कोणी तरी रिकाम्या पोटीं जास्त पाणी न पिण्याचा इशारा दिला. आम्हीं अन्नाच्या पिशव्या भिजवून घेतल्या व उन्हांनें अक्षरशः तडकलेल्या पायावरून फिरविल्या. प्रत्येकानें भांडें भरून घेऊन अंगावरून हात फिरविला व साडेसहा दिवसांच्या प्रवासाची वाळू झटकून टाकली.

पाण्याचा नुसता हात फिरल्याबरोबर आम्हीं उत्तेजित झालों. भीतीचें वातावरण लुप्त झालें व आशेची किरणें दिसूं लागलीं. सहा दिवसांनंतर

१०४ : सैवेरिया ते तिबेट

आम्हीं मनसोक्त गप्पा मारल्या व हास्यविनोद केला. जणूं आम्हीं प्यालेलें पाणी म्हणजे शांपेनच होती.

जरा उत्साह वाटूं लागतांच आम्हीं जवळपास फिरूं लागलों. अद्यापहि तेथें जळते निखारे होते; व फार मोठा तांडा गेला असावा असें सांगणाऱ्या अगणित खाणाखुणा होत्या. या मंडळींनीं मटन शिजविलें असलें पाहिजे. कारण बरेंच मांस चिकटलेलीं तार्जी हाडेंहि तेथें होती. त्यांनीं एक लहान व एक मोठा असे दोन प्राणी कापले असावेत. हाडांजवळील मांसहि त्यांनीं सुरीनें काढलें असावें. नाहीं तर एवढें मांस हाडांना चिटकून राहिलें नसतें. आम्हीं तीं हाडकें वांटून घेतलीं व त्यांचें मांस दांतांनीं तोडून खाल्लें. दांत नसलेल्या पालुकोविझला मात्र सुरीचा उपयोग करावा लागला. उरलेलीं हाडेंहि आम्हीं कुन्हाडीच्या दांड्यांनीं तोडलीं व त्यांतील रस चोखला.

दोन-तीन तास कल्पवृक्षाप्रमाणें भासणाऱ्या त्या झाडांच्या सांवलींत आम्हीं विसांवा घेतला. कोलेमेनोस तर घोरुंच लागला.

प्रथम मी जागा झालों व पाण्याचें भाडें भरून पाणी ढोसलें. एका पाठोपाठ एक सर्वजण उठले.

“ मी हे सर्व डबे प्रथम पालथे घालणार आहे. आपणांस पाणी न्यावयास एखादा डबा मिळूं शकेल.” तिकडे जातां जातां झारो म्हणाला.

ते डबे तेथें बरेच दिवस असावेत. त्या कौरड्या हवेंतहि ते साफ गंजून पडले होते. आम्हीं एक एक डबा पाहिला. ते तेथें कसे आले असावे व त्यांत काय असावें याचा मात्र शेवटपर्यंत बोध झाला नाहीं. या डब्यांच्या खालीं पाव इंच जाडीची एक तार आम्हांला सांपडली. वाळू घासून आम्हीं त्या तारेवरील गंज काढला. तार बरीच लांब व चांगलीच मजबूत होती.

रात्रीं आम्हीं पत्र्यांचा आसरा बनविला व तेथेंच झोंपलों. बऱ्याच दिवसांनंतर शांत झोंप लागली. सूर्योदयापूर्वीं एक तास नेहमीप्रमाणें मी उठलों. त्या वेळीं झारो आदल्या दिवशीं सांपडलेली तार ओढून काढीत होता. आम्हीं सर्वांनीं त्याला हातभार लावून तार ओढावयास मदत केली. तारेचा उपयोग पुढें केव्हां तरी होईल याबद्दल आमचें सर्वांचें एकमत

होतें. शेवटीं तारेचा हूक करून प्रत्येकानें ती जवळ बाळगावी असें आम्हीं ठरविलें व त्याप्रमाणें तारेचे चार-चार फुटांचे तुकडे केले. सर्वांना एक एक हूक मिळाल्यावर झारो व आणखी दोघांनीं त्या तारेचे टोचे तयार करून कमरेस अडकविले. हें काम संपल्यावर आम्हांला एक प्रकारचा निर्मितीचा आनंद मिळाला.

यानंतरचा प्रश्न केव्हां निघावयाचें हा. त्या जागीं पाणी होतें, पण अन्न नव्हतें; आणि आमच्याजवळ पाणी न्यावयाचें साधन नव्हतें. माकोव्स्कीचें म्हणणें असें होतें कीं या जागीं थोडे दिवस थांबल्यावर एखादा लमाणांचा तांडा भेटण्याचा संभव होता व त्यांच्यापासून थोडेंफार अन्न मिळविल्यावरच पुढें जावें.

एक तांडा नुकताच गेलेला होता व दुसरा यावयास कदाचित् बराच काळ लागेल. तोंपर्यंत आपण अन्नान्नदशा होऊन मरून गेलेलेहि असूं व म्हणून ताबडतोब निघावें असें माझें मत होतें. पुढें जें घडलें त्याकडे पहातां मला असा आग्रह धरल्याबद्दल दोष देतां येईल. कोणाचें खरें आणि कोणाचें खोटें हें आतां ठरविणें कठीण. त्याच संध्याकाळीं आम्हीं पुढें निघावयाचा निर्णय घेतला.

आम्ही निघाल्यानंतर चार-पांच तास आम्हांला जीवनदान देणारीं तीं झाडें दिसत होतीं. झारोनें आपलें भाडें भरून घेतलें होतें. पण दुपार-पर्यंत त्यांतलें निम्में पाणी गळून गेलें होतें. शेवटीं आम्ही घोट घोट घेऊन तें संपवून टाकलें.

पुन्हा ओसाड वाळवंटाचा जीवघेणा प्रवास सुरू झाला. पाहिल्या टप्प्यांत निदान आमच्याजवळ सुके मासे तरी होते. या वेळीं कांहींहि नव्हतें. पहिले तीन दिवस आम्ही बरेच झपाट्यानें गेलों. चौथ्या दिवसापासून उन्हाचा मारा असह्य होऊं लागला. सर्वजण चालतांना अडखळूं लागलों व अधूनमधून पडूंहि लागलों. आमचा वेग मंदावला, बोलणें तर अजिबात बंद पडलें. माकोव्स्की तर पुटपुटलासुद्धां कीं, यापेक्षां नरकांत जास्त गरम असणें शक्य नाही.

पांचव्या दिवशीं क्रिस्तिना पुन्हा गुडघ्यावर पडली. मीं मागें वळून

१०६ : सैबेरिया ते तिबेट

तिच्याकडे पाहिलें. ती पुन्हा तोल सावरून चालूं लागेल ही माझी अपेक्षा होती, पण ती उठली नाही. तिचें डोकें छातीवर पडलेलें राहिलें व ती तशीच स्तब्ध राहिली. मी व कोलेमेनोस झटपट तिच्याजवळ सरकलों. आम्ही तिच्याजवळ पौचण्यापूर्वीच ती वाळूंत उपडी पडली. आम्हीं तिला सरळ केली व वारा घालूं लागलों. ती बेशुद्ध होती. मी तिचा गळा उघडा केला व स्मिथनें तिच्यासाठीं सावली तयार केली.

थोड्याच वेळांत ती शुद्धीवर आली. आमच्या चिंताग्रस्त चेहेऱ्यांकडे पाहून ती हंसली व म्हणाली, “ मला आतां बरें वाटतें. मी जरा पडलें एवढेंच. कशी पडलें कांहीं कळत नाही.”

“ घाबरूं नको.” मी तिला म्हणालों, “ आपण थोडा वेळ येथें विश्रांति घेऊं व तुला चांगलें बरें वाटल्यावर निघूं.”

ती जरा पुढें झुकली व माझ्या हाताच्या पाठीवर हलकेच थाप मारून म्हणाली, “ मी पुन्हा मुळीच पडणार नाही.”

आम्ही तेथें अंमळ बसलों. घोऱ्याला कंड आली असावी म्हणून क्रिस्तिना आणखी वांकली. मीं पाहिलें. तिचा घोटा चांगलाच सुजला होता.

“ क्रिस्तिना, तुला कांहीं चावलं का ? ” मीं विचारलें.

“ नाहीं स्लाव, पण तुला कां शंका आली ? ”

“ तुझा पाय सुजलेला दिसतो.”

आपली विजार वर ओढून तिनें पाहिलें. पाय बराच सुजला होता. “ मीं पाहिलेंच नाहीं.” ती म्हणाली.

आम्हीं सुमारें दोन तास चाललों. तिला बरीच हुशारी वाटलेली दिसली. पुन्हा पायांत पाय अडखळून ती पडली. या वेळीं ती सपशेल जमिनीवर आडवी पडली. ती इतकी झटपट पडली कीं, तिला जमिनीवर हातहि टेकतां आले नाहींत.

आम्हीं तिला सरळ केली व तिच्या नाका-तोंडांत गेलेली वाळू काढली. तिला ऊन्ह लागूं नये म्हणून फिरून आसरा उभा केला. तिचे डोळे बंद होते व ती तोंडानें जोरांत श्वास घेत होती. मी तिच्या घोऱ्याकडे

पाहिलें. आतां ते एवढे सुजले होते कीं, तिकडे पहावत नव्हतें. मीं सुरी काढली व तिच्या विजारीचे पाय गुडध्यापर्यंत उभे कापले. गुडध्यापर्यंत सूज पोंचली होती. मीं तिच्या पायावर हात ठवून पाहिला. माझ्या हाताची बोटेहि तिच्या पायावर उमटलीं.

क्रिस्तिना सुमारें तासभर बेशुद्ध होती. आम्ही मात्र हा केवळ उष्माघाताचा झटका असावा असें म्हणून एकमेकांचें समाधान करूं लागलों. माझ्या पोटांत खरें पहातां भीतीचा गोळा उठला होता. मी एकदम थांबून गेलों.

शुद्धीवर आली त्या वेळीं ती बरीच आनंदी दिसली. ती म्हणाली, “माझा तुम्हांला नुसता त्रास होत आहे. मला काय झालें आहे कळतच नाहीं.”

एकदम ती उभी राहिली व म्हणाली, “चला. आपण निष्कारण वेळ फुकट घालवीत आहोंत.”

आतां मी तिच्याबरोबर चालूं लागलों. मध्येच ती एकदम थांबली व आपल्या पायांकडे पहात म्हणाली,

“स्लॉव, माझे पाय सारखे सुजत आहेत.”

“त्यांचा तुला त्रास होतोय का ?”

“छे, मुळीच नाहीं. सतत चालीमुळें ते सुजले असावेत.”

त्या दिवशीं ती तशीच तासन् तास चालत राहिली. रात्र पडतांच आम्ही थांबलों. रात्रीं गप्पा मारीत असतांना क्रिस्तिना मधूनमधून आपल्या पायांकडे चोरून पहात आहे असें मला वाटलें. ती कांहींच बोलली नाही व आम्हीहि तो विषय तसाच सोडून दिला.

त्या रात्रीं कोणालाच चांगली झोंप लागली नाही. कोलेमेनोस मात्र चांगलाच झोंपला. क्रिस्तिनाला मुळीच झोंप आली नाही हें मी पाहिलें. माझे दांत व हिरड्या चांगल्याच दुखत होत्या व मनांत भलभलते विचार येत होते. उत्तरेकडील नद्यांत पाहिलेल्या त्या होड्या मला दिसूं लागल्या. मधूनमधून हुडहुडी भरूं लागली म्हणून मी उठून जरा फिरूं लागलों. पायापासून डोक्यापर्यंत शरीराचा प्रत्येक भाग दुखत होता.

१०८ : सैबेरिया ते तिबेट

सहाव्या दिवशीं सकाळचे पहिले दोन तास त्या वाळवंटांतील वातावरण बरेंच थंड होतें. नंतर मात्र उन्हाची तिरीप अंगावर पडूं लागली.

मी क्रिस्तिनाच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हटलें, “ या उन्हांत चालतां येईल असं तुला वाटतं ? ”

“ हं. ”

त्यानंतर पांचच मिनिटांनीं ती पुन्हा वाळूंत उपडी पडली. पुन्हा आम्ही सारे जमलों व तिला वारा घालूं लागलों. तिचा श्वास दमल्यासारखा येत होता.

मी तिच्यापासून जरा दूर गेलों. लागलीच इतरहि तेथें जमले. मी म्हणालों, “ तिचं अंग सारखं सुजत आहे. हें कशाचं लक्षण आहे कोणास माहीत आहे का ? ”

पण तें कोणासच माहीत नव्हतें. आम्ही फिरून तिच्याजवळ जमलों व तिला वारा घालूं लागलों.

थोड्या वेळानें ती शुद्धीवर आली व आम्हांकडे हंसत पहात म्हणाली, “ पहा, पुन्हा तुम्हांला माझा त्रास होऊं लागला. मला वाटतं तुम्ही मला आतां इथें सोडून जावं. ”

तिच्या या उद्गारांबद्दल आम्हीं तिला रागे भरलो. कोलेमेनोस तर गुडव्यावर वांकून तिच्याजवळ तोंड नेऊन म्हणाला, “ असं म्हणूं नकोस. तूं एक अगदीं मूर्ख मुलगी आहेस. आम्ही तुला सोडून कधींहि जाणार नाहीं. ”

अर्धा तास ती तशीच पडून राहिली. त्यानंतर तिनें उभें रहावयाचा प्रयत्न केला, पण लागलीच ती कोसळली.

मी कोलेमेनोसला म्हणालों कीं, आपण तिला हात दिला पाहिजे. आम्हीं तिचे हात धरून तिला उभें केलें.

“ तुम्हीं असे माझ्याजवळ सतत राहिलांत तर मला चालतां येईल. ” असें म्हणून आमच्या आधारानें ती चालूं लागली.

अशी ती साधारणतः पाव मैल चालली असेल. त्यानंतर ती पुढें पडत असतांना आम्हीं तिला सावरलें. आम्हीं तिला सरळ उभी केली.

तिनेंहि स्वतःला सावरलें व अगदीं ताठ उभी राहिली. तिच्या तोंडून कण्हण्याचा अगर कुंथण्याचा आवाजहि झाला नाहीं. दुसऱ्या वेळीं जेव्हां ती पडूं लागली त्या वेळीं आम्ही तिला सावरूं शकलों नाहीं. तिचा स्वतःवरचा ताबा संपूर्ण सुटला होता. त्या हाडकुळ्या शरीरांत असलेल्या दुर्दम्य इच्छाशक्तीनेंहि ती उभी राहूं शकत नव्हती.

आम्ही एकदम तिच्याभोंवतीं गोळा झालों. भर दुपारची वेळ झाली होती व थांबणेहि शक्य नव्हतें. म्हणून कोलेमेनोसनें व मी तिच्या अंगाभोंवतीं हात टाकून तिला तशीच रेटीत पुढें निघालों. आम्ही अशी तिला मैलभर नेली असेल नसेल तों मीच थकून गेलों. आम्ही थांबलों व मी धापा टाकूं लागलों.

“स्लाव, माझ्या अगदीं जवळून चाल. मी तिला उचलून घेणार आहे.” असें म्हणून कोलेमेनोसनें तिला हातावर उचलून घेतली व पुढें निघाला. सुमारे दोनशें यार्ड गेल्यावर तो दमला. मी त्याच्याजवळ होतोच.

“खरेंच अंनात्सी, मला सोड.” क्रिस्तिना कळवळून म्हणाली, “तूं स्वतःची शक्ति मात्र खलास करीत आहेस.”

त्यानें तिच्याकडे पाहिलें पण तो कांहींच बोलूं शकला नाहीं.

आम्ही तेथेंच निवारा तयार केला व तिला टेवलें. क्रिस्तिना अगदीं प्रेतासारखी पडली होती. तिला हालचाल करतां येईल असें मला वाटत नव्हतें. पायाची सूज गुडव्यावर आली होती व त्यांत पाणी भरूं लागलें होतें. कोलेमेनोस उताणा पडून श्वास घेत होता. क्रिस्तिनाला उचलून ध्यावयासाठीं तो शरीराची व मनाची तयारी करीत होता.

सूर्य मावळतीला लागला. कोलेमेनोस उठला व तिला हातावर घेऊन चालूं लागला. आतां आम्ही सर्वजण अगदीं जवळून चाललों होतो. पाव मैल चालल्यावर त्यानें पळभर विश्रांति घेतली. तो पुन्हा उठला त्या वेळीं त्याच्या रुंद छातीवर तिनें मान टाकली.

माझ्या आयुष्यांत मी असें दृश्य पुन्हा पाहूं शकणार नाहीं. अगदीं रात्र पडेपर्यंत तासामागून तास कोलेमेनोस तिला हातावर घेऊन चालला

११० : सैबेरिया ते तिबेट

होता. सतत चार तास असें चालल्यावर क्रिस्तिनानें त्याच्या गालाला हात लावून म्हटलें, “अॅनात्सी, मला आतां खरेंच जमिनीवर ठेव. खरेंच मला जमिनीवर ठेव.”

मीं कोलेमेनोसला मदत केली व आम्ही दोघांनीं तिला जमिनीवर ठेवली. आम्ही सारे तिच्याभोंवतीं जमा झालों. तिनें किंचित् हंसावयाचा प्रयत्न केला व नंतर आळोपाळीनें सर्वांकडे नजर लावली. ही आतां कांहीं बोलणार असें मला वाटलें. अद्याप तिचे डोळे अगदीं स्वच्छ व निळेभोर होते. त्यानंतर लागलीच तिनें डोळे मिटले.

“ती बरीच दमली असली पाहिजे.” सार्जेंट पालुकोविझ म्हणाला, “विचारी एवढीशी मुलगी. आणखी किती श्रम करणार !”

कित्येक मिनिटे आम्ही निःस्तब्ध उभे होतो. कोणालाच काय करावें सुचत नव्हतें. मीं क्रिस्तिनाकडे पाहिलें. तिच्या गळ्याकडे नजर जातांच झटकन मी खालीं वाकलों व तिच्या छातीला कान लावला. तिचें हृदय थांबलें होतें. माझा माझ्यावरच विश्वास बसत नव्हता. मी दुसरा कान लावून पाहिला. छातीच्या ठोक्यांचा आवाज येत नव्हताच. मीं डोकें उचललें व तिचा हात हातांत घेतला. नाडी पाहिली. हाताला नाडीहि लागत नव्हती. मी तिचा हात सोडतांच तो वाळूवर आपटला.

अमेरिकन कांहीं तरी पुटपुटला. त्यानें कांहीं विचारलें असावें. मीं उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. पण तोंडांतून शब्दच फुटले नाहींत. हुंदके मात्र येऊं लागले. देवांनींहि सोडून दिलेल्या त्या भागांत आम्हीं सातजण मनसोक्त रडलों. आम्हांला जीवनांत सर्वांत मौल्यवान वाटणारी क्रिस्तिना मरण पावली होती.

त्या वाळवंटांत तिच्या देहाजवळ आम्ही वेळ्यासारखे बसून होतो. तिलां अशा मृत्यूच्या दारीं आणल्याबद्दल आम्ही स्वतःला दोष देऊं लागलों.

माकोव्स्कीनें तर पोलिश भाषेंत तें ‘ओअॅसिस’ (वाळवंटांतील पाण्याची जागा) सोडल्याबद्दल मला दोष द्यावयास सुरुवात केली.

अमेरिकनानें या वादावर पडदा टाकला. थंडपणें तो म्हणाला,

“ जें व्हायचें तें होऊन गेलें. आतां एकमेकांवर दोषारोप करण्यांत काय अर्थ आहे ? आपण सर्व मिळून आतां तिची पुढची व्यवस्था करूं या.”

आम्हीं वाळूंतच एक खड्डा खणला. तिचें प्रेत उचललें व त्या खड्ड्यांत आस्ते आस्ते ठेवलें. तिच्या छातीवर गळ्यांतील लहानसा कूस रुळत होता. आम्ही टोप्या हातांत घेऊन आपापल्या भाषेंत प्रार्थना म्हटली. मीं तिच्या तोंडावर फडकें टाकलें. मला अश्रूंमुळें कांहींच दिसत नव्हतें. वर वाळू ढकलली व त्यावर कांहीं दगड ठेवले. कोलेमेनोसनें तिच्या हातांतील काठी मोडली व त्याचा कूस बनवून त्यावर रोवला.

यानंतर तिच्या स्मृतीस अखेरचें अभिवादन करून आम्ही पुढें निघालों.

★ ★ ★

: १४ :

गोबींतील चिखल व सापांचे मांस

गोबींत घडलेल्या त्या दुःखद घटनेचे भीषण पर्यवसान म्हणजे क्रिस्तिनाबद्दल विचार करावयास आम्हांस मुळीच वेळ नव्हता. चालावयास विचार करावयाची आतां आवश्यकताच नव्हती. ती एक संवयच बनून गेली होती. सूर्य जसजसा वर येई तसतसे उन्हाच्या तापाने डोकें नुसतें भणभणून जाई व सुसंगत विचार करणे अशक्यच होई. मैल नि मैल क्रिस्तिना माझ्या डाव्या बाजूने चालत आहे असा मला भास होत राही. कधींमधीं मी त्याच्या इतका आहारीं जाई कीं मी डोकें फिरवी. ती जवळ नाही असें पाहिल्यावर फिरून दुःखाचा असह्य उमाळा येई. रात्रभर तर तिच्या सारख्या आठवणी येत व तिच्या मृत्यूच्या आठवणीने पुन्हा पुन्हा उमाळे येत.

तिच्या मृत्यूची आठवण बुजावयास दुसरी एक तितकीच दुःखद घटना घडावी लागली. त्या घटनेने तिच्या मृत्यूस मी जबाबदार आहे याची जाणीव मात्र नष्ट झाली ! जरा विचित्रच आहे हे. पण त्या परिस्थितीत मला त्याबद्दल क्षमा केली पाहिजे.

ओअॅसिसमधून निघाल्यापासून आठव्या दिवशीं सिगमंड माकोव्स्की वाळूंत कोसळला. हातांतल्या काठीवर आधार द्यावयाचेहि त्यास भान राहिलें नाहीं. त्या अर्धवेशुद्धीत तो मिनिट दोन मिनिटे तसाच पडून राहिला. आम्हीं त्याच्याकडे पाहिलें. त्याच्या घोऱ्यावर सुजेची ती दुर्दैवी खूण होती. आम्हीं एकमेकांकडे पाहिलें. कोणीच बोलण्याच्या मनःस्थितीत नव्हतें. आम्हीं त्याला सरळ केला व वारा घालूं लागलों. तो लागलीच उठून बसला. त्यानें एक झटका देऊन मान हलविली, हातांत काठी घेतली व पुन्हा चालूं लागला. तो मधून मधून अडखळे पण पुढें चालत होता. त्याच्या घोऱ्याची सूज गुडव्यापर्यंत पोचली होती व पाय जड पडत होते.

मात्र तो जमिनीवर पडला व पायापर्यंत हात पोंचवायचा प्रयत्न करीत असतांच त्यानें कोलेमेनोसला हांक मारली. मी व कोलेमेनोस त्याच्या-जवळ गुडघे टेकून बसलों. तो म्हणाला,

“माझा हात पायापर्यंत पोंचवायला मदत केलीस तर मी अद्यापहि चालेन.”

कोलेमेनोसनें त्याचा एक हात धरला व मी दुसरा. आम्हीं त्याला सरळ उभें केलें. उभा राहतांच त्यानें आमचे हात झटकले. एखाद्या दाहड्यासारखा झोकांड्या देत तो उभा असलेला पाहतांच मला दुःखाचा उमाळा आला. आम्हीं सहाजण त्याच्या त्या हालचालीकडे अगतिकतेनें पाहत उभे होतो.

“त्याला पुन्हा पडूं देतां कामा नये.” कोलेमेनोस मला म्हणाला.

कोलेमेनोसनें त्याच्या हातांतील काठी काढून घेतली व आम्हीं दोघांनीं त्याचा एक एक हात धरला, आणि आमच्या खांद्यावर टाकला. त्यानें आम्हां दोघांकडे हंसून पाहून आभार मानल्याचा अभिनय केला. तो आपले पाय पुढें टेकीत होता, पण थोड्याच वेळांत तो इतका अशक्त झाला कीं, आम्हांला त्याचा असह्य असा भार वाटूं लागला.

त्या रात्री तो शांतपणें झोंपला. सकाळीं उठला त्या वेळीं तो बराच ताजातवाना झालेला दिसला. कोणाच्याहि मदतीशिवाय पाय ओढीत ओढीत तो चालत होता. अर्ध्या तासानें तो पुन्हा पडला. त्यानंतर तो सारखा पडूं लागला म्हणून मी व कोलेमेनोसनें त्याला हात दिला. आमची दुपारची विश्रांतीची वेळ होईतोवर त्याचा सर्व भार आमच्या अंगावर पडला होता व त्याच्या पायांतील हालचाल करण्याचें सारें त्राण नष्ट झालें होतें. या वेळीं आमची मिस्टर स्मिथनें व पालुकोविझनें सुटका केली. आणि माकोव्स्कीला आस्ते आस्ते खाली ठेवलें. तो खाली स्वस्थपणें पडला. त्याच्या डोळ्यांतच फक्त जिवंतपणा दिसत होता.

अंमळशानें त्यानें डोळेहि मिटले. मला वाटलें तो गेला, पण त्याच्या हृदयाचें स्पंदन आस्ते आस्ते चालू होतें. त्यानें एकदां डोळे उघडले व पुन्हा मिटले. या वेळीं मात्र तो गेला. क्रिस्तिनाप्रमाणें तोहि आमच्याशीं एक सुद्धां शब्द बोलूं शकला नाहीं.

११४ : सैबेरिया ते तिबेट

केवळ ३७ व्या वर्षी पोलंडच्या सैन्यांतील माजी कॅप्टन सिगमंड माक्रोव्स्की मरण पावला. पोलंडमध्ये कोठें तरी त्याची बायको व मुलें होती. सिगमंड माक्रोव्स्कीला शूराचें मरण आलें हें मला त्याच्या बायकोला एकदां सांगावयाचें आहे. आम्हीं गोबीच्या त्या वाळवंटांत त्याचें प्रेत पुरलें. त्यानें २००० मैल जवळ बाळगलेली अन्नाची पिशवी आम्हीं त्याच्या तोंडावर टाकली व आपापल्या भांषांत त्याच्यासाठीं प्रार्थना म्हटली. कोलेमेनोसनें तेथें एक लांकडी क्रूस उभा केला.

मी दिवस मोजावयाचा खूप प्रयत्न केला. अन्न व पाण्याशिवाय माणूस जास्तीत जास्त किती दिवस जगूं शकतो हें मी आठवावयाचा प्रयत्न केला. मधूनमधून निराशेचा मला इतका जोराचा झटका येई की, आम्ही सहाजण विनाशाकडे चाललों आहोंत. असें मला वाटे. आतां कोणाची पाळी हा विचार सारखा मनांत रेंगाळत राही. आम्हां सहा जणांचे हाडांचे सापळे झाले होते व पायांकडे तर पाहावत नव्हतें. मधूनच एखादा अडखळे पण इतरांच्या लक्षांत येण्यापूर्वीच तो झटकन् स्वतःस सावरी व चालूं लागे. प्रत्येकजण मधूनमधून घोटा सुजला आहे कीं काय तें पाही. मृत्यूची ती पहिली चाहूल बनली होती.

मृत्यूची अशी सांवट सर्वांवर पडली असतांना आम्ही कधीं आलों नव्हतों एवढें एकमेकांच्या जवळ आलों. जवळपास कोठें तरी पाणी असलेंच पाहिजे असा आम्ही एकमेकांस दिलासा देऊं लागलों. प्रत्येक टेकाडाशेजारी झरा असावा असें मला वाटे. अशा रीतीनें टेकाडांमार्गे टेकाडे आम्ही ओलांडून जात होतों.

माक्रोव्स्कीच्या मृत्यूनंतर दोन दिवसांनीं आम्हीं सहनशक्तीची परिसीमा गांठली. पाणी पिऊन आम्हांस बारा दिवस झाले होते. त्या दिवशीं एकमेकांच्या हातांत हात घालून आम्ही सहा तास चाललों. त्या वाळवंटांतील एकमेव जीवन असलेले साप वाळूतून डोकें काढून बाहेर पहात व परत बिळांत घुसत. त्यांना आमची मुळींच भीति वाटत नसे व त्यांना त्रास द्यावयाचा आमच्यांतहि दम नव्हता. गोबीच्या त्या प्रचंड वाळवंटांत आम्ही एकदांच एक उंदीर पाहिला. बाराव्या दिवशीं रात्री

झारोच्या हातांत हात घालून मी झोंपलों होतो. मध्यरात्री भला एकदम चालावयाची लहर आली. आणखी २४ तासांत पाणी मिळाले नाही तर जिवंत रहावयाची आशा नाही हे माझ्या मनाने ओळखले होते. पहाट होईपर्यंत मी विचार केला व शेवटी सर्वोस उठविले. कोणीहि वादविवाद केला नाही. कारण बोलायचे चाणच कोणाच्यांत नव्हते.

आम्ही सर्व जण निघालो. दुपारपर्यंत आम्ही बरेच मैल काटले असावे. दुपारी थोडासा आसरा करून आम्ही तापलेल्या वाळूवर आडवे झालो. दम लागून सर्वांची तोंडे अगदी उघडी पडली होती व त्यांत वाळूचे कण जात होते. मी हिरड्या दाबून तोंडांत लाळ तरी येण्याची खटपट करीत होतो. लाळने तरी माझा कोरडा घसा जरा ओला होईल हीच माझी आशा होती. आम्ही सर्वांनी जगण्याची आशा सोडली होती व मृत्यूच्या दिशेने पावले टाकीत तीन तासांच्या विश्रांतीनंतर निघालो.

झुळझुळ वाहणाऱ्या पाण्याचा झरा व झाडांची थंडगार सावली आम्हांस जीवदान मिळावयास हवी होती. पण त्या दिवशी चिखलाच्या एका डबक्याने आमचे जीव वांचविले. हे डबके जेमतेम दोन यार्ड होते. अगदी जवळ जाईपर्यंत आम्हांला त्याचे अस्तित्व कळलेच नाही. आम्ही आडवे पडलो व तो चिखलच चोखू लागलो. आमचे तापलेले हातहि आम्ही चिखलांत लडवून घेतले. कांही मिनिटे तर एखाद्या वेड्यासारखे आम्ही वागत होतो. शेवटी आम्ही चिखलच तोंडांत घातला व त्यांतील पाणी दाबून माती थुकून टाकली.

इतक्यांत त्या अमेरिकनास योग्य कल्पना सुचली. त्याने अन्नाची पिशवी चिखलांत टाकली. पिशवी संपूर्ण भिजताच त्याने ती तोंडांत पिळली. आम्हीहि त्याचे अनुकरण केले. अशा रीतीने मिळालेले पाणी आमच्या जरूरीच्या एक शतांशहि नव्हते. पण त्याने आमची जगण्याची आशा मात्र पालवली.

आम्ही या पाण्याचा शोध घ्यावयाचे ठरविले. या ओलाव्याच्या बाजूबाजूने जातांच जवळच थोडी पाणथळ अशी जागा दिसली. या ठिकाणी एका लहानशा घळीत चिखलावर थोडेसे पाणी सांठलेले दिसले.

११६ : सैबेरिया ते तिबेट

या चिखलांत हात दाबून आम्ही ओंजळीने पाणी प्यालों. तेरा दिवसांनंतर आमचे घसे खऱ्याखऱ्या पाण्याने ओले झाले. माझे फुटलेले ओठ तर पाण्याच्या स्पर्शाने झोंबले. तरीहि त्या स्पर्शाने शरीरावर सुखद लहरी आल्या. सुमारे दोन तास आम्ही अधूनमधून ते पाणी पीत होतो.

दुपारी झारोने पायांतली पादत्राणे काढली व पाय त्या चिखलांत बुडवून बसला. थोडासा हंसावयाचा प्रयत्न करून त्याने आम्हांलाहि तेथे बोलावले. आम्हीहि तसेच पाय सोडून एका वर्तुळांत बसलों. बारा दिवसांच्या तप्त अशा वाळूनंतरचा हा गारवा ! त्याचे वर्णन मी काय करणार ! या गारव्याने शरीरहि थंड झाले. हाडांची सपक थांबली, शरीराच्या वेदना कमी झाल्या.

आतां पुढली योजना करण्याइतपत आम्ही हुषारीत होतो. पाण्याचा प्रश्न कसा तरी सुटला. अन्नाचा कसा सोडवावयाचा हा आमच्यापुढील पहिला पेंच होता. दुसरा म्हणजे दैवाने दाखविलेल्या या चिखलाशिवाय आजूबाजूला सारे वाळवंट होते व ते आणखी किती मैल होते ते आम्हांस माहीत नव्हते. त्या रात्री तेथेच रहावयाचा आम्ही निर्णय घेतला. दुसऱ्या दिवशी त्या पाण्याच्या उगमाचा शोध घ्यावयाचेहि आम्ही ठरविले. पाण्याजवळच खाण्यासारखे कांहीं तरी मिळेल अशी आम्हांस आशा होती.

दुसऱ्या दिवशी, पहाटे आम्ही तिघा तिघांचे दोन गट केले व ओलाव्याच्या दोन बाजूनी निघालों. एका गटांत कोलेमेनोस, मी व मिस्टर स्मिथ असे तिघे होतो. आम्ही सुमारे मैलभर चालून पाहणी केली. पण पाण्याचा शोध लागला नाही. सर्व ठिकाणी आम्हांला एक ओलाव्याचा पट्टा आढळला. शेवटी या पाण्याचा झरा भूमिगत असला पाहिजे असा निष्कर्ष काढून आम्ही परतलों. आम्हांला वाटेत फक्त दोन जाडजूड साप दिसले. झारो, मार्चिकोवाझ व पालुकोविझची वाट पहात आम्हांला बराच वेळ थांबावे लागले. त्यांना जसजसा वेळ लागे तसतशी आम्हांस त्यांना पाणी मिळाले असावे अशी आशा वाटू लागली. शेवटी ते तिघे दिसले. लांबूनच झारोने नकारदर्शक हात हालविले.

जवळ येतांच मार्चिकोवास म्हणाला, “ आपल्या नशिवांत नाही.”

“आम्हांलाहि कांहींच आढळलें नाहीं.” मीं त्यांस सांगितलें.

आम्ही फिरून तें चिखलाचें पाणी प्यालों. पुन्हा पाय त्या चिखलांत बुडविले व सूर्य चांगला वर येईपर्यंत विचार करीत बसलों. शेवटीं कोलेमेनोस चिडून म्हणाला, “या साऱ्या वाळवंटांत फक्त आपण सहाजण व सरपटणारे साप आहेत. ते आपणांस खाऊं शकत नाहींत, आपण त्यांना खाऊं शकत नाहीं.”

“हें विधान अर्धसत्य आहे.” मिस्टर स्मिथ म्हणाला, “साप खाणें माणसास माहीत नाहीं असं नाहीं.”

आम्ही लक्षपूर्वक पुढें ऐकूं लागलों. तो म्हणाला, “अमेरिकेंतील इंडियन साप खातात. त्यांचं पाहून अमेरिकेंत येणाऱ्या कांहीं प्रवाशांना साप खाण्याचा मोह होतो. मीं मात्र कधींहि साप खाण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. माणसाला सापाबद्दल एक प्रकारची किळस असल्यामुळें असं होत असावं.”

मिस्टर स्मिथ जें म्हणाला त्यावर आम्ही बराच वेळ विचार करीत बसलों. त्यांनींच पुन्हा आमची विचारमालिका तोडली. तो म्हणाला, “हें पहा. आतां साप हेंच आपलं उपजीविकेचं एकमेव साधन आहे. भुकेलेला मनुष्य खात नाहीं अशी वस्तूच नाहीं.”

पहिल्यांदा ही कल्पना बरी वाटली, पण पुन्हा त्याची किळस आली. आम्ही विचार करूं लागलों. पण हा प्रयोग आम्हीं करून पाहणार याविषयीं मात्र आमची सर्वांची खात्री झाली. दुसरा मार्गच नव्हता.

“साप पकडावयास चिमट्याच्या आकाराची काठी हवी.” मार्चिकोवास म्हणाला, “आपल्याजवळ तर तशी एकहि काठी नाहीं.”

“त्याची काळजी नको.” मी म्हणालों, “आपण काठी फोडून त्यांत दगड भरून त्याचा चिमटा बनवूं.”

“या कामास आतांच सुरुवात करूं या.” असें म्हणून कोलेमेनोस लागलीच उठला. त्यानें झारो व पालुकोविझच्या काट्यांचे कुन्हाडीनें चिमटे बनविले.

११६ : सैबेरिया ते तिबेट

या चिखलांत हात दाबून आम्ही ओंजळानें पाणी प्यालों. तेरा दिवसांनंतर आमचे घसे खऱ्याखऱ्या पाण्यानें ओले झाले. माझे फुटलेले ओठ तर पाण्याच्या स्पर्शानें झोंबले. तरीहि त्या स्पर्शानें शरीरावर सुखद लहरी आल्या. सुमारे दोन तास आम्हीं अधूनमधून तें पाणी पीत होतो.

दुपारीं झारोनें पायांतलीं पादत्राणें काढलीं व पाय त्या चिखलांत बुडवून बसला. थोडासा हंसावयाचा प्रयत्न करून त्यानें आम्हांलाहि तेथें बोलावलें. आम्हीहि तसेच पाय सोडून एका वर्तुळांत बसलों. बारा दिवसांच्या तप्त अशा वाळूनंतरचा हा गारवा ! त्याचें वर्णन मीं काय करणार ! या गारव्यानें शरीरहि थंड झालें. हाडांची सपक थांबली, शरीराच्या वेदना कमी झाल्या.

आतां पुढली योजना करण्याइतपत आम्ही हुषारींत होतो. पाण्याचा प्रश्न कसा तरी सुटला. अन्नाचा कसा सोडवावयाचा हा आमच्यापुढील पहिला पेंच होता. दुसरा म्हणजे दैवानें दाखविलेल्या या चिखलाशिवाय आजूबाजूला सारें वाळवंट होतें व तें आणखी किती मैल होतें तें आम्हांस माहीत नव्हतें. त्या रात्रीं तेथेंच रहावयाचा आम्हीं निर्णय घेतला. दुसऱ्या दिवशीं त्या पाण्याच्या उगमाचा शोध घ्यावयाचेंहि आम्हीं ठरविलें. पाण्याजवळच खाण्यासारखें कांहीं तरी मिळेल अशी आम्हांस आशा होती.

दुसऱ्या दिवशीं पहांटे आम्हीं तिघा तिघांचे दोन गट केले व ओलाव्याच्या दोन बाजूनीं निघालों. एका गटांत कोलेमेनोस, मी व मिस्टर स्मिथ असे तिघे होतो. आम्हीं सुमारे मैलभर चालून पाहणी केली. पण पाण्याचा शोध लागला नाहीं. सर्व ठिकाणीं आम्हांला एक ओलाव्याचा पट्टा आढळला. शेवटीं या पाण्याचा झरा भूमिगत असला पाहिजे असा निष्कर्ष काढून आम्हीं परतलों. आम्हांला वाटेंत फक्त दोन जाडजूड साप दिसले. झारो, मार्चिकोवाझ व पालुकोविझची वाट पहात आम्हांला बराच वेळ थांबावें लागलें. त्यांना जसजसा वेळ लागे तसतशी आम्हांस त्यांना पाणी मिळालें असावें अशी आशा वाटूं लागली. शेवटीं ते तिघे दिसले. लांबूनच झारोनें नकारदर्शक हात हालविले.

जवळ येतांच मार्चिकोवास म्हणाला, “ आपल्या नशिवांत नाहीं.”

“आम्हांलाहि कांहींच आढळलें नाहीं.” मी त्यांस सांगितलें.

आम्ही फिरून तें चिखलाचें पाणी प्यालों. पुन्हा पाय त्या चिखलांत बुडविले व सूर्य चांगला वर येईपर्यंत विचार करीत बसलों. शेवटीं कोलेमेनोस चिडून म्हणाला, “या साऱ्या वाळवंटांत फक्त आपण सहाजण व सरपटणारे साप आहेत. ते आपणांस खाऊं शकत नाहींत, आपण त्यांना खाऊं शकत नाहीं.”

“हें विधान अर्धसत्य आहे.” मिस्टर स्मिथ म्हणाला, “साप खाणें माणसास माहित नाहीं असं नाहीं.”

आम्ही लक्षपूर्वक पुढें ऐकूं लागलों. तो म्हणाला, “अमेरिकेंतील इंडियन साप खातात. त्यांचं पाहून अमेरिकेंत येणाऱ्या कांहीं प्रवाशांना साप खाण्याचा मोह होतो. मी मात्र कधींहि साप खाण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. माणसाला सापाबद्दल एक प्रकारची किळस असल्यामुळें असं होत असावं.”

मिस्टर स्मिथ जें म्हणाला त्यावर आम्ही बराच वेळ विचार करीत बसलों. त्यांनीच पुन्हा आमची विचारमालिका तोडली. तो म्हणाला, “हें पहा. आतां साप हेंच आपलं उपजीविकेचं एकमेव साधन आहे. भुकेलेला मनुष्य खात नाहीं अशी वस्तूच नाहीं.”

पहिल्यांदा ही कल्पना बरी वाटली, पण पुन्हा त्याची किळस आली. आम्ही विचार करूं लागलों. पण हा प्रयोग आम्हीं करून पाहणार याविषयी मात्र आमची सर्वांची खात्री झाली. दुसरा मार्गच नव्हता.

“साप पकडावयास चिमट्याच्या आकाराची काठी हवी.” मार्चिकोवास म्हणाला, “आपल्याजवळ तर तशी एकहि काठी नाहीं.”

“त्याची काळजी नको.” मी म्हणालों, “आपण काठी फोडून त्यांत दगड भरून त्याचा चिमटा बनवूं.”

“या कामास आतांच सुरुवात करूं या.” असें म्हणून कोलेमेनोस लागलीच उठला. त्यानें झारो व पालुकोविझच्या काठ्यांचे कुन्हाडीनें चिमटे बनविले.

“पण साप विषारी आहेत की नाहीत हे आपणांस कळणार कस ? की आपण विषारी जातीचे सापहि खाऊं शकतो ? ” चिमटे झाल्यावरहि पालुकोविझनें शंका काढली.

“त्याची तुम्ही बिलकुल काळजी करूं नका.” अमेरिकन म्हणाला, “प्रत्येक सापाच्या तोंडांत मागच्या बाजूला एक विषाची पिशवी असते. तुम्ही त्याचं डोकं तोडलंत की ही पिशवी आपोआपच बाजूला जाते.”

साप मिळाल्यावरहि तो भाजावयाचा कशावर हा प्रश्न उरलाच. जनावरांचें वाळलेलें शेण जळतेंहि सावकाश व त्याची उष्णताहि बेताची असते. ओअॅसिस सोडल्यावर वाऱ्याबरोबर आलेले असे वाळलेल्या शेणाचे अनेक पुंजके आम्ही पाहिले होते. पण आम्ही चालण्यांत एवढे गर्क होतो की, ते गोळा करावयाचें आम्हांला सुचलेंहि नाही. यापुढें मात्र जातां जातां वाळलेलें शेण गोळा करणें हा आमचा एक कार्यक्रमच बनला.

यापूर्वी ही दूरदृष्टि झारोनें दाखविली होती. त्याच्याजवळ उंट्याच्या तीन-चार वाळलेल्या शेणी होत्या. मी व स्मिथनें त्यावर विस्तव तयार करावयाचा व इतरांनीं चिमट्यांनीं साप पकडून आणावयाचे अशी आम्हीं विभागणी केली व लागलीच कामास लागलों. एक तास वाळू उकरल्यावर खाली आम्हांला हवा तसा सपाट दगड मिळाला. सूर्याच्या उन्हांनें तो इतका तापला होता की, त्यावर ऑम्लेट तयार झालें असतें ! अशा त्या दगडावर विस्तव तयार करणें कठीण नव्हतें.

सापांच्या शोधांत दोन तास घालविल्यावर मार्चिक्रोवास हात हालवत परत आला व म्हणाला, “आपण पकडणार हे सापांना बहुधा कळलेलें दिसतं.” आम्हीं तिघे अशा रीतीनें अर्धा तास बसलों असतां झारोची हांक ऐकूं आली. आम्ही उभे राहिलों व आवाजाच्या दिशेनें पळत निघालों. आमच्यापूर्वी कोलेमेनोस व पालुकोविझहि पळत असलेले दिसले. पन्नास यार्डांवर झारोनें एका सापास पकडून ठेवले होते. त्या सापाच्या डोक्यापासून दोन इंचांवर त्यानें मानेंत आपला चिमटा रोवला होता. तसा चिमटा धरून ठेवण्यांतच तो घामाघूम झाला होता. तो साप किती लांब होता हे कळावयास कांहींच मार्ग नव्हता. बिळाच्या बाहेर

तो ५-६ इंचच होता व तोंड आंत ओढण्यासाठी तो प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत होता. आम्ही तेथें पोंचतांच पालुकोविझनें आपला चिमटा झारोच्या खालीं २-४ इंचांवर रोंवला. मीं तारेचा हूक काढून तो वाळूंत रोवला व त्यांत सापाचें अंग धरून जोरांत ओढलें. पण वाळूंत तो बराच लांब असल्यामुळें हाहि प्रयत्न फसणार असें दिसूं लागलें. या वेळीं कोलेमेनोसला युक्ति सुचली. त्यानें आपल्या कुन्हाडीनें सापाचें तोंड धडापासून वेगळें केलें. आम्हीं त्या सापाचें धड बाहेर काढलें. एखाद्या मनगटाएवढा जाड व काळ्या रंगाचा, चार फूट लांबीचा तो साप होता.

“चला रे आतां, जेवायची सोय झाली.” असें म्हणून झारोनें एक उडी मारली.

सापाचें तें धूड मीं माझ्या पिशवीवर ठेवलें; व अमेरिकनाच्या मार्गदर्शनाखालीं मीं तो साप साफ करावयास सुरुवात केली. मोठ्या मेहनतीनें मीं त्याचें कातडें काढलें. त्याचें मांस अगदीं पांढुरकें होतें. जरा वेळ जातांच त्याला काळपट रंग येऊं लागला. यानंतर आम्हीं त्या दगडावर तें मांस चांगलें भाजलें. त्याचा चांगला खमंग वास येऊं लागला.

सापाचे तुकडे भाजून झाले व ते थंड होईपर्यंत आम्हीं सर्वजण भोंवतीं बसलों. पण कोणीच खावयास सुरुवात करीना. कोलेमेनोस मात्र कोणाचीच वाट न पाहतां आपल्याला भूक लागली आहे असें म्हणत पुढें सरसावला. त्यानंतर थोड्याच वेळांत त्या सापाचा आम्हीं फत्ता उडवला. सापाच्या त्या मांसाला चव अशी कसलीहि नव्हती व वासहि नव्हता. उकडलेल्या माशांसारखा तो साप मला लागला.

“मला यापूर्वीच हें सुचलं असतं तर बरं झालं असतं.” असें यानंतर मिस्टर स्मिथ म्हणाला.

या जेवणावर आम्ही पुन्हा तें चिखलाचें पाणी प्यालों. आतां या ठिकाणाहून निघालें पाहिजे याची सर्वांस जाणीव झाली. पण चिखलाचें का होईना पाणी असलेली ती जागा सोडून अज्ञातांत जावयास मनच तयार होईना. आमचें तें रानवट खाणें संपल्यावर मला सिगरेटचा तहफ आली. माझ्याजवळ कागद होता, पण तंबाखू नव्हता.

१२० : सैबेरिया ते तिबेट

निघावयाचा विषय काढावयास कोणीच तयार होईना म्हणून आमच्या गप्पा क्रिस्तिना व माक्रोव्स्कीसंबंधी सुरू झाल्या. आम्हांला पुढे जावयाची शक्ति असतांना त्या दोघांनाच मृत्यु कां यावा या प्रश्नाचे कोणासच उत्तर देतां आले नाहीं. तरीहि आम्हीं त्याचीच चर्चा केली. आम्हीं त्यांच्याविषयीं मायेनेच बोललों.

मीं आळीपाळीनें सर्वांकडे पाहिलें. आम्ही सारे आजारी, अशक्त होतो. कोलेमेनोसनें पादत्राणें काढून ठेवलीं होतीं. त्याचे फुटलेले, सुजलेले पाय मीं पाहिले. सर्वांची हीच गत होती. आमचे चेहेरे एवढे विद्रूप झाले होते कीं, आमच्या अगदीं नजीकच्या नातेवाइकांनाहि आम्हांस ओळखणें कठीण गेलें असतें. ओठ फुटले होते व त्यांत वाळूचे कण जाऊन ते सुजले होते. गाल बसून अगदीं दांतांना चिकटले होते. डोळे अगदीं खोल गेले होते व भिवया वर येऊन लाल बनलेल्या पापण्यांवर जणुं तरंगत होत्या ! आम्हां सर्वांना 'स्कर्व्ही' झाला होता. दांत हिरड्यांतून निखळून पडत होते. मार्चिकोवासचे दोन दुखरे दांत कोलेमेनोसनें पाहिलें बोट व आंगठा यांच्या पकडीनें उपटले होते.

उवा, स्कर्व्ही व ऊन्ह यांमुळें आमचें चामडें अगदीं निकालांत निघाल्यासारखें झालें होतें. बऱ्याच दिवसांत आंघोळ नसल्यामुळें उवांची संख्या भरमसाट वाढली होती. पाहतांच किळस वाटावी एवढा त्यांचा आकार वाढलेला होता. खाजवून खाजवून आम्ही अंगाचीं सालटीं काढलीं होतीं व घाणेरड्या नखांमुळें 'सेप्टिक' होण्याचाहि धोका होता. या घाणेरड्या व अस्वच्छ वातावरणामुळें आमच्यांत एक प्रकारचा हीनगंड व दैन्य निर्माण झालें होतें.

बराच वेळ झाला तरी कोणीच आमच्या निघण्याचा विषय काढीना. मध्येच कोलेमेनोस व झारो उभे राहिलेले पाहतांच आम्ही सर्वच जण उठलों. तारेचे आंकडे गळ्यांत अडकविले. अन्नाच्या रिकाम्या पिशव्या घेतल्या व चालूं लागलों. माझ्या पिशवींत भाजावयाचा सपाट दगड होता, तर स्मिथच्या पिशवींत उरलेलें जळण होतें. पुन्हा एकदां आम्ही तें चिखलाचें पाणी प्यालों व निघालों.

त्या दिवशीं चांगली रात्र पडेपर्यंत आम्ही चालत होतो. दुसऱ्या दिवशीं नेहमीप्रमाणें उठलों व चालूं लागलों.

अर्ध्या तासानंतर पालुकोविज्ञ पोटावर हात धरून विव्हळत थांबला. त्याचें पोट फुगून टर्रं झालें होतें. त्यानंतरच्या तासांत आमची सर्वांची अशीच दशा झाली. पोटे फुगलीं, पोटांत प्राणांतिक वेदना होऊं लागल्या व नंतर सर्वांना जोराची हगवण लागली. त्यामुळें आम्ही आणखीच हैराण झालों. त्या दिवशीं दुपारपर्यंत आम्ही जेमतेम पांच मैल चाललों असूं. तोंपर्यंत हगवण कमी झाली होती.

ही हगवण कशामुळें आली ? सापाच्या मांसामुळें की चिखलाच्या पाण्यामुळें ? आम्ही एकमेकांस प्रश्न विचारूं लागलों. त्यावर स्मिथनेच उत्तर दिलें. तो म्हणाला, “ हगवण चिखलाच्या पाण्यामुळेंच झाली असण्याचा संभव आहे. खरं पाहतां आपल्या रिकाभ्या पोटांना अन्नपाण्याचा भार सहन झाला नाही हेंच खरं.”

“ हें पडताळून पहाण्याची एकच युक्ति आहे.” कोलेमेनोस म्हणाला, “ आणखी कांहीं साप खावे. मला तर बरीच भूक लागली आहे.”

मार्चिकोवास खांदे उडवीत म्हणाला, “ साप तरी खा नाही तर कांहींच खाऊं नका.”

गोबीचा शेवट

गोबीच्या वाळवंटांतील त्या सापांनीं आम्हांस मृत्यूपासून वांचविलें ही गोष्ट नाकारतां येणार नाही. दुसऱ्या दिवशीं आम्हीं मिनिटभरांतच दोन साप पकडले. या सापांची जात वेगळी होती. आम्हांला या सापांची चव विलकुल आवडली नाही. या सापांचा रंग अगदींच विचित्र असल्यामुळे प्रथमच आम्हीं त्यांची किळस घेतली असावी. आदल्या दिवशीं खाल्लेला मोठा काळा साप दिसेहि माशासारखा व लागलाहि माशासारखा. यानंतर आम्ही काळे सापच धरावयाचा प्रयत्न करूं लागलों.

हे साप भाजतांना निथळणारी त्यांची चरबी आम्हीं गोळा करून पायांना बामसारखी लावीत असूं. त्याचप्रमाणें ओठांना, डोळ्यांच्या कडांनाहि ती फाशीत असूं.

दोन दिवसांनंतर आकाशांत उडणारीं पांच-सहा गिधाडें आम्हांला दिसलीं. सकाळपासून आम्हीं दुपारचा निवारा तयार करीपर्यंत तीं गिधाडें आमच्याभोंवतीं फिरत होतीं. त्यानंतर मात्र तीं निघून गेलीं. हीं गिधाडें कां निघून गेलीं असावीत, आम्हांला समजलें नाही. त्यानंतर मात्र आणखी दोन मोठ्या सांवल्या पडल्या व गिधाडें कां गेलीं याचें कारण आम्हांस समजलें. मल्या मोठ्या आकाराचे व लांब मानेचे ते दोन गरुड पक्षी होते. आमच्याभोंवतीं अनेक फेऱ्या मारून त्यांनीं नजिकच्या एका टेकाडावर ठाण मांडलें. त्यांच्या पंखांचा आकार तर भयानक होता.

“ त्यांना काय हवें ? ” कोणी तरी विचारलें.

त्याला उत्तर मात्र अमेरिकनाकडून मिळालें. “ हें कोणालाहि कळण्यासारखें आहे. त्यांनीं तीं गिधाडें पाहिलीं असावीत व इथें अन्न असेल अशा कल्पनेनं ते आले असावेत.”

“मी तर त्यांना कधीच मिळणार नाहीं.” झारो म्हणाला.

“घाबरुं नकोस, ते आपल्यावर हल्ला करणार नाहीत.” मी त्याला आश्वासन दिलें.

झारो उभा राहिला व त्यानें त्या पक्ष्यांवर कांहीं तरी भिरकवावें असे हावभाव करावयास सुरुवात केली. त्याच्या या माकडचेष्टांकडे त्या पक्षिराजांनीं दुर्लक्ष केलें. झारोनें त्यांना दगड मारूनहि पाहिले; पण आम्हीं तेथून मुक्काम हलवीपर्यंत ते जागचे उठले नाहीत. त्यानंतर ते सावकाशपणें उठले व आमचा तासभर पाठलाग करून दक्षिणेकडे निघून गेले.

“गरुडपक्षी नेहमीं डोंगरांत राहतात. आपणांस आतां वाळवंटांतून बाहेर पडावयास फार दूर जावयास नको.” स्मिथनें सांगितलें.

आकाश अगदीं निरभ्र असल्यामुळें आम्हीं दूरवर पाहूं शकत होतो. जवळपास कोठेंहि पर्वतराजी दिसत नव्हती. “गरुडांना अगदीं लांबची मजल मारणेंहि शक्य होतं.” मी सर्वांना दिलासा मिळावा म्हणून म्हटलें.

आम्हांला त्या पोटदुखीनें व हगवणीनें तीन-चार दिवस त्रास दिला. त्यानंतर मात्र पोटदुखी कमी झाली. आम्हीं पुढें पुढें जात होतो, अक्षरशः स्वतःस ढकलीत होतो. साप हेंच आमचें अन्न झालें होतें. पण असेहि कांहीं दिवस आले कीं, त्या दिवशीं आम्हांला एकहि साप मिळाला नाही. एका दिवशीं आम्हीं विशेष नशीबवान ठरलों. त्या दिवशीं आम्हांला काळे जाड दोन साप मिळाले.

मधून मधून आम्हीं ताऱ्यांवरून दिशा समजून घेऊन रात्रीहि थोडेफार चालत होतो.

वाळवंटाच्या तिसऱ्या टप्प्यांत पुन्हा मी दिवस मोजावयास चुकलों. स्वप्नांत मला महाभयंकर साप दिसूं लागले. हातांतील काठीनें कितीहि मारलें तरी ते मरत नसत व माझ्याकडे पाहत फुसफुसत. सर्वांत भीतिदायक स्वप्न म्हणजे मी एकटाच चालत आहे व माझ्या सहकाऱ्यांना मोठमोठानें हांका मारीत आहे, पण ते येत नाहीत. हें स्वप्न पडतांच मी धडपडून उठे व

१२४ : सैबेरिया ते तिबेट

आजूबाजूला स्मिथ, कोलेमेनोस, झारो, मार्चिकोवास व पालुकोविझ असलेले पाही. त्यांना तसे पाहून मी समाधानाचा सुस्कारा टाकी.

दिवसेंदिवस त्या वाळवंटाचे स्वरूप मात्र बदलत होते हे निश्चित. वाळूचा रंग पिवळा जर्द होऊं लागला होता. वाळूचे कणहि मोठेमोठे होऊं लागले होते. सूर्य नेहमीप्रमाणे तळपत असे पण आतां मधूनच दक्षिणेकडून एखादी थंडगार वाऱ्याची झुळूक येई. रात्री तर चांगलाच गारवा असे. ते तप्त वाळवंट संपत आले असावे असे आम्हांला आतां निश्चित वाटू लागले.

चिखलाचा तो पट्टा सोडल्यानंतर सातव्या अगर आठव्या दिवशीं आम्हांला पन्नास एक मैलांवर धूसर असा पर्वताचा पट्टा दिसला. कोलंबसाच्या जहाजांतील नावाड्यांना जमीन दिसल्यावर केवढा आनंद झाला असेल त्याची आम्हांला या वेळींच खरी कल्पना आली. आमच्या समोरच लहानमोठीं टेकाडे होती. मध्य आशियांतील भूगोलासंबंधीं आम्ही एवढे अनाभिज्ञ होतो कीं, ती पर्वतराजी म्हणजे पूर्व हिमालयच होय. तेवढी ओलांडली कीं, आम्ही हिंदुस्थानांत गेलोंच असे वाटले. हिमालयापर्यंत पंचावयास तिबेटचे दक्षिणोत्तर पठार ओलांडावयाचे आहे हे आम्हांला पुढें समजावयाचे होते.

पर्वतराजी दिसल्यानंतरहि आम्हांला खरेंखुरें पठार लागावयास दोन दिवस वाळवंट तुडवावे लागले. तेथे पंचेपर्यंत आमच्या साऱ्या शक्ति खलास झाल्या होत्या. आम्ही आमच्या मार्गाकडे पाहिले. गोबीच्या त्या अफाट वाळवंटांत आमच्या पावलांच्या खुणाहि आम्हांला दिसल्या नाहींत. हे पठार अगदीं बोडके होते व दक्षिणेकडे उंच उंच होत गेले होते.

वाळवंट संपतांच लागलेल्या पहिल्या दगडावर आम्ही बसलों. पादत्राणे काढलीं व त्यांतील वाळू प्रथम झटकून टाकली. हे पठार अगदींच उजाड होते. रात्र पडेपर्यंत आम्ही एक खिंड गांठली. आम्ही तसेच आणखीहि पुढें गेलों असतो. पण मार्चिकोवासचा पाय दुखावल्यामुळे आम्ही तेथेच थांबलों. सकाळपासून त्याची पायाची तक्रार होतीच. पण तशांतहि तो कसाबसा चालत होता. आम्ही थांबलों ते अगदीं वाळवंटाजवळील

डोंगरावर. तेथून पूर्वेकडे पाहतांच वाळवंटाचा भकासपणाच दिसला. आमच्यापुढें एकापुढें एक उंच उंच होत गेलेले डोंगर होते. डोंगराखालच्या खिंडींत वाळू दिसत होती. दुसऱ्या दिवशीं रात्र पडेपर्यंत तेथें जावयाचें व साप शोधावयाचे असें ठरवून आम्ही उतरूं लागलों.

केवळ योगायोगानें, वाटेंत असलेला पाण्याचा एक झरा आम्हांस मिळाला. आम्ही पुढें गेलों असतां झारोनें 'पाणी !' अशी आनंदानें आरोळी ठोकली. आम्ही गडबडीनें मार्गें आलों. दोन दगडांच्या बेळक्यांतून रुपेरी चमक पाडीत तें पाणी ठिबकत होतें. हें पाणी अगदीं शुद्ध व थंडगार होतें. केवळ आम्हांला तर तें केवळ अमृत होतें. आम्ही त्या झिरपणाच्या पाण्याला थोडीशी वाट काढून दिली व त्याखालीं आमच्याजवळील मातीचें भांडें लावून तें भरावयाची वाट पहात बसलों. भांडें भरावयास पुरीं दहा मिनिटें लागलीं.

“तूं तर या जागेपासून पुढें गेला होतास. मार्गें वळून पहावयास काय कारण घडलं ?” मीं झारोस विचारलें.

तो म्हणाला, “मला पाण्याचा वास आला होता. कसें कुणास ठाऊक पण मला मान वळवायची बुद्धि झाली.”

पाणी आपल्या तालांत त्या मातीच्या भांड्यांत पडत होतें. त्याचा संथपणें होणारा आवाजहि ऐकावासा वाटत होता.

भांडें भरल्यावर झारोनें तें उचललें. त्याचा हात त्या वेळीं कापत असल्यामुळें त्यांतलें कांहीं पाणी सांडलें हेंहि मला आतां चांगलें आठवतें. त्याच्यासमोरच स्मिथ बसला होता. त्याच्याकडे आदबीनें वांकून पाहून मंगोलियन रीतिरिवाजाप्रमाणें त्यानें प्रथम स्मिथला पाणी दिलें. प्रत्येकानें त्या भांड्यांतून घोटघोट पाणी घेतलें. पुन्हा पुन्हा आम्हीं भांडें भरलें व पुन्हा पुन्हा आम्ही पाणी प्यालों. पूर्ण समाधान झाल्यावर आम्ही भांडें भरून पाणी वाहत असलेलें पाहिलें.

या वेळपर्यंत दुपार झाली होती. या झऱ्याजवळ आणखी चोवीस तास तरी थांबावयाचें असें आम्हीं ठरवलें. पण आतां आम्हांस भूक लागली होती. मी व झारोनें सापाच्या शोधार्थ वाळवंटांत जावयाचें

१२६ : सैबेरिया ते तिबेट

ठरविलें. पठारावरून उतरतांच आम्हांला दगडांत जात असलेला एक साप दिसला, त्यामुळें आमच्या आशा पालवल्या. पण त्या उन्हांत बराच वेळ भटकल्यानंतरहि साप न मिळाल्यामुळें आम्हीं दोघांनीं वेगवेगळ्या दिशेनें जावयाचें ठरविलें. थोड्याच वेळांत झारोच्या चिमऱ्यांत मोठा काळा साप अडकला व त्यानें मला हांक मारली. मीं त्याच्या खांद्यावर थापटी मारून त्याचें अभिनंदन केलें. साप मारण्यांत तो चांगलाच पटाईत झाला होता. आम्हीं परतत असतां झारोनें तो साप एखाद्या पदकाप्रमाणें गळ्याभोंवतीं लटकावला होता. आम्हीं दमल्यामुळें साप साफ करून भाजावयाचें काम कोलेमेनोसनें केलें. जळण अगदीं थोडें असल्यामुळें आम्हीं तो साप अर्धाकच्चाच खाल्ला व पोटभर पाणी पिऊन आडवे झालों. थंडी बरीच असल्यामुळें कोलेमेनोसखेरीज कोणालाच त्या रात्रीं चांगली झोप आली नाहीं.

सकाळीं बरेच ताजेतवाने होऊन आम्ही निघालों. त्या वेळीं आमचें पोट दुखत नव्हतें. यामुळें ती पोटदुखी चिखलाच्या पाण्यामुळेंच झाली असावी हें सिद्ध झालें. आम्हीं त्या खिंडीच्या दिशेनें सुमारे १५ मैल चाललों व परिस्थितीचा आढावा घेतला. समोर दिसणारा मोठा डोंगर चढण्याऐवजीं पूर्वेस दहा डिग्री वळून एक लहान डोंगर पार व्हावयाचें आम्हीं ठरविलें. थोडें पुढें जातांच आम्हांस गवत दिसलें. ओअॅसिस सोडल्यानंतर आम्हांला दिसलेली ती पहिलीच वनस्पति होती. आम्ही बरेंच गवत उपटलें व वेळ्यासारखे पहातच राहिलों. जणूं आमच्यापैकीं कोणी पूर्वीं कधीं गवत पाहिलेंच नव्हतें.

त्या पठारांतून आम्हीं सतत चालतच राहिलों. अधूनमधून मिळणारे साप हेंच आमचें अन्न झालें होतें. गोबीच्या वाळवंटांत सापाची पहिली चव घेतल्यापासून आम्हीं सुमारे तीन आठवडे सापांवरच जगलों. त्या पठारावर रात्रीं चांगलीच थंडी पडे व सकाळीं धुकें पडे. जीवसृष्टीचा त्या भागांत अभावच. अधूनमधून ससाणे, घारी व गिधाडें दिसत असत. पण अगदीं क्वचित्. जसजसे आम्हीं पुढें जात होतो तसतसें गवत मात्र दाट दाट होत होतें व त्याचा रंगहि हिरवा हिरवा होत होता. त्यानंतर आम्हांला लहान लहान झुडपांचा प्रदेश लागला. या झुडपांच्या फांद्या चांगल्या जळत म्हणून

आम्ही रोज रात्री आमच्या निवाऱ्यापारी जाळ करीत असू व त्याच्या धगीजवळ झोंपत असू. या प्रदेशांत अनेक लहानमोठे स्वच्छ पाण्याचे झरे व ओढे असल्यामुळे आम्ही वाळवंटानंतर तहानेने व्याकुळ असे कधीच झालो नाही.

एके दिवशी आम्ही चढ संपविला व खालच्या दरीत पाहिले. तेथे आम्हांला हिरवेगार गवत दिसले. आमच्यापासून पांच एक मैलांवर आम्हांस त्या गवतांत चरत असलेला सुमारे १०० मेंढ्यांचा एक कळप दिसला. आम्ही वेग वाढवून त्या दरीत उतरू लागलो. आम्ही त्या कळपापासून पाव मैल असतांच कळपाचे रक्षण करीत असलेले दोन मोठे केसाळ कुत्रे दिसले. आम्ही दिसतांच ते धांवतच आले व आमच्या आणि मेंढ्यांच्या मध्ये ते भुंकत राहिले.

झारो त्यांना म्हणाला. “घाबरू नका, आम्ही तुम्हांला कांही करणार नाही. तुमचा धनी कोठे आहे?”

झारो बोलत असता कुत्रे त्याच्याकडे एकाग्रतेने पहात होते.

“मला त्या मेंढ्यांच्या जवळ तर जाऊं द्या, कुन्हाडीने एकाचा खिमाच करतो.” कोलेमेनोस गुरगुरला.

“अनात्सी, निष्कारण उतावीळ होऊं नकोस.” त्याची समजावणी करण्यासाठी मी म्हणालो. “मेंढपाळाने आपणांस अडविण्यासाठीच हे कुत्रे पाठविले असावेत हे निश्चित. आपण या कळपापासून दूर जाऊं या. कदाचित् ते आपणांस मेंढपाळापर्यंत घेऊनहि जातील.”

आम्ही त्या कळपापासून दूर जात असलेले पाहतांच त्या कुत्र्यांनी आम्हांला मेंढपाळापर्यंत आणून सोडले. हे ठिकाण सुमारे मैलभर लांब असावे व तेथून थोडासा धूरहि निघत होता.

“दुपारच्या वेळेला धूर म्हणजे जेवणच शिजत असणार!” मार्चिकोवास आधाशीपणाने म्हणाला.

मेंढपाळाची जागा म्हणजे एक गुहा होती. मेंढपाळ वयाने चांगलाच म्हातारा होता. आम्ही तेथे गेल्यावर त्याने आपल्या कुत्र्यांना बाहेर जावयास सांगितले. घरांत चुलीवर लोखंडाच्या कढईत कांही तरी उकळत

१२८ : सैबेरिया ते तिबेट

होतें. आमच्यातर्फे अमेरिकन सर्वांत पुढें गेला व त्याने त्या मेंढपाळाला अभिवादन केलें.

त्या मेंढपाळाची दाढी अगदी पांढरी शुभ्र होती. त्याचा रंग जुन्या शिसवीच्या लांकडासारखा होता. मंगोलांप्रमाणें त्याने मेंढ्याच्या कातडीची टोपी घातली होती. त्याचे बूटहि चांगल्या बनावटीचे व फेल्टचे होते. पायांपर्यंत येणारा चामड्याचा लांब कोट त्याने लोकरीच्या दोरखंडानें कमरेभोंवती बांधला होता. कमरेस हाडाच्या मुठीची सुरी त्याने लटकावली होती. त्याच्या हातांत पांच फूट उंचीची चांगली जाडजूड काठी होती. आमचें स्वागत करण्यासाठी त्याने चेहेऱ्यावर आनंद व्यक्त केला.

आम्हीं एकमेकांच्या भाषेंत बोलून पाहिलें, पण त्याची भाषा आम्हांला समजेना ना आमची त्याला. आम्हांला लांबवर पाहून त्याने आमच्यासाठी कांहीं तरी शिजविलें आहे हें आम्हांस सांगावयाचा त्याचा प्रयत्न असावा असें मला वाटतें. त्याने आम्हांस बसावयाची खूण केली व हातांतल्या पळीनें कढईतील वस्तू तो ढवळूं लागला.

पुन्हा एकदां त्याने बोलावयाचा प्रयत्न करून पाहिला. तो अगदीं सावकाश बोलत होता, पण त्याची भाषा आम्हांला समजली नाहीं. शेवटीं स्मिथनें आम्हां सर्वांकडे हात करून आम्ही लहासाला जात असल्याचें त्याला सांगितलें. त्याच्या चेहेऱ्यावर विस्मय दिसला. त्याने अंगरख्याच्या खिशांतून रेशमी रिबीन काढली व नेहमींप्रमाणें आमच्यासाठीं प्रार्थना म्हटली.

“ लहासा किती लांब आहे हें आपणांस सांगावयाचा त्याचा हा प्रयत्न आहे.” मी म्हटलें.

“ त्याचा हात एखाद्या गिरणीतील चाकाप्रमाणें फिरतोय. त्यावरून आपल्याला अद्याप बराच लांबचा पल्ला गांठावयाचा आहे असं दिसतं.” झारो चिडून म्हणाला.

आम्ही माना डोलावून त्याचे आभार मानले.

यानंतर त्याने अंगरख्याच्या खिशांतून मिठाची डबी काढली. हें मीठ चांगलें व पांढरें शुभ्र होतें. त्यातील कांहीं मीठ त्याने कढईत टाकलें; व आम्हांला पहावयास सांगितलें. आम्ही सारे जवळ गोळा झालों. पांढरट

घोऱ्याला सूज येऊं लागल्यानंतरहि माकोव्स्कीने बरीच तग धरली. नवव्या दिवशीं दोन तासांत तो असा पांच-सहा वेळां पडला. त्यानंतर रंगाची व जाडं अशी एकप्रकारची खीर उकळत होती. त्यानें चमचाभर खीर बाहेर काढली व चाखून पाहिली. ती त्याच्या मते चांगली झाली असावी. कारण, त्यानें जीभेवर पडतांच एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें मिटक्या मारल्या. आम्हीहि हसूं लागलों.

त्यानें आपल्या पिशवीतून चामड्यांत गुंडाळलेली आणखी एक वस्तु काढली. एखाद्या जादुगारानें आपल्या पोतडीतून एखादी वस्तु काढावी तसें तीन इंच खोल व पांच इंच परिघाचें तें एक लांकडी भांडें होतें. हें भांडें मोठ्या कौशल्यानें तयार केलें होतें व त्याची मेंढपाळानेंहि चांगली निगा राखली होती. त्यानें तें हातानें साफसूफ केलें व आम्हांस पहावयास दिलें. आम्हीं तें फारच चांगलें आहे असा हावभाव करीत त्याला तें परत दिलें.

त्यानें त्या भांड्यांत खीर ओतली व तेथेंच ठेवून दिली. नंतर त्यानें चंबूच्या आकाराचें मातीचें भांडें काढलें. त्यांत मुमारे गॅलनभर दूध होतें. त्यांतलें कांहीं दूध त्यानें त्या खिरींत ओतलें. प्रथम त्यानें झारोला ती खीर खावयास दिली. तिला फारच चांगली चव असल्याचें त्यानें आम्हांस सांगितलें. नंतर माझी पाळी आली. ही खीर बालींची असावी व त्यांत कसली तरी चरबी घातली असावी. त्या गरम खिरीनें बऱ्याच दिवसांनीं मला ढेकर आला.

खीर संपल्यानंतर त्यानें आम्हांस तंबाखू दिला. आमच्याजवळ कागदाचे कपटे होतेच. आम्हीं लागलीच त्याच्या सिगरेटी बनवल्या.

अर्ध्या तासानें तो बाहेर गेला व कढई धुऊन परतला. या वेळीं त्यानें चहा बनवला. या चहाची चव आतां मला बरीच आवडली.

त्याच्यासाठीं आपण कांहीं तरी करणें इष्ट आहे असें वाटून मी कोलेमेनोसला म्हणालों, “आपल्याजवळ असलेल्या तारेचा उपयोग करून कढईला हँडल करूं या.” ही कल्पना सर्वांनाच आवडली. अर्ध्या तासाच्या खटपटीनंतर आम्ही त्या कढईला एका सुरेखसें हँडल बनवलें. आमचा यजमानहि यामुळें खूष झाला.

१३० : सैबेरिया ते तिबेट

त्याला आणखीहि कांहीं मदत करावी या उद्देशानें आम्हीं बाहेर गेलों व तासाभरानें त्याच्यासाठीं लांकडाचे भारे घेऊन परतलों. आम्ही आलों त्या वेळीं तो मेंढपाळ सुरीला धार लावीत होता. थोड्या वेळानें तो बाहेर पडला. थोड्या वेळानें कान पकडून त्यानें एक कोंकरुं आणलें. पांच मिनिटांतच त्यानें तें कापलें. त्यांतील अर्धा भाग मीठ लावून छतास टांगून ठेवला व अर्धा भाग खमंग भाजला. त्या रात्री आम्हीं पोटभर खाल्लें व विस्तवाच्या शेजारीं मनसोक्त झोंपलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्यानें आम्हांस बालींच्या तीन-तीन भाकऱ्या दिल्या; व आदल्या दिवशींचें उरलेलें मटनहि दिलें. त्याचे आभार कसे मानावे हें आम्हांला समजलेंच नाही. आम्हीं त्याच्या पाठीवर प्रेमानें थापट्या मारून त्याचा निरोप घेतला.

: १६ :

सहा जणांचा तिबेटांत प्रवेश

आमची व त्या म्हातान्या मेंढपाळाची भेट झाली त्या वेळीं आम्हीं तिबेटांत प्रवेशहि केला नसावा असें आतां मला वाटतें. गोबीचें वाळवंट संपल्यानंतर लागलेला तो भाग म्हणजे तिबेटच्या पूर्व सीमेवरील चीनचा कान्सू प्रांत / असावा. तो १९४१ चा ऑक्टोबर महिना असावा व आम्हांला अद्याप हिमालयाचा १५०० मैलांचा दुर्दम्य पहाड तुडवावयाचा होता. या भागांतहि रोज सुमारे २० मैल चालावयाचा आमचा निर्धार होता. कधीं कधीं तिबेटी खेडुतांचा पाहुणचार खात खात आम्हीं संपूर्ण दिवसहि विश्रांति घेतली होती. त्यांच्या पाहुणचाराशिवाय आम्हीं हा मार्ग काटूंच शकलों नसतों.

आमच्या प्रवासांतील सैबेरियांतील पहिला हिंवाळा सहन करण्याचें आमच्या अंगांत त्राण होतें. त्यानंतरच्या हालअपेष्टांमुळें हा हिंवाळा सहन करण्याची आमची शक्ति अगदीं खलास झाली होती. संध्याकाळ झाली की, आम्हीं निवाण्याचा शोध घेत असूं व २० मैलांचा नियम पुरा झाला नसतांहि विश्रांति घेत असूं. प्रवासांत जातां जातां जळण गोळा करावयाची संवयच आमच्या अंगीं बाणली, कारण विस्तवाशिवाय झोंपणें अगदीं अशक्य झालें होतें.

सकाळीं सर्वत्र घनदाट धुकें पसरे व सूर्योदय झाल्यानंतरहि बराच वेळ तें राही. दूरवर पूर्वेस बर्फाच्छादित पर्वतशिखरें दिसत व यामुळें आपण कोठें आहोंत याबद्दल आमच्या मनांत गोंधळ निर्माण होई.

मेंढपाळास सोडल्यावर पांचव्या दिवशीं आम्हांला वाटेंत पहिलें खेडें लागलें. त्या दिवशीं आम्हीं निघाल्यानंतर साधारण तासाभरानें आमच्या डाव्या बाजूस सुमारे दहा मैलांवर आम्हांस धूर दिसला. आम्हीं कमालीचे

१३२ : सैवेरिया ते तिवेट

भुकेलेले असल्यामुळे त्याची पहाणी करण्याचें आम्हीं ठरविलें. जवळ जातांच तें खेडेंच असल्याची आमची खात्री पटली व आम्ही तिकडे निघालों. दुपारीं आम्ही त्या खेड्यांत पोचलों. हें लहानसें खेडें एका डोंगराच्या कुशींत वसलेलें होतें. या डोंगराच्या हिरवळीवर आगपेटीच्या पेटीसारखीं दहा-बारा घरें होतीं. हीं सारीं घरें धाब्याचीं होतीं व सारीं एकाच आकाराचीं होतीं. कांहीं घरांना कुंपण होतें. या कुंपणांत शेळ्या-मेंढ्या होत्या. आम्हीं जरा दबकत दबकतच या गांवांत प्रवेश केला.

प्रथम आम्हांस कांहीं मुलें दिसलीं. कांहीं कोंबड्या, मेंढ्या व याकहि दिसले. याक आम्ही प्राणिसंग्रहालयाबाहेर प्रथमच पहात होतो. आम्ही आस्ते आस्ते येऊन एका घरापाशीं थांबलों. तेथें एक माणूस दोनचाकी गाड्यास याकला बांधावयाचा प्रयत्न करीत होता. आमच्याभोंवतीं या वेळपर्यंत ५-६ बुजरीं मुलें गोळा झालीं होतीं.

आम्हांला पहातांच त्या माणसानें याकला गाडीला जुंपावयाचा प्रयत्न सोडून दिला व तो आमच्याकडे वळला. आम्हीं त्याला वांकून अभिवादन केलें. कोलेमेनोसची उंच मूर्ति, त्याची पिंगट दाढी व वाढलेले केस पाहून मुलांचा बुजरेपणा गेला व आस्ते आस्ते तीं आमच्याजवळ सरकूं लागलीं. खेडुत बाहेर निघाला व त्यानें आम्हांला मार्गें यावयाची खूण केली.

मधून मधून कसलीच लागवड नसलेलीं कांहीं शेते दिसत. एके ठिकाणीं शेळीचें दूध काढणारी एक बाई आम्हांला पहातांच हातांतलें काम टाकून घरांत पळाली.

आतांपर्यंत आणखी बरींच मुलें आमच्याभोंवतीं गोळा झालीं होतीं. त्यांचा बुजरेपणा पळाला होता. ७-८ घरें गेल्यावर आमचा मार्गदर्शक थांबला व एका मोठ्या घरांत शिरला.

“हें जरा विचित्रच दिसतं.” स्मिथ माझ्या कानांत पुटपुटत म्हणाला.

“तो गांवच्या मेयरला आणावयास गेला असावा.” मी म्हणालों. इतक्यांत घराच्या दरवाजांतून पन्नाशीच्या सुमाराचा एक गृहस्थ बाहेर आला. त्याचे कपडे इतरांसारखेच होते, पण त्यानें त्यावर एक सैलसें

मेंढ्याच्या कातड्याचें जाकित घातलें होतें, सर्वसाधारण मंगोली माणसापेक्षां तो जास्त उंच होता व त्याचे सर्व अवयवहि मंगोली पद्धतीचे नव्हते.

नेहमींप्रमाणें नमस्कार-चमत्कार झाल्यावर मी रशियन भाषेंत जरा सावकाशीनें बोलूं लागलों. त्याचा चेहेरा एकदम उजळला व तो म्हणाला, “ मी तुमचें स्वागत करतो. आतां आपणांला निदान बोलतां तरी येईल.”

आम्हांला तर आश्चर्याचा धक्काच बसला. तो सावकाश पण न अडखळतां रशियन भाषेंत बोलत होता. रशियन हद्दीपासून आम्ही इतके दूर आलों होतो कीं, आतां पकडलें जाण्याचा बिलकुल धोका नाहीं याची मला स्वतःला खात्री पटवून घावी लागली. मी विचारांत आहे हें पाहतांच तो म्हणाला,

“ मी एक सर्कॅशियन आहे. माझा प्रांत सोडल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनीं मला आज रशियन बोलावयास मिळत आहे.”

“ सर्कॅशियन ! जरा आश्चर्यच आहे.” मी म्हणालों. खरें पहातां मला काय बोलावें तें सुचतच नव्हतें.

“ तुम्ही यात्रेकरू आहांत ? रशियांतहि बुद्धधर्मीय आहेत ? तुम्हीं आलांत तरी कसे ? गोबीच्या वाळवंटांतून पायीं पायीं ? ”

“ होय ! ” मी म्हणालों.

“ तो एक महाभयानक अनुभव असला पाहिजे. त्या वाळवंटांतून येत असतां मी एकदां अगदीं मरत होतो.”

तो आणखीहि कांहीं प्रश्न विचारणार होता. पण मध्येंच त्याला आपण यजमान असल्याची जाणीव झाली. त्यानें माफी मागून आम्हांस घरांत बोलावलें.

एका दगडी भिंतीनें त्या घराचे दोन भाग पाडले होते. आम्ही आंत शिरत असतांच एक बाई तीन-चार मुलांना आंतल्या खोलींत पिटाळीत असल्याचें मला दिसलें. ती घरधनीण असावी. त्या घरांत कांहीं मांतीचीं भांडीं व लांकडी चमचे होते. पण तेथें चटकन् ध्यानांत येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे फिकट पडलेला एक सेंट निकोलसचा फोटोहि होता. त्याच्या खालील लांकडी फळीवर एक तेलाचा दिवा जळत होता. त्या घरांत कांहीं

१३४ : सैवरिया ते तिबेट

लांकडी बाक्रे, दगडी चूल, एक जातें व एक अगदीं प्राथमिक अवस्थेंतील लोंकर विणण्याचा हातमाग होता. भिंतीजवळ असलेल्या एका लांकडी फळीवर कांहीं घोंगड्या होत्या.

त्या वातावरणांत आम्हीं जरा अस्वस्थपणानें लांकडी बाकावर बसलों. त्या सर्कॅशियन गृहस्थानें अनवधानानें म्हणा की जाणूनबुजून म्हणा आम्हांस स्वतःचें नांव सांगितलें नाहीं व आम्हींहि आमचीं नांवें त्यास सांगितलीं नाहींत.

त्याच्या पहिल्या प्रश्नानेंच आम्हांस धक्का बसला.

“ तुमच्याजवळ शस्त्रं आहेत ? ”

“ छे ! एकाजवळहि नाहींत. ”

“ तुमच्याजवळ अगदीं लांकूड तासावयाचंहि हत्यार नाहीं ? ”

“ आहे. आम्हां सहा जणांपैकी एकाजवळ कुन्हाड व एकाजवळ एक सुरी आहे. याशिवाय आमच्या काठ्या आहेतच ! ”

“ एवढेंच ? या भागांत असा प्रवास करणं सुरक्षित नाहीं हें तुम्हांस माहित नाहीं ? ”

“ तुम्हीं काय म्हणतां तें समजतच नाहीं. आम्हांला अद्यापपर्यंत कोणीच त्रास दिला नाहीं. ” मी म्हणालों.

आमच्याकडे क्षणभर पहात तो म्हणाला, “ तुम्ही एखादा चिनी अद्यापहि पाहिला नाहींत ? चिनी म्हणजे— चिनी सैनिक ? ”

“ छे, छे ! सुळींच नाहीं. ”

यानंतर तो उठून घरांत गेला. या वेळीं स्मिथनें माझ्याकडे वळून त्याच्याकडून चिन्यांबद्दल आणखी कांहीं माहिती मिळवावयाची सूचना केली.

पांच मिनिटांतच तो बाहेर आला. आमच्या जेवणाबद्दल सूचना द्यावयास तो आंत गेला असावा. मिस्टर स्मिथच्या सूचनेप्रमाणें मी त्याला प्रश्न केला. तो म्हणाला,

“ तुम्हांला इशारा देणं माझें कर्तव्य होतं, म्हणून मी कांहीं प्रश्न विचारले. राग मानूं नका. या खेड्यांतून अधूनमधून चिनी सैनिक जातात.

कधींमधीं ते आमच्याकडून कोंबड्याहि विकत घेतात. हा तिबेटचा भाग असला तरी ते या भागाची पहाणी करीत असावेत. एकदां तर मीं त्यांस ल्हासाकडे जातांना पाहिलं आहे. तुम्हांला रशियनशिवाय दुसरी भाषा येत नसल्यामुळें त्यांना एखाद वेळीं संशय येईल. तुम्हांला जर चिनी सैनिक दिसलेच तर त्यांच्यापासून दूर रहा.”

या सूचनेबद्दल मीं त्याचे आभार मानले.

आम्हीं आल्यानंतर अर्ध्या तासाच्या आंतच 'आम्हांस चहा व भाकऱ्या देण्यांत आल्या. भाकऱ्या संपेपर्यंत आम्ही कोणीच बोललो नाहीं. यानंतर आम्हांस पाईप व तंबाखू देण्यांत आला. थोड्याच वेळांत ती खोली निळ्या धुरानें भरून गेली.

“ एकूण तुम्हीं ल्हासाला जाणार आहांत !” पाईपमधून धुराचा भपकारा सोडीत तो म्हणाला.

मी मोठ्या आदबीनें ' होय ' म्हणालों.

तो म्हणाला,

“ या भागांत, विशेषतः पर्वताच्या भागांत रात्रीची थंडी अगदीं असह्य असते. चांगला आसरा मिळाल्याशिवाय कधीं झोंपूं नका. झोंपण्या-पूर्वीं जाळ करावयास विसरूं नका. एवढी काळजी घेतल्याशिवाय झोंपलांत, तर दुसऱ्या दिवशीं मरूनच जाल.

“ तुम्हीं धरलेली दिशा योग्य आहे. इथून तुमच्या प्रवासाच्या दुसऱ्या टप्प्यापर्यंतची वाईट वाट आहे. पुढील वाट मात्र बऱ्यापैकी आहे. आज रात्रभर तुम्हीं इथं मुक्काम केला पाहिजे. सकाळीं मी तुम्हांला वाट दाखवीन. रात्रीं एखादं खेडं दिसतांच तिथंच मुक्काम करा. तुमच्या खाण्या-पिण्याची कोणीहि काळजी घेईल.”

“ आमची खरी अडचण म्हणजे आम्हांला या भागाची भाषा येत नाही ही आहे.” मिस्टर स्मिथ मध्येच म्हणाला.

“ ती कांहीं मोठीशी अडचण नाही. तुम्हीं अभिवादन केलेंत कीं, तिबेटी तुम्हांला अभिवादन करणारच. ओळखीची आवश्यकताच नाही.” आमचा यजमान हंसून म्हणाला.

१३६ : सैबेरिया ते तिबेट

संध्याकाळीं आमच्यासाठी मटनाचा चमचमीत बेत होता. आम्ही जेवत असतांना आमच्या यजमानानें लहान मुलांस मटनाचे तुकडे काढून दिले. ते हातांत घेऊन सर्व मुलें पळालीं. आमच्यासमोर एका बशींत मीठ ठेवलें होतें. या वेळीं मी सर्व रीतिरिवाज सोडून बरेंच मीठ खाल्लें असें मला वाटतें !

जेवणानंतर ५-६ खेडुत शिळोप्याच्या गप्पा मारण्यासाठीं आले. त्या कष्टाळू तिबेटी बाईनें या सर्वांसाठीं पुन्हा चहा बनवला. चहासाठीं प्रत्येकानें आपल्या जवळचें सुरेख लांकडी भाडें काढलें. या वेळीं मी शंकानिरसनासाठीं विचारलें,

“ भांड्यांत असं काय आहे कीं, प्रत्येकानं तें बाळगावं ? ”

“ या एका भांड्याच्या बदली तिबेटी मनुष्य दोन याकहि देईल. ”
तो म्हणाला.

“ ही वस्तु एवढी दुर्मिळ कां ? ”

“ या वस्तु या पहाडांत तयार होत नाहीत म्हणून. भेगा न पडणाऱ्या अशा एका लांकडापासून मोठ्या कौशल्यानं हीं भांडीं तयार करावीं लागतात. तीं जशीं जुनीं होऊं लागतात, तसा त्यांचा रंग उजळत जातो, व किंमतहि वाढत जाते. हीं भांडीं चकचकीत रहावीं यासाठींच तीं सतत लिननच्या पिशवींत ठेवतात. ”

चहाचा समारंभ झाल्यावर तंबाखू वाटण्यांत आली. या वेळीं आम्हांसंबंधीं बरीच माहिती यजमानानें इतर खेडुतांस त्यांच्या भाषेत सांगितली. त्या गांवांत आमच्या यजमानास बराच मान असावा.

खोर्लीतील वातावरण चांगलेंच उबदार होतें. यामुळें आमच्या कपड्यांतील उवा आम्हांस सतावूं लागल्या. अंगाला चांगली कंड सुटली. यामुळें मनाला अगदीं चमत्कारिक वाटूं लागलें. मी चोरटेपणानें माझ्या इतर सहकाऱ्यांकडे पाहिलें. तेहि अस्वस्थ झाले होते व अंगरख्यांत हात घालून खाजवीत होते. मी हळूच आमच्या यजमानाला म्हणालों,

“ मी आणि माझे सहकारी आजच्या रात्री बाहेर झोंपूं. वर्षभरच्या प्रवासांत आमच्या अंगावर अनेक उवा झाल्या आहेत. ”

माझ्या खांद्यावर प्रेमाने हात थोपटून आमचा यजमान म्हणाला, “तुम्हांला अस्वस्थ वाटायचं कांहीं कारण नाही. आमच्या या भागांत आम्हांला उवांचं विशेष असं कांहींच वाटत नाही. आजची रात्र तुम्हीं या खोर्लीतच काढली पाहिजे.”

यजमानाशीं माझे संभाषण कोणत्या विषयासंबंधीं झालें असावें याची माझ्या सहकाऱ्यांना कल्पना आलीच होती. यजमानाचें उत्तर जाणून ध्यावयास ते उत्सुक होते. मी त्यांना तें भाषांतर करून सांगितलें. त्या वेळीं सर्वांनीं समाधानाचा सुस्कारा सोडला.

बऱ्याच गप्पा-टप्पा झाल्यानंतर सर्व खेडुत निघून गेले. आमचा विषय त्यांना यापुढें अनेक दिवस पुरणार होता. आमच्या अनुभवापैकीं कांहीं थोडेच आम्हीं त्यांना सांगितले होते. त्यांचे बरेचसे प्रश्न कोलेमेनोससंबंधीं होते.

त्या रात्रीं आम्हांला अगदीं निवान्त झोंप आली. सकाळीं फट-फटायच्या वेळीं मी अर्धवट जागा झालों. सूर्य चांगला कासराभर वर येईतो त्यांनीं आम्हांस झोंपूं दिलें. आम्ही उठून बसलों त्या वेळीं दोन-तीन लहान मुलें आमच्याकडे डोकावून पहात होती. आम्ही उठलेले पहातांच तीं धांवतच घरांत गेलीं. दुसऱ्याच मिनिटाला खांद्यावर एक फडकें टाकून आमचा यजमान आला.

“तुम्हांला तोंड धुवायचं असेल नाही ?” त्यानें विचारलें.

“अगदीं घरच्यासारखी व्यवस्था पहाताय !” झारो विनोदानें म्हणाला, “आम्हांला न्हाणीघर दाखवा.”

“या खेड्याच्या टोकाला अगदीं स्वच्छ, झुळझुळ वाहणारें व गार असं पाणी आहे.” आमचा यजमान कोटी करीत म्हणाला.

आम्ही त्या झऱ्यापर्यंत गेलों. सकाळची बोचरी थंडी होती तरीहि आम्ही त्या झऱ्यांत डोकीं बुडवून चांगलीं खसखसून धुतलीं. आम्हांला त्या पाण्यांत कपडेहि धुवावयाचे होते, पण वाळवावयास वेळ लागेल म्हणून आम्हीं ते धुतले नाहीत. परततांना झारो इतका खुर्षीत होता कीं त्यानें आमच्याभोंवतीं जमलेल्या मुलांना कांहीं नकलाहि करून दाखविल्या.

१३८ : सैबेरिया ते तिबेट

सकाळीं आम्हांस पुन्हा मटण, भाकऱ्या व चहा देण्यांत आला. नंतर मात्र आमची जावयाची वेळ झाली.

“ तुम्ही जेव्हां या मार्गानं परत याल त्या वेळीं माझं घर विसरूं नका.” आमचा यजमान आपलेपणानें म्हणाला.

स्मितनें त्याचे आभार मानले व म्हटलें, “ तुमचे खरोखरच आमच्यावर फार उपकार झाले आहेत.”

“ आमच्यातफें तुमच्या पत्नीचे आभार माना.” मीं त्यास म्हटलें. माझ्याकडे वळून तो म्हणाला,

“ मी तसं कांहीं करणार नाहीं. तें तिलाहि आवडणार नाहीं. तिला बरं वाटेल अशी एक गोष्ट मात्र मी तिला सांगणार आहे.”

त्यानें तिला तिबेटी भाषेंत कांहीं सांगतांच हंसून ती घरांत गेली व हातांत भाकऱ्यांची एक चवड घेऊन परत आली.

“ या भाकऱ्या वाटेसाठीं तिनं तुम्हांला दिल्या आहेत.” आमचा यजमान म्हणाला.

आम्हीं आभारदर्शक मान हलवून त्या घेतल्या.

यजमानानेंहि आम्हांला झकासपैकीं एक चामड्याचा तुकडा दिला. नवीं पादत्राणें बनविण्यास अगर सध्यांचीं दुरुस्त करावयास त्याचा उपयोग झाला असता. त्याचा तसा उपयोग मात्र आम्हीं कधींच केला नाहीं. पर्वतभागांतील थंडीपासून हातांचें संरक्षण व्हावें म्हणून आम्ही त्याचे सैल हातमोजे बनविले.

आमचा यजमान आमच्याबरोबर खेड्याच्या सरहद्दीपर्यंत आला व त्यानें आम्हांला मार्गांत उपयोगी पडतील अशा अनेक खाणाखुणा सांगितल्या. प्रथम आम्ही राजमुकुटासारख्या दिसणाऱ्या पर्वताकडे जावयाचें, त्यानंतर साखरेच्या राशीसारख्या दिसणाऱ्या पर्वताकडे जावयाचें. तो सुमारें दोन आठवड्यांचा पल्ला होता.

आम्ही निघालों. मीं मार्गें वळून पाहिलें. एखाद्या युरोपियन माणसासारखा तो हात हलवीत होता !

त्याच्या त्या पाहुणचारानें आमचीं अंतःकरणें भरून आलीं होतीं. आमच्या मनांतील भावना मार्चिकोवासनें व्यक्त केल्या. तो म्हणाला,

“अशीं माणसं पाहिलीं कीं, मला मानवतेविषयीं आदर वाटूं लागतो. त्यांच्या नुसत्या सहवासानं माणुसकी विसरलेल्यांच्या कटु आठवणीहि नाहींशा होतात.”

पहिले तीन दिवस आम्हीं आमच्या जवळील भाकऱ्या खाल्ल्या नाहीं. त्यानंतरहि अगदीं पुरवून पुरवून खाल्ल्या. वाट चांगली होती व वाटेत अगणित झुडपें असल्यामुळें रात्रीं आम्हांला उबदार आसरा तयार करतां येई. चौथ्या दिवशीं रात्रीं राजमुकुटाच्या आकाराच्या त्या पर्वताच्या पायथ्याशीं आम्हीं मुक्काम ठोकला. तो पर्वत उल्लंघावयास आम्हांस पुरे दोन दिवस लागले. सातव्या दिवशीं आम्हीं कांहीं मेंढ्या-बकरीं चरतांना पाहिलीं. जवळच दोन घरे होतीं. तो दिवसहि चांगला होता व हवाहि स्वच्छ होती. या भागांत रानगुलाबाचीं अनेक झाडे होतीं व त्यामुळें सारें वातावरण उत्साहित झालें होतें.

दोघांपैकीं एका घरवाल्यानें आम्हांला त्याच्या घरांत नेलें. या घरांत विशेष असें सामानसुमान नसलें तरी अगत्यपूर्ण पाहुणचार मात्र त्या सर्कॅशियन माणसासारखा होता. त्या घरांत तिशीचीं नवराबायको, पंचविशींची एक तरुणी व ५ ते १६ वयाचीं चार मुलें होतीं.

आम्ही घरांत जातांच आम्हांस दूध देण्यांत आलें व नंतर मटणाचीं दोन चमचमीत जेवणें मिळालीं. आम्ही तेथेंच रात्र काढावी असें आम्हांस खुणांनीं सुचविण्यांत आलें. आम्हीहि त्यांची विनंती मान्य केली. सकाळीं घरांतील सर्वांनीं येऊन आम्हांस निरोप दिले.

तासभर चालल्यानंतर मार्चिकोवासनें पायांत दगड बोंचत असल्याची तक्रार केली. आम्ही थांबून त्याचीं पादत्राणें पाहिलीं. त्याला चांगलींच भोकें पडलीं होतीं. त्याचींच काय, सर्वांचींच पादत्राणें फाटलीं होतीं. आम्ही थोडा वेळ बसून तीं सर्व दुरुस्त केलीं.

त्या सर्कॅशियन माणसानें दाखविलेला साखरेच्या राशीच्या आकाराचा पर्वत आम्हीं पार केला. पर्वतामागून पर्वत असलेला हा भाग

१४० : सैबेरिया ते तिबेट

अतिशय रम्य होता. या भागास निसर्गाची ही एक देणगीच होती. पण पाय दुखत असल्यामुळे आम्ही निसर्गाचें कौतुक करण्याच्या मनःस्थितींत नव्हतां. माझ्या पायाची गुडव्याजवळील जखम वाहूं लागली होती. मी पिशवी फाडून त्याचें बँडेज केलें होतें. पण तरीहि ती जखम वाहतच होती. यामुळे रात्रीहि चांगली झोंप येत नव्हती.

या पर्वतापलीकडचा भाग चालावयास बराच चांगला होता. प्रथमच चार एक मैलांवर आम्ही एक तळें पाहिलें. एकदां चांगली आंधोळ करावी या दृष्टीनें आम्ही घाईघाईनें तें तळें गांठलें. मी पादत्राणें काढलीं व पाण्यांत पाय बुडविले. पाणी चांगलेंच झोंबल्यामुळे मी लागलीच पाय बाहेर काढले. झारोनें ओजळ भरून पाण्याचा एक घुटका घेतला व लागलीच तें थुंकून टाकलें. पाणी चांगलेंच खारट होतें. मी पाय पुन्हा पाण्यांत घातला.

आम्ही पुन्हा स्वच्छ पाण्याच्या शोधांत निघालों. तासाभरानेंच माझा गुडघा पुन्हा दुखूं लागला. मला यापुढें अजिबात थांबावें लागतें कीं काय, या भीतीनें मनांत ठाण मांडलें. पण मी तसाच पुढें चाललों.

दिवस मावळण्यापूर्वीच आम्ही एका खळाळत जाणाऱ्या नदीच्या किनारीं आलों. या पाण्यानें आम्ही हातपाय धुतले. पालुकोविझनें मला तें मळकट बँडेजहि धुवावयास सांगितलें. मी धुऊन तें गार भासणारें बँडेज पायास बांधलें.

ही नदी ओलांडण्यासाठीं आम्ही तिच्या किनाऱ्याकिनाऱ्यानें कांहीं दिवस चाललों. नंतर उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वाहत असलेली ती नदी पश्चिमेकडे वळलेली पहातांच आम्ही पोहून ती पार झालों. या वेळपर्यंत माझां घोटा बरा होत आला होता व जखम सुकत चालली होती.

आम्ही भुकेनें बेजार झालों होतो व अन्न मिळेल अशा आसऱ्याच्या शोधांत होतो.

★ ★ ★

ल्हासा टाळून पांच जणांची मजल

आठवड्यामागून आठवडे असेच जाऊन लागले. ऑक्टोबर जाऊन नोव्हेंबर आला. दिवसाहि गारठा भासू लागला. रात्री तर अगदी गोठून जाण्याइतकी थंडी असे. अधूनमधून आम्हांस अन्न मिळे, पण अन्नावांचूनहि चारचार-पांचपांच दिवस जात. अन्न मिळालें तरी हिरवा भाजीपाला न मिळाल्यामुळे आम्हां सर्वांस 'रक्तपिती' झाली होती. आमच्यापैकी कोणीहि आजारी पडला नाही हेंच सुदैव. मधून मधून आम्हांला नद्याहि पोहून पार कराव्या लागत.

आपण सरळ सरळ हिमालय ओलांडूं नये, ल्हासा अगर एखाद्या शहरांत राहून थोडी-फार शक्ति आल्यावर हिमालय ओलांडावा असें मार्चिकोवासचें म्हणणें पडलें. त्या रात्री पडल्या पडल्या आम्हीं या विषयावर चर्चा करीत असतां पालुकोविझनेंहि त्यास संमति दिली. बाकीच्या आम्हां चौघांचें मत वेळ घालवूं नये असें पडलें. एकदां थांबलों कीं आपला दृढनिश्चय ढळेल असें मला वाटे. अनेक महिन्यांच्या सतत चालण्यामुळे चालणें ही एक आमची संवय झाली होती. हिंदुस्थान गांठीपर्यंत ही संवय मोडूं नये असें मी सांगितलें.

स्मिथनें एका वास्तववादी दृष्टिकोनांतून शहरांत थांबावयाच्या कल्पनेस विरोध केला. शहरांत आमचें चांगलें स्वागत होणार नाही, आपणांस अनेक अडचणींच्या प्रश्नांस उत्तरें द्यावीं लागतील असें तो म्हणाला.

ही गोष्ट मात्र सर्वांनीं मान्य केली.

यानंतरच्या प्रवासांत गोबीच्या वाळवंटांत बनविलेल्या तारेच्या आंकड्यांचा आम्हांस उपयोग झाला. एक मोठी दरड कोसळल्यामुळे आमचा मार्ग बंद झाला होता. आम्हीं एक लांब दोरी तयार केली व

१४२ : सैबेरिया ते तिबेट

कोलेमेनोसच्या आंकड्याला ती अडकविली. यानंतर त्याच्या उंचीचा फायदा घेऊन आम्ही ती एका दगडापलीकडे फेकली. तारेचा तो मजबूत आंकडा एका मोठ्या दगडाआड चांगलाच अडकून बसला होता. कोलेमेनोसने जोर देऊन दोरी ओढून पाहिली व झारो झरझर वर चढला. त्याच्यामागून आम्ही सर्वजण चढलो.

यापुढेहि अधूनमधून आम्हांस लहान लहान खेडीं लागत. तेथे आमचे उत्तम स्वागत होई. पण सांगण्यासारखे कांहींच घडले नाही.

एका खेड्यांत मात्र आमच्यावर एक प्रसंग ओढवला. पांच-सहा घरांचेच ते खेडे असेल. एका हंसतमुख तिबेटी तरुणाने आम्हांला मार्गदर्शन केले व एका घरापाशी आणले. या घराबाहेर कांही माणसे उभी होती. त्यांतच एक उणापुरा उंचेला मनुष्यहि होता. एवढी उंची सहसा तिबेटमध्ये आम्हांस आढळली नव्हती. आम्ही आल्याबरोबर सर्वजण वळले. तोहि वळला. तो युरोपियन होता हे पाहून आम्हांला आश्चर्याचा धक्का बसला.

त्या तिबेटी तरुणाने आमची सर्वांस ओळख करून दिली. आम्ही सर्वांना अभिवादन केले. त्या युरोपियनाने आमचे एवढे बारकाईने निरीक्षण चालविले होते की, मला जरा अस्वस्थ वाटू लागले.

तो सत्तरीचा म्हातारा असावा. तो चांगला सहा फूट उंच होता. पण म्हातारपणामुळे किंचित् वांकला होता. तो या भागांत बरीच वर्षे रहात असावा. त्याचा रंग उन्हाने सावळा बनला होता. त्याने तिबेटी पद्धतीचे कपडे परिधान केले होते, पण मेंढ्याच्या कातडीचा मोठा ओव्हर-कोट घातला होता. डोळ्यांवर लोखंडी फ्रेमचा चष्मा होता.

भांवतालचे तिबेटी खेडुत त्याच्याकडे व आमच्याकडे आळीपाळीने पहात होते. कोणी तरी बोलावयास सुरुवात केली पाहिजे या भावनेने मी त्याच्याशी रशियनमधून बोलावयास सुरुवात केली.

त्या गृहस्थाने मान हलविली व जर्मनमधून बोलावयास सुरुवात केली. आतां मार्चिकोवास, कोलेमेनोस व झारो यांची पाळी होती. पालुकोविझला व मला समजण्याइतपत जर्मन येत होते.

तो गृहस्थ चांगलाच आंतल्या गांठीचा असावा. आमच्या प्रश्नांची अगदी मोजक्या शब्दांत त्याने उत्तर दिली, पण स्वतःहून मात्र कांहींच सांगितले नाही. तो एक मिशनरी होता व तिबेट आणि चीनमध्ये पन्नास वर्षे त्याने घालविली होती. मध्येच तो फ्रेंचमध्ये बोलू लागला. झारोला चांगले फ्रेंच येत असल्यामुळे त्याने संभाषण पुढे चालू ठेवले.

आमचे हें संभाषण ते तिबेटी खेडुत मोठ्या उत्सुकतेने ऐकत होते. आम्ही तेथे येणे त्या युरोपियन गृहस्थाला आवडले नसावे असे मात्र मला राहून राहून वाटे. आमचे फाटके कपडे, बोकडासारखे वाढलेले केस व एकंदर दैन्य पाहून आपल्या प्रतिष्ठेस धक्का बसेल असे त्यास वाटले असावे.

झारोलाहि या गोष्टीची जाणीव झाली व त्याने आपले संभाषण आखडते घेतले. त्या मिशनऱ्याच्या प्रश्नाला तो फक्त मोजक्या शब्दांत उत्तर देऊ लागला. आम्ही कोठून आलों या प्रश्नावर तर त्याने सरळ उडवाउडवी केली. आम्ही ल्हासाला यात्रेकरू म्हणून जात आहोत यावर त्या मिशनऱ्याने विश्वासच ठेवला नाही.

“ तुमच्याजवळ तर कांहीं नाही, तुम्ही जगतां कसे ? ”

“ या भागातील खेडुतांच्या आदरातिथ्यावर. हे अत्यंत प्रेमळ आहेत. याचा तुम्हांला अनुभव आला असेलच. ”

“ पण या पद्धतीनं रोज जेवण मिळणं शक्य नाही. ”

“ आम्ही जरूरीपेक्षां कमीच खातो. कित्येकदां तर आम्ही अगदी न खातां राहतो. त्याची आतां आम्हांस संवयच झाली आहे. ”

मार्चिकोवासने मध्येच ‘ तुम्ही कोठे राहातां ? ’ असे त्या मिशनऱ्यास विचारले. जवळच चरत असलेल्या एका खेचराकडे बोट दाखवून तो म्हणाला,

“ तें माझ खेचर. तें जिथे थांबतं तेंच माझ घर. ”

आम्ही जेवत असतांना तो मिशनरी आमच्याशी बोलत होता. येथे आम्हांस प्रथम भात मिळाला. चार-पांच तासांनी त्याने आपण जात असल्याचे आम्हांस सांगितले. जातां जातां त्याने प्रत्येक घरांत डोकावून विचारपूस केली. शेवटी खेचरावर स्वार होऊन त्याने आम्हांला प्रवासांत यश चिंतिले.

१४४ : सैबेरिया ते तिबेट

ही भेट जास्त मैत्रीच्या वातावरणांत व्हावयास हवी होती असें आतां मला राहून राहून वाटतें.

तो मिशनरी निघून गेल्यावर आम्ही आमच्या यजमानाच्या घरीं परतत असतां आठ वर्षांच्या एका मुलानें झारोची पॅट खेचली. झारोनें माकडासारखीं तोंडें करून त्याची टिंगल केली. बराच वेळ असें चाललें होतें. शेवटीं मी झारोस म्हणालों,

“ युजीन, अरे, तुझं तें कोझक नृत्य सुरू कर.”

लागलीच तें नृत्य सुरू झालें व आम्हीं त्यावर ताल धरला. मुलांचा आनंद गगनांत मावेना. मोठी माणसेंहि हें नृत्य पहावयास बाहेर आलीं.

यामुळें त्या मिशनन्यानें निर्माण केलेला परकेपणा निघून गेला. झारोलाहि याची कल्पना असावी.

तें गांव सोडल्यावर आम्ही एका तिळ्यापार्शीं आलों. या वेळीं मार्गें भेटलेल्या त्या सर्केशियन माणसानें सांगितलेल्या खाणाखुणा मला आठवल्या. यांतील पूर्वेकडे जाणारा रस्ता ल्हासाकडे जात असावा व दक्षिणेकडचा हिंदुस्थानकडे. थोड्या वेळानें ल्हासाला जाणाऱ्या रस्त्यानें जात असलेला एक मोठा तांडा आम्हीं पाहिला. त्या भागांत दिसलेला तोच पहिला मोठा तांडा असावा.

या भागांत पर्वत-पहाड तर होतेच पण मोठीं तळींहि होती. नोव्हेंबरच्या अखेरीस आम्ही एका मोठ्या सरोवरापार्शीं आलों. त्या सरोवराच्या परिघाचा अंदाज आम्हांस बांधतां आला नाही. आम्ही त्यांत यथेच्छ डुंबलों व रात्रींहि याच सरोवराच्या कांठीं मुक्काम केला.

सरोवराच्या कांठाकांठानें आम्ही दोन दिवस गेलों. पुन्हा पहाडी प्रदेश लागला. या पहाडांत आम्हांस एक लहानसें खेडें लागलें. तेथें आम्हांस जेवण तर मिळालेंच, पण बरोबर बाळगावयासहि अन्न मिळालें.

तें मोठें सरोवर सोडल्यावर तीन-चार दिवसांनीं आम्ही एका खडकाळ प्रदेशांत आलों. येथें सारखा पाऊस पडत होता व जमीन भिजलेली होती. यामुळें येथें विस्तव पेटवून जाळ करावयासहि आम्हांस वेळ लागला. एका गुहेत आम्हीं मुक्काम केला व उरलेली भाकरी खाल्ली. इतर रात्रींसारखीच

ही रात्र होती. आम्हांला झोंपहि चांगली लागली होती. कोलेमेनोसशिवाय बाकीचे आम्ही अधूनमधून स्वप्नांमुळे उठत होतो व जाळ पेटवीत होतो.

फटफटायला लागलें त्या वेळीं प्रथम झारो उठला. मी जागाच होतो. तो म्हणाला,

“ धुकं बरंच पडलं आहे व हवाहि थंड आहे. आपण आतां निघूं या.”

त्यानें एकामागून एकास उठवावयास सुरुवात केली. माझ्या शेजारीच पालुकोविझं झोपला होता. स्मिथ व कोलेमेनोस यांच्यामध्ये मार्चिकोवास झोपला होता.

मी उठलों व आळोखेपिळोखे दिले.

आम्ही उठत असतांच झारो मार्चिकोवासला हलवीत होता. “ झाचिरस, चल उठ लवकर.”

थोड्याच वेळांत तो घाबरून “ ऊठ, ऊठ ” असें म्हणूं लागला. शेवटीं घाबरून तो इतरांना म्हणाला,

“ तो आजारी असावा, बिलकुल उठत नाही.”

मी मार्चिकोवासशेजारी गुडघे टेकून बसलों. एक हात डोक्यावर घेऊन तो शांतपणें झोपला होता. त्याची हालचाल अगदी बंद होती व डोळे मिटलेले होते. मी त्याची नाडी पाहिली, छातीवर डोकें टेकून पाहिलें व शेवटीं डोक्यांच्या पापण्या उघडून पाहिल्या. या सर्वांचा अर्थ एकच होता. पण माझा त्यावर विश्वास बसत नव्हता. मी पुन्हा पुन्हा नाडी पाहिली.

शेवटीं मी उभा राहिलों व दबलेल्या आवाजांत म्हणालों, “ मार्चिकोवास आपल्याला सोडून गेला.”

कोणी तरी मोठ्यानें म्हणालें, “ तें शक्य नाही. त्याचं कांहींच दुखत नव्हतं. मी कांहीं तासांपूर्वीच त्याच्याशीं बोललों होतो. तो चांगला होता व त्यानें कसलीच तक्रार केली नव्हती.”

“ तो आपल्याला सोडून गेला आहे.” मी पुन्हा म्हणालों.

आतां मिस्टर स्मिथ त्याच्या शरीराजवळ बसला. त्यानें त्याचे हात हलवून पाहिले व उभा राहून म्हणाला, “ होय, स्लाव्ह म्हणतो तें खरं आहे.”

१४६ : सैवेरिया ते तिबेट

पालुकोविझने आपली टोपी काढली.

२८ वर्षांचा झाचिरस मार्चिकोवास, रशियानें हळां केला नसता तर आपल्या लिथुआनियांत एक यशस्वी आर्किटेक्ट झाला असता. त्याच्या मृत्यूने आम्हांस धक्का बसला. हें घडलेंच कसें याचें आम्हांस कोडें पडलें. कदाचित् आम्हांला वाटलें त्यापेक्षां तो जास्त थकलेला असावा. त्याचें शरीर हा ताप यापुढें सहन करूं शकलें नसतें. अखेर काय झालें तें कोणासच कळलें नाहीं.

मार्चिकोवास हा बराचसा अबोल होता व नेहमीं आपल्याच विचारांत गढलेला असे. क्रिस्तिनाची व त्याची बरीच मैत्री जमली होती व तिनें त्याला बराच बोलता केला होता. असा मार्चिकोवास आम्हांला सोडून गेला होता.

त्या खडकाळ प्रदेशांत आम्हांस त्याच्यासाठीं धड खडुाहि खणतां आला नाहीं. शेवटीं दोन दगडांच्या दुबेळक्यांत आम्हीं त्याला ठेवलें व त्यावर लहान लहान दगड टाकले. कोलेमेनोसनें त्यांच्यावर छोटासा क्रूस करून लावला व जड पावलांनीं आम्हीं पांचजण पुढें निघालों. पुढें उपयोगी पडतील या भावनेनें आम्हीं त्याचे कपडेहि बरोबर घेतले.

यानंतर प्रदेश पुन्हा प्रवासास अवघड होऊं लागला. आम्हांस सुळक्यासारखे लहानमोठे डोंगर भेटूं लागले. अशाच एका डोंगरावरून आम्हांला ल्हासाचें दर्शन झालें. तें बरेंच उंचावर असल्यामुळें तेथील घरांची छपरें सूर्याच्या उन्हांत तळपत होती.

डिसेंबरच्या अखेरीस आम्हीं एका लहानशा शहरांत आलों. या शहरांत ४०-५० घरें असावीं. एक घर तर इतकें मोठें होतें कीं, युरोपांत असतों तर त्यास आम्हीं गांवचें सभागृहच म्हटलें असतें !

एका गांवकन्याच्या मागून आम्ही सावकाश रस्त्यानें जात असतांना या गांवांत मुलें कशीं नाहींत याचें आम्ही आश्चर्य करीत होतो ! गांवकन्यानें आम्हांला एका घरापार्शीं थांबविलें. त्या घरांतून एक चाळिशीचा सडसडीत गृहस्थ बाहेर आला, व त्यानें आम्हांला अभिवादन केलें. दुसऱ्याच मिनिटाला तो आंत गेला व लागलीच बाहेर आला. त्याच्या

पाठोपाठ मुलांचें एक टोळकें बाहेर आलें आणि गडबड-गोंधळ करीत आमच्याकडे बघत निघून गेलें. ती शाळा असावी व तो शाळामास्तर असावा.

मी त्याच्याकडे पाहत होतों. तो तिबेटी नव्हता हें निश्चित. तो चिनी असावा काय? माझेंच मत बनत नव्हतें. मध्यंतरीं त्याचें व गांवकऱ्यांचें आमच्यासंबंधीं बोलणें झालें असावें. त्यानंतर आमच्याशीं दोन भाषांत बोलण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. त्या भाषा चिनी व तिबेटी असाव्यात. मी रशियनमधून सावकाश कांहीं वाक्यें उच्चारलीं. झारोनें जर्मनमधून, प यांतून कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं.

आम्ही तसेच मिनिटभर उभे राहिलों. त्या शिक्षकानें पुन्हा बोलावयाचा प्रयत्न केला. या वेळीं तो फ्रेंचमधून बोलत होता. झारोनें लागलीच त्याच्याशीं बोलावयास सुरुवात केली. शिक्षकानें हात हलवून झारोस सावकाश बोलावयास सुचविलें. झारो थोडेफार हावभाव करीत अगदीं सावकाश बोलूं लागला व तो शिक्षक लक्षपूर्वक ऐकूं लागला. आमचें संभाषण अखेर सुरू झालें हें पाहून त्या तिबेटी गांवकऱ्यांस मात्र खराखुरा आनंद झाला.

पुन्हा सावकाश एक एक शब्द उच्चारित तो शिक्षक झारोस म्हणाला, “ तुम्हांला ज्यानें इथें आणलं त्याच्याबरोबर तुम्ही जा. तो तुमची योग्य ती काळजी घेईल. नंतर आपण सावकाशीनें बोलूं.”

त्यानें त्या तिबेटी माणसास कांहीं सांगितलें. आम्ही त्याच्यामार्गे गेलों. आम्हांस एका घरांत नेण्यांत आलें व प्रथम चहा देण्यांत आला.

आमच्या पाठोपाठ थोड्या वेळानें तो शिक्षकहि आला व त्यानें आम्हां सर्वांस अभिवादन केलें. तो आमच्याजवळच बसला व आमच्याबरोबरच जेवला. त्यानें आपल्या कमरेचा सुरा काढला व माझ्या हातांत दिला. तो सुरा जर्मनींत तयार झालेला होता.

तो फ्रेंच कोठें शिकला हें झारोनें काढून घ्यावयाचा प्रयत्न केला, पण त्यानें हाच नव्हे तर यासंबंधीचे दुसरेहि प्रश्न असेच टाळले. या माणसानें आपलें सर्व आयुष्य तिबेटमध्ये घालविलेलें नसावें असें मला

१४८ : सैबेरिया ते तिबेट

राहून राहून वाटतें. हा माणूस फ्रेंच इंडो-चायनामध्ये थोडा काळ राहिला असावा.

आम्हीहि कोठून आलों हें त्याला कधींच सांगितलें नाहीं. आम्ही गोबीच्या वाळवंटांतून आलों याचें त्यास मोठेंच नवल वाटलें. अधूनमधून मात्र तो हाच प्रश्न विचारीत असे. उंट व खेंचरें यांच्या साहाय्याशिवाय व अन्नाच्या भरपूर सांठ्याशिवाय गोबीच्या वाळवंटांतून कोणीहि आलेलें नाहीं असें तो म्हणाला.

“ तुम्हीं आतां कोठें चाललेत ? ”

“ हिंदुस्थानांत.” आतां व्हासाला जातों असें सांगणें मूर्खपणाचें ठरलें असतें.

हिंदुस्थान हा शब्द ऐकल्यावर त्या तिबेटी खेडुतांचें औत्सुक्य जागें झालें व त्यांना आमच्या संभाषणाचा सारांश सांगावा लागला.

हिंदुस्थानांत जावयासाठी तुम्हांला थोडा रस्ता बदलावा लागेल असें सांगून तो मास्तर म्हणाला, “ आतां पर्वत-भागांतील हवा अगदीं वाईट आहे व तुम्हांला त्याचा बराच त्रास होईल. प्रथम तुम्हीं व्हासाला जावं व तिथून निघणाऱ्या एखाद्या लमाणांच्या तांड्याबरोबर हिंदुस्थानांत जावं हें उत्तम. यासाठी तुम्हांला थोडे दिवस थांबावं लागेल. पण हाच मला तरी एक योग्य मार्ग दिसतो.”

आम्ही यावर विचार करतों असें झारोनें सांगितलें. तरीहि आम्ही आमचा मार्ग बदलणार नव्हतों याची आम्हांला मनोमन खात्री होती.

आम्हीं त्या मास्तरामार्फत आमच्या यजमानाचे आभार मानले. त्यांच्या सूचनेप्रमाणें त्या रात्री त्याच्या येथेंच राहिलों; व त्यानें दिलेलें अन्न घेऊन दुसऱ्या दिवशीं पुढें निघालों. तो दिवस २३ डिसेंबर १९४१ होता.

त्या रात्री आम्ही जाळ करून त्याच्याभोंवतीं बसलों. थंडी अतिशय असल्यामुळें कोणीहि झोंपलें नाहीं. ती खिसमसची रात्र असल्यामुळें आम्ही त्या सणासंबंधी गप्पा मारल्या. पालुकोविझनें तर खिसमसचें एक गाणें गाऊन आम्हांस आश्चर्यचकित केलें. प्रत्येक खिसमसच्या रात्री आपण तें गाणें म्हणत असूं अशी त्यानें आपली आठवणहि सांगितली.

त्या भागांत दिवसाहि थंडी होती. रात्रींबद्दल तर विचारुंच नका. दूर लांबवर हिमालयाची बर्फाच्छादित शिखरें दिसत. अशाच एका रात्री आम्हीं अगदी अक्षरशः चार घरांच्या एका खेड्यांत राहिलों. तेथेंच आम्ही आमच्याजवळील कातड्याचे हातमोजे बनविले.

शक्य तोंवर डोंगरमाथ्यावर रात्र काढावयाची नाही असें आम्हीं ठरविलें होतें; पण एक दिवस दुपारींच बर्फाचें वादळ सुरू झालें. आमच्या डोळ्यांत बर्फाचे कण जात असल्यामुळें पुढचें अजिबात दिसत नव्हतें, म्हणून आम्हांला तेथेंच थांबावें लागलें. आम्ही आजूबाजूला आसरा शोधीत असतांच पादत्राणांतहि बर्फाचे कण शिरले. नशिवानेंच आम्हांला दोन दगडांत एक गुहा तयार झालेली दिसली. आम्ही थोडीफार लांकडे गोळा करून तेथें गेलों. झारोनें व मीं लहानमोठे दगड गोळा करून गुहा बंद केली. सकाळपर्यंत बर्फानें तो दरवाजा अगदीं जाम बंद केला होता ! आम्ही मात्र आंतील उबेंत अगदीं सुरक्षित होतों.

★ ★ ★

: १८ :

हिमालयाचा पायथा

जानेवारीच्या अखेरीस आम्हांला एक मोठी नदी लागली. ती नदी आरपार साफ गोठून गेली होती. हीच ती ब्रह्मपुत्रा नदी असावी. हिवाळ्यास जोरांत सुरुवात झाली होती. रात्री बर्फ पडणें हें अगदीं नित्याचें झालें होतें. डोंगरमाथ्यावरून गार बोचरे वारे सारखे वाहत असत. ही थंडी सैबेरियाएवढी भयानक नव्हती. तरीहि नऊ महिन्यांच्या पार्या प्रवासामुळें थकलेल्या आम्हां पांचजणांचा तिनें अगदीं जीव काढला.

आम्हीं ती बर्फाची नदी ओलांडली. सर्वांत पुढें झारो असे. त्याच्या वजनानें बर्फ फुटलें नाहीं कीं, मग आम्ही इतर सर्वजण जात असूं. नदीच्या वरच बर्फ असे व आंत पाणी असे असा आम्हांला अनुभव आला असल्यामुळें आम्ही ही सावधगिरी घेत असूं. या नदीकांठानें पश्चिमेस एक मैल गेल्यावर आम्हांला तीन-चार घरांचें एक गांव लागलें. अशाच एका घरांत आम्ही शिरलों. या घरांत कोणीच राहत नव्हतें. हें घर संपूर्णपणें बांबूचें होतें व त्यांत कोणोहि नव्हतें. कदाचित् हिवाळ्यामुळें गांवकरी निघून गेले असावेत. हें घर नदीकांठच्या कोळ्याचें असावें.

या घरांतील बांबूचा उपयोग करून आम्ही जाळ केला व तेथेंच राहिलों. फेब्रुवारीमध्ये आम्हांला या भागांतील शेवटचें खेडें लागलें. या खेड्यांतील घरे दुमजली होती. या गांवांत जाईपर्यंतच्या प्रवासानें आम्ही अगदीं थकलों होतो व अतिशय भुकेलों होतो. पालुकोविझचा पाय दुखावल्यामुळें तो अगदीं लंगडत चालला होता.

आम्ही कोठून आलों व कोठें जाणार हें खुणांनीं सांगतांच त्या गांवकऱ्यांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. आम्हांला एका घरांत नेण्यांत आलें व तेथें जातांक्षणींच अगदीं गरमागरम चहा देण्यांत आला. नंतर मटन व भाकऱ्या यांचें जेवण झालें. पालुकोविझला पायाला लावण्यासाठीं

थोडी चरबी देण्यांत आली. घरांघरांतून मोठी माणसे व मुलें आम्हांला पहावयास येत व अभिवादन करीत.

या घरांत तीन-चार ओळी अक्षरें कोरलेला एक दगड आम्हांला दिसला. असे दगड फक्त लामाच कोरीत असत व तिबेटमध्ये त्याचें फार महत्त्व असे. यामुळें आपत्ति येत नाही व दुष्ट पिशाचें दूर राहतात अशी या लोकांची भोळी भावना होती.

मी त्या दगडाकडे पाहत आहे हें पाहतांच आमच्या यजमानानें मला त्याचें मनगट दाखविलें. त्याच्या हातावर एक पितळेची छोटी पेटी बांधलेली होती.

या गांवांतील खेडुत चांगले विणकर असावेत. प्रत्येक घरीं एक छोटा हातमाग होता. त्यांनीं विणलेलें लोंकरीचें कापडहि चांगलें घट्ट विणीचें व 'मजबूत' होतें.

घराच्या वरच्या मजल्यावर जावयास एक सरळ दगडी जिना होता. त्यास कठडा नव्हता. वरच्या मजल्यावर लोंकरीचे गट्टे बांधून ठेवलेले होते. याच उबदार जागेंत आम्हीं ती रात्र काढली.

आम्ही वरून खाली आलों, त्या वेळीं तो तिबेटी खेडुत आमच्या अन्नाच्या पिशव्या चांचपून पाहत होता. त्याच्या घरचें आपण कांहीं पळविलें नाहीं याची तो खात्री करून घेत असावा असें झारोनें विनोदानें म्हटलें. आम्हीं सर्वजण हंसूं लागतांच आमचा यजमानहि आमच्यांत सामील झाला. आमच्या पिशव्यांत थोडीशी लोंकर, सरकॅशियन गृहस्थानें दिलेलें कातडें, कांहीं काढ्या व थोड्या गवऱ्या होत्या. हें पाहतांच त्याला आश्चर्य वाटलें.

“ आपल्याजवळ अन्नाचा सांठा नाहीं याचें त्याला आश्चर्य वाटत असावें.” स्मिथ म्हणाला.

थोड्या वेळानें तो तिबेटी घरांत गेला व बायकांशीं कांहीं बोलून बाहेर आला. त्याच्या मागोमाग एक १५-१६ वर्षांचा मुलगा आला. ते दोघे बाहेर गेले व अर्ध्या तासानें एक कोंकरुं मारून घेऊन आले. घरांतील बायका दोन तास तें मटन भाजीत होत्या.

१५२ : सैवेरिया ते तिबेट

मध्यंतरीं त्यानें आमचे सर्वांचे पाय पाहिले. आमचे फुटलेले पाय पाहून तो वर गेला व बरीच लोंकर घेऊन खाली आला. त्यानें पालुकोविझच्या पादत्राणांत ती कशी भरावयाची व थंडीपासून संरक्षण कसे करावयाचें तें दाखविलें. आम्हीं त्याचे आभार मानले.

आम्हीं तें गांव सोडलें त्या वेळीं आमच्याजवळ अर्ध्या बकऱ्याचें मटन व भरपूर भाकऱ्या होत्या. आम्हीं त्यांची वांटणी केली व आपापल्या पिशव्यांत त्या भरल्या. एकाजवळच सर्व सांठा ठेवला व पाय निसटून तो बेपत्ता झाला तर काय करावयाचें !

आमचा यजमान अर्धा मैल आमच्याबरोबर आला व आम्हांला त्यानें रस्ता दाखविला. तो निघतांच पालुकोविझ पोलिशमध्ये उद्गारला : “ परमेश्वर तुझं भलं करो ! ”

त्या दिवशीं आम्ही दहा मैल चालून विस्तवाशेजारीं विश्रांति घेत बसलों असतां आम्ही साऱ्या परिस्थितीचा आढावा घेतला. हजार मैलांचा खडतर प्रवास झाल्यावर आणखी किती मैल चालावयाचें आहे याची आम्हांस कांहींच कल्पना नव्हती. प्रवासाचा हा शेवटचा टप्पा आम्हांस झेपेल कीं नाहीं या शंकेनें माझ्या मनांत ठाण मांडलें. या प्रवासांत अधून-मधून मला असे निराशेचे झटके येत. आम्हां सर्वासच असे निराशेचे झटके येत असले पाहिजेत; पण याची वाच्यता कोणीच केली नाहीं. रात्री वाटणारी निराशा सकाळच्या प्रवासांत नाहींशी होत असे. रोजचे प्रश्नच एवढे होते कीं, भीतीचा विचारच करावयास वेळ नसे ! एक वर्षांच्या प्रवासानें आम्हांला चालावयाचें वेडच लागलें होतें. सकाळ झाली कीं, आम्ही निमूटपणें उठून निघत असूं.

त्या खेडुतानें दिलेलें अन्न आम्हीं पुरवून पुरवून दोन आठवडे खाल्लें. आतां आम्हीं सारखे चढत असल्यामुळें हें अन्न अगदीं अपुरें होतें याची आम्हांस जाणीव होती. पण या वेळीं थोडेंफार का होईना अन्न होतें हीच जाणीव महत्त्वाची होती.

या प्रवासांत एकाद वेळ इतका सरळ सुळका चढावा लागे कीं, आम्हांला बर्फ तोडून मार्ग काढावा लागे. एखाद वेळ बर्फाच्या डोंगरांतच

रात्र पडे व आम्हांला ती रात्र जागून काढावी लागे. दिवसेंदिवस आम्हीं पहाड चढावयाच्या कलेंतहि तरबेज होत चाललों. या हिमालयाचे पहाड चढणें हें महाकठीण कर्म होतें. मी पोलंडमध्ये गंमत म्हणून बर्फाचे डोंगर चढावयास जात असें. त्या वेळीं जवळ असलेली साधनसामुग्री पाहतां त्यांत कांहींच गंमतहि नाही अजर कौशल्यहि नाही असें मला आतां वाटतें. हातांत कांहींच नसतां व पाठीवर पिशव्या असतां पायांतील पादत्राणें सरकूं नयेत यासाठींच आमची सारी शक्ति खलास होई.

या वेळीं उपयोगी पडणारें आमच्याजवळचें साधन म्हणजे एक लहानसें दोरखंड, तारेचे आकडे व कोलेमेनोसजवळील कुन्हाड ! आमच्यांत झारोचें वजन सर्वांत कमी असल्यामुळें तो सर्वांत पुढें असे. तोच कुन्हाडीनें बर्फ फोडून वाट काढीत असे, व बर्फाचा थर कितपत मजबूत आहे याची पहाणी करीत असे. त्याच्या मार्गे नेहमीं मी असें. तो दमला कीं थोडा वेळ त्याची जागा मी घेत असें. आमच्या मार्गे कोलेमेनोस, मिस्टर स्मिथ व पालुकोविझ असत. उतारावर मात्र स्मिथ व पालुकोविझ सर्वांत पुढें असत.

आमच्यांतील झारो हा सर्वांत चांगला पर्वत चढणारा झाला असता. आम्हीं एक काळा वाटोळा दगड मिळविला होता. आमच्याजवळील दोरी आम्हीं त्यांस बांधली होती. हा दगड आम्हीं वारंवार वर उडवीत असूं. त्यानें वरच्या दगडांत पकड घेतली कीं त्याच्या आंधारानें आम्हीं वर जात असूं. अशा कामांतहि झारो सर्वांच्या पुढें असे. तो वर चढत असतां भीतीनें आमचीं अंतःकरणें धडधडत असत. कारण, घसरला तर मृत्यु ठेवलेलाच. एक-दोनदां वर चढल्यावर त्या दगडाचा आधार पाहिल्यावर पोटांत भीतीचा गोळाच उठला.

मधूनमधून अगदीं कडक ऊन्ह पडे. अशा वेळीं चक्राकणाऱ्या बर्फानें आमचे डोळे अगदीं दिपून जात. थंड, चावण्या वाऱ्यानें आमचीं डोकीं अगदीं बधिर होऊन जात. यासाठीं आम्ही तोंडावर व्यावयाचीं चामड्याचीं झापडें तयार केलीं. दोपींत तीं आम्ही अडकवून ठेवीत असूं. डोळ्यांसमोर दिसण्यासाठीं भोके व नाकाजवळ हलणारा भाग ठेवलेला होता. या झापड्यांचा आम्हांस बराच उपयोग झाला. पण त्यांतहि वाफ तयार होई,

१५४ : सैबेरिया ते तिबेट

थोड्या वेळानें ती गोठे व तें बर्फ नाकावरून तोंडावर येऊं लागे. यामुळें एकमेकांचें म्हणणें ऐकूंहि येईनासं झालें.

मार्चच्या सुखातीस आम्हीं दोन डोंगरांमधील एका दरिंत उतरलों. या वेळीं हवा बरी असल्यामुळें आम्हीं टोप्याहि काढल्या व कपाळावरची झापडेंहि काढलीं. आम्ही तेथेंच शांतपणें बसलों. मध्येंच मीं कसला तरी आवाज ऐकला व कान टवकारले.

“मीं कुन्याचें भुंकणें ऐकलं.” पालुकोविझ म्हणाला.

“मींहि कसला तरी आवाज ऐकला.” मी म्हणालों. पालुकोविझने हात दाखवीत म्हटलें, “त्या दिशेनें आवाज आला. आपण जाऊन पाहूं या.”

आम्ही साधारण पाव मैल चाललों असूं-नसूं. पुन्हा तेंच कुन्याचें भुंकणें ऐकूं आलें. आवाज इतका जवळ ऐकूं येई कीं आम्ही आजूबाजूला पाहत असूं. कोठेंहि कांहीं दिसलें नाहीं. आवाज मात्र सारखा ऐकूं येत होता. शेवटीं शंभर एक यार्डावर आम्हांला एक गुहा दिसली. आम्ही जवळ जातांच कुत्रे मोठंमोठ्यानें भुंकूं लागले, म्हणून त्या गुहेतून एक इसम आला व त्यानें कुन्याचें भुंकणें थांबविलें.

तो एक वयस्क गृहस्थ होता. त्याची पांढरी शुभ्र दाढी छातीवर रुळत होती. त्याचे पुढचे कांहीं दांतहि पडले होते. थंडीमुळें त्यानें भरपूर उबदार कपडे घातले होते. त्याचे बूटहि चांगल्या बनावटीचे होते.

आम्ही दिसतांच तो आमच्याकडे पाहून हंसला. दोन-तीन दिवसांचे भुकेले असल्यामुळें आम्हांला त्या भेटीनें साहजिकच आनंद झाला होता.

त्या गुहेच्या समोर वाऱ्यापासून संरक्षण करण्यासाठीं एक चार फूट उंचीची भिंत बांधली होती. त्यानें आम्हांला गुहेत नेतांच प्रथम आम्हांला मेंढ्यांचा उग्र दर्प आला. त्या गुहेचा दरवाजा अगदीं लहान असला तरी ती गुहा आंत अक्षरशः प्रचंड होती. या गुहेचे दोन भाग पाडण्यांत आले होते. पहिल्या १०-१५ फुटांच्या भागांत म्हातारा व त्याचे दोन कुत्रे रहात. पलीकडील भागांत शंभर-एक मेंढ्या होत्या. त्या मेंढपाळाची

ही हिंवाळ्यांत रहावयाची जागा असावी. गवताची जाळी अगदी रिकामी दिसत असल्यामुळे त्या गुहेत मेंढ्या बराच काळ असाव्यात.

पहिल्या भागांत मोठा विस्तव होता व भोंवती लांकडे व शेणी होत्या. विस्तवाभोंवती असलेल्या तीन दगडांवर एक मोठी कढई होती आणि जवळच एक लहान कढईहि होती. मोठी कढई बर्फ वितळवून मेंढ्यांना पाणी पाजण्यासाठी असावी. आम्ही जातांच त्याने मोठी कढई उतरून लहान कढई विस्तवावर ठेवली व त्यांत चहाची काळी पाने टाकली. चहाच्या काळ्या पानांचा चहा आम्हीं प्रथम येथेच प्यालो. इतरत्र चहाच्या काळ्या वड्या असत व त्या फोडून चहा बनविला जाई.

चहा झाल्यावर त्याने कमरेचा सुरा काढला. त्याची ही हालचाल पाहतांच कुत्र्यांना इतका आनंद झाला की, ते आनंदाने उड्या मारू लागले. आतां मटन मिळणार याची त्यांना कल्पना आली असावी ! सुरीला धार लावल्यावर म्हातारा मेंढ्यांच्या कळपांत गेला. तेथून एक मेंढा बाहेर काढून त्याने गुहेबाहेर नेला व अगदी थोड्या वेळांत त्याचे कातडे काढून घड घेऊन आंत आला. कुत्र्यांना दरवाजापार्शी मेंढ्याचे डोकें खावयास मिळाले. बाकीच्या मांसाचे तुकडे करून ते जाळावर भाजले. मटन भाजले जात असतांना त्यांतून निथळणारी चरबी त्याने आपल्या वुटांवर घेतली व नंतर चामड्यावर ती चरबी घासली. मटनानंतर भाकण्या झाल्या. आम्ही या जेवणावर अक्षरशः तुटून पडलो.

मोठ्या कढईत पुन्हा बर्फ भरावयास त्या म्हाताऱ्याने बाहेर नेतांच आम्हीं त्यास मदत केली. एकदां तर म्हाताऱ्याने कढईत बर्फ दावण्यासाठी त्यावर पाय ठेवले. दुसऱ्या वेळीं झारो त्या कढईवर अक्षरशः नाचला.

त्या गुहेत असलेल्या मेंढ्यांमुळे गुहा बरीच उबदार बनली होती. त्या रात्री त्या उबदार गुहेत आम्ही सर्वजण झोपलो. एक-दोनदां मी जागा झालो मेंढ्यांच्या गुरगरण्यामुळे. पण पुन्हा लागलीच झोप लागली. आम्हीं उठण्यापूर्वीच आमचा यजमान उठला होता व कसली तरी खीर बनवीत होता. आम्हांला निघतांना त्याने मेंढ्याचे उरलेले मांसहि देऊन टाकले.

आम्ही कोठे जाणार हे खुणांनी विचारून त्याने आम्हांला पर्वत

१५६ : सैबेरिया ते तिबेट

पार होण्याचा एक सोपा मार्गहि दाखविला. त्यानें दाखविलेल्या मार्गावर चढ जरा कमी होता. या वेळीं घडलेला एक प्रसंग मला अद्यापहि आठवतो. एका बर्फाच्या उतारावर पालुकोविझनें आपलें पादत्राण दूर भिरकावून दिलें. तें इतकें लांब जाईल याची त्याला कल्पना नसावी. त्यानें पादत्राणाला अक्षरशः शिव्या घातल्या.

“ मी आणतो.” असें म्हणून झारो त्या पादत्राणापर्यंत धांवतच निघाला. पादत्राणापार्शी गेल्यावर त्यानें आपला वेग कमी करण्याचा प्रयत्न केला. पण या प्रयत्नांत तो आपटला व काय होत आहे हें कळण्यापूर्वीच आमच्या नजरेआड दिसेनासा झाला. त्याच्या पाठोपाठ मी गेलों. तो अगदीं उताराच्या टोकावर अंगावरचें बर्फ झटकीत हंसत उभा होता. सर्वांत शेवटीं पालुकोविझ एका पायावर खुरडत आला. त्यानंतर एका पाठोपाठ एक असे सर्वजण घसरत-घसरत त्या जागेवर गेलों. बऱ्याच दिवसांनंतर आम्ही या वेळीं मनसोक्त हंसलों.

* * *

: १९ :

हिमालयांतील हिममानव

१९४२ च्या मार्चमध्ये आपण हिंदुस्थानच्या बरेच जवळ आलों याची आम्हांस जाणीव झाली. कारण आमच्यासमोर अगदीं प्रचंड अशी हिमालयाची भिंत उभी होती. एकदां नेट लावून ही भिंत चढलों कीं आम्ही स्वतंत्र होणार होतो. आम्हांला विश्र्वांति मिळणार होती व फिरून संस्कृति पहावयास मिळणार होती. पण या प्रयत्नांत माझा अंत होणार अशी भीति मला राहून राहून वाटे. मधूनमधून फार झोंप येते असा मला भास होई. आणि हें सारें अगदीं यशाच्या उंबरठ्यावर असतांना आमची ताकद खलास होत आली होती. इच्छाशक्ति दुर्बळ झाली होती. आमच्या बाजूची एकच गोष्ट होती— ती म्हणजे आम्हां पांच जणांची अभेद्य मैत्री.

एके दिवशीं असेच आम्ही विसाव्याला बसलों असतांना आमच्या जवळचें जळण व अन्न संपल्याची आम्हांस जाणीव झाली. आम्ही आमच्या जवळील तुटपुंज्या साधनसामुग्रीची पहाणी केली. पादत्राणें दुरुस्त केलीं व हिमालयावर चढाई करण्यास सिद्ध झालों. सकाळीं फटफटतांच झारोनें कमरेभोंवतीं दोर गुंडाळला, हातांत कुन्हाड घेतली व निघाला. त्याच्या मागोमाग आम्हीहि निघालों.

त्या वेळीं हवा चांगली होती. ऊन कडक पडलें होतें व या उन्हांनें पर्वतावरचें बर्फ वितळून खालीं घसरत होतें. यामुळें जमीन मात्र अगदीं निसरडी झाली होती. आम्ही प्रत्येक पाऊल अगदीं सावधानतेनें टाकीत होतो. पाऊल टाकण्यापूर्वीं तो बर्फ किती दाट आहे हें कुन्हाडीनें झारो पहात होता. तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही त्या पर्वताच्या शिखरावर पोचलों. पण तेथून त्याच्या मार्गे दुसरा तितकाच दुर्लभ्य असा पर्वत होता. उतारावर

१५८ : सैबेरिया ते तिबेट

तर आम्हांस गारव्याचा फारच त्रास झाला. पायथ्याशीं आम्ही बर्फाचाच आसरा केला व थोडीफार झोंप काढली.

हा पर्वत चढण्याइतका वाईट अनुभव आम्हांस कधीच आला नव्हता. दरीमागून दरी ओलांडत असतां सहाव्या दिवशीं मात्र या प्रयत्नांत आम्हां सर्वांचा अंत होणार अशी भीति आम्ही एकमेकांजवळ बोलून दाखवूं लागलों. कांहीं तासांच्या बर्फाच्या एका वादळांतच आम्ही सारे खलास झालों असतों यांत शंका नाही.

दोन दिवसांनंतर आम्हीं त्या पर्वताचें शिखर गांठलें. तेथें एक उंचवटा पार करीत असतां आधारासाठीं मी माझा सुरा बर्फांत खुपसून ठेवला. त्याचा आधार घेऊन मी पलीकडे जातांच सुरा काढावयाचा प्रयत्न केला. पण या प्रयत्नांत सुज्याला एक धक्का बसून सुरा उडाला व बेपत्ता झाला. हजारों मैलांच्या प्रवासांत मला साथ दिलेला हा सुरा गेल्यामुळें मला एखादा सुहृद् गेल्याचें दुःख झालें.

त्या पर्वतभागांत रक्त गोठवून टाकणारी थंडी होती. आमच्या-भोंवतीं धुकें जमे व नाहीसें होई. धुक्याचा हा सारखा खेळच चालू होता. आम्ही बरेच उंचावर असल्यामुळें आम्हांस अगदीं जोरांत श्वास घ्यावा लागे व यामुळें आमची उरलीसुरली शक्तीहि खलास होत होती. पाऊल पुढें टाकण्याऐवजीं तेथेंच बसावें व पोटभर रडावें असें वाटे.

मला नाकांतून पुरेशी हवा घेतां न आल्यामुळें छाती भात्यासारखी वर-खालीं होत राही. आमच्यापैकी कोणीहि एकटा असता तर त्यानें हा प्रयत्न सोडून दिला असता व सुखानें मरणाला कवटाळलें असतें. पण एखादा तरी पुढें सरकत असे व आम्हीं त्यामार्गे नकळत ओढलें जात होतो. दुर्दैवाचा शेवटचा तडाखा म्हणजे नाकांतून रक्त येणें. प्रथम मी नाकांत कापडाचे बोळे कोंबले. पण तोंडानें श्वास करण्याचा त्रास एवढा होऊं लागला कीं, मीं ते बोळे लागलीच काढले. यानंतर नाकांतून रक्त येऊन माझ्या दाढीपर्यंत तें घसरे व तेथेंच गोठून राही.

अशा वातावरणांत रात्र काढावयाची आहे याची आम्हांस कल्पना होती. त्या कल्पनेचीच आम्हीं धास्ती घेतली होती. रात्र पडेपर्यंत आम्हीं

पर्वतशिखराचा उतार गांठला होता. ती रात्र म्हणजे या सर्व धाडसांतील कसोटीचा प्रसंग होय. आमच्याजवळ विस्तव नव्हता. त्या रात्री झोंपळी असतों तर ती अखेरचीच झोंप ठरली असती म्हणून आम्ही तयार केलेल्या छोट्याशा निवान्यांत आम्ही ती रात्र जागून काढली. एवढी मोठी रात्र मी पूर्वी अनुभवली नसेल ! डोळ्यावर येणारी झोंप टाळण्यासाठी आम्ही हाताने पापण्या दूर ठेवीत होतो. आमच्यांतला सर्वांत झोपाळू असलेल्या कोलेमेनोसची मान झोंपेमुळे छातीवर आलेली पहातांच आम्ही त्याला दुशी देऊन जागे केले. त्याला तीन वेळां असे जागे करावे लागले. प्रत्येकजण दुसऱ्याची काळजी घेत होता. मधून मधून आम्ही सर्वजण जागे राहण्यासाठी त्या जागेत वाटोळे फिरत असू. अशा वेळींही येणाऱ्या झोंपेंतून स्मितने मला जागे केले. त्या वेळीं त्याने माझी दाढी ओढली. पहांटेपर्यंत आम्हांला कांपरे भरले व अंगांतून शिणका निघू लागल्या.

“ आपण निघू या.” असे सकाळ होतांच कोणी तरी सुचविले.

पालुकोविझ तर म्हणाला, “ अशी आणखी एक रात्र मी तर जगणार नाही.”

प्रत्येकाच्या मनांतली भावना त्याने बोलून दाखविली होती. सकाळीं सर्वांत पुढे पालुकोविझ होता. रात्र पडण्यापूर्वी आम्ही पांच हजार फूट उतरलो होतो. येथे हवा बरी होती. श्वासोच्छ्वास चांगला होत असल्यामुळे जगण्याची आशा पुन्हा पालवली. दुसऱ्या दिवशी आम्ही आणखी उतरलो. या वेळीं आम्हांला ती दरी पहातां आली.

दुपारीं झारो म्हणाला, “ या दरीचे एखादं वैशिष्ट्य तुझ्या लक्षांत आलं आहे काय ? ”

मी नकारदर्शक मान हलविली.

दरीचा पश्चिमेकडचा भाग दाखवून झारो म्हणाला, “ त्या मेंढपाळाची गुहा होती तशीच ही दरी दिसते नाही ? ”

मी हंसलो व म्हणालो, “ आतां एखादा मेंढपाळ व त्याचा कळप मिळण्याची आशाच सोड.”

१६० : सैबेरिया ते तिबेट

झारो म्हणाला, “ मॅडपाळ नको. रात्रीसाठी एखादी गुहा मिळाली तरी पुरे.”

आम्हीं सर्वोनीं गुहा शोधावयाचा प्रयत्न करावयाचें ठरविलें. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे दोन तास फिरल्यावर आम्हांला एक गुहा सांपडली. या गुहेत कोणी राहत नव्हतें, पण लांकडांचा सांठा मात्र होता. गुहेत टोंकाला न कमावलेलीं कांहीं कातडींहि होती. दैव आमच्या बाजूचें आहे याला दुसरा पुरावा कोणता हवा होता ?

गुहेत एका कातड्यांत मध्येंच कांहीं तरी टांगलेलें दिसत होतें. कोणी तरी तें बोचकें काढलें. त्यांत भाजलेला बकऱ्याचा पाय होता. आम्हीं विस्तव पेटवून तें मांस पुन्हा भाजावयाचें ठरविलें. त्यांतलें निम्में मांस आम्हीं खाऊन बाकीचें सकाळसाठी ठेवलें व रात्री त्या विस्तवाच्या उबेंत झोंपलों.

सैबेरिया सोडल्यावर आम्हीं येथें प्रथम दुसऱ्याच्या मालावर डह्या मारला होता. आम्हीं तेथें ठेवलेलीं कातडींहि काढलीं व प्रत्येकास एक एक ओव्हरकोट तयार केला, याबद्दल आम्हांला परमेश्वरानें क्षमा करावी. त्या वेळीं आम्हांला अशा कोटाची आवश्यकता होती. सकाळीं सूर्य चांगलाच वर आल्यावर आम्ही उठलों व निघालों.

आम्ही अद्याप पहाडांतच होतो. हिंदुस्थान किती जवळ आहे याची आम्हांला कल्पना नव्हती.

ती गुहा सोडल्यावर दोन दिवसांनीं आम्हीं शेवटचा पर्वत पार केला. या वेळची मला कांहींहि आठवण नाहीं. एवढा दमून पर्वत कसाबसा मी चढलों. तेथून उताराकडे पहातांच जवळ पर्वत नव्हता. मी हिंदुस्थानकडे पहात आहे याची मला जाणीव होती.

हिमालयाच्या या प्रवासांत आम्हांला माणसें, कुत्रीं व मॅढ्या यांशिवाय कोणताहि प्राणी दृष्टीस पडला नाहीं. यामुळें या उतारावरील बर्फांतून जात असलेल्या दोन काळ्या आकृत्या कोलेमेनोसनें दाखविल्या, त्या वेळीं मला आश्चर्य वाटलें. त्या आकृत्या आमच्यापासून दोन फर्लांग दूर होत्या. आम्हांला भूक लागली होती म्हणून आम्हीं तांतडीनें त्या दिशेनें

निघालों. आम्ही त्यांच्यापासून १०० फुटांवर आलों त्या वेळीं त्या आकृत्या आमच्यापासून १२ फूट खालीं होत्या.

ते प्राणी प्रचंड होते व मागच्या पायांवर चालत होते. आम्हीं सतत दोन तास ते कोण असावेत याचें बारकाईनें निरीक्षण केलें. आतांही अगदीं स्पष्टपणें त्यांचें चित्र मला डोळ्यांसमोर दिसत आहे. आमचा प्रथम आमच्या स्वतःच्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना. ते प्राणी माणसासारखे दिसत होते. त्यांची अगदीं जवळून पाहणी करण्यासाठीं तेथपर्यंत जावें असेंहि कोणी तरी सुचविलें.

मीं माझ्या लष्करांतील ज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांची उंची मापण्याचा प्रयत्न केला. ते आठ फुटांपेक्षां कमी उंच नसावेत. नवराबायकोच्या उंचीप्रमाणें त्यांतील एकाची उंची कांहीं इंच कमी होती.

थोड्या वेळानें अस्वलाप्रमाणें ते चारही पायांवर चालूं लागतील अशी प्रथम स्मिथची कल्पना होती, पण त्यांनीं तसें कांहीं केलें नाहीं.

त्यांचीं डोक्रीं साधारणतः चौकोनी होती व कान डोक्याच्या कवटीबाहेर नव्हते. त्यांचे खांदे निमुळते होते व छाती चांगलीच भरदार होती. हात तर एवढे लांब होते कीं, ते गुडव्यापर्यंत पोचत होते.

आपण मानवास अज्ञात असा प्राणी पहात आहोंत याबद्दल आमचें सर्वांचें एकमत होतें. आम्हीं त्यांना अगदीं लांबून पाहिलें असतें तर अस्वल अगर माकडें म्हणून आम्हीं त्यांची बोळवण केली असती. पण ते धड माकडासारखेहि दिसत नव्हते ना अस्वलासारखे. त्यांचा रंग पिंगट होता. त्यांच्या अंगावर दोन रंगांचे केस होते. तांबूस रंगाचे केस लहान होते. थंडीपासून संरक्षणासाठीं त्यांना त्यांचा लोंकरीसारखा उपयोग होत असावा. दुसरे पिंगट रंगाचे केस अंगावरून खालीं लोंबत होते.

एखादा मनुष्य निसर्गसौंदर्य पाहतो तसेच ते आजूबाजूस लक्षपूर्वक पहात होते. असें पहात असतांना ते आमच्याकडेहि पहात; पण आम्हीं विशेष लक्ष देण्यासारखे आहोंत असें त्यांना वाटत नसावें.

“असे आपण सारा दिवस उभे राहूं शकत नाहीं. आपण आतां पुढें निघालं पाहिजे. मी त्यांना हुसकावून लावावयाचा प्रयत्न करतो.” असें

१६२ : सैबेरिया ते तिबेट

म्हणून झारोनें हात हलवून प्रथम त्यांना घाबरविण्याचा प्रयत्न केला. कांहीं वेळ तर तो तसा नाचलाहि. पण ते प्राणी हलले नाहींत. शेवटीं झारोनें कांहीं बर्फाचे तुकडे काढले व त्यांच्याकडे भिरकावले.

आम्हीं आणखी तासभर वाट पाहिली. पण ते हलले नाहींत. ते आम्हांला आव्हान देत आहेत असें मला वाटूं लागलें. स्मिथ तर म्हणाला सुद्धां कीं, तेच आमची पहाणी करीत असावेत. ते आपणांस घाबरत नाहींत, तेव्हां आपण त्यांना टाळूनच जाऊं या !

आम्हीं आमचा मार्ग बदलला व निघालों. मार्गे वळून पहातां ते तेथेंच उभे होते. जणूं ते आमचें बोलणें ऐकत होते. ते प्राणी कोण असावेत याचें बरेच दिवस मला कोडें असे. पण मीं जेव्हां हिममानवासबंधीं माहिती वाचली त्या वेळीं तें हिममानवाचें जोडपें असावें असें मला वाटलें. मात्र, त्यांच्या उंचीचा पांच फुटांचा अंदाज अगदीं साफ चुकीचा आहे. त्यांची उंची किमान सात फूट तरी असावी.

आम्ही उताराला लागलों असल्यामुळें हवा चांगली होती. आम्हांला रात्र काढावयास एक चांगली गुहेसारखी जागाहि मिळाली.

आम्ही सकाळीं पुढें निघालों. एका उतारावर झारोनें व मी आमच्या काठ्यांना दोरी बांधली होती. उतार विशेष नसल्यामुळें दोरीचा उपयोग असा होत नव्हता. पालुकोविझला मार्ग कळावा अशासाठीच आम्हीं दोरी ठेवली होती. तो हातांपायांवर रांगत पुढें येत होता. उतार संपत आला असतांच एकाएकीं दोरीला झटका मिळाला व एक मोठी आरोळी ऐकूं आली. पालुकोविझ नाहींसा झाला होता. मूर्खासारखे आम्ही त्यांच्या नांवानें हांका मारीत सुटलों. स्मिथ व कोलेमेनोस यांना तर काय घडलें हें समजलेंहि नाहीं. ते आमच्यापुढें होते.

“मार्गे फिरा, अँटनला कांहीं तरी झालं आहे.” मी त्यांना म्हणालों.

मी माझ्या कमरेला दोरी बांधली व म्हणालों, “मी खाली जाऊन तो दिसतो का हें पहाणार आहे.” झारोनें दोरी हातांत घेतली व मी खाली उतरलों. खाली इतकी खोल दरी होती कीं, भयानें माझी बोबडीच वळली. मी मोठमोठ्यानें हांका मारल्या. “अँटन! अँटन!” उत्तर आलें नाहीं. मी दोरी धरूनच वर आलों.

“तूं त्याला पाहिलें काय ? तूं ओरडत कां होतास ? तूं कां घाबरला होतास ?” सर्वांनीं एकदम प्रश्न विचारले.

खालीं काय होतें याची मी त्यांस कल्पना दिली.

“आपण त्याला शोधलं पाहिजे.” कोलेमेनोस म्हणाला.

“तें शक्य नाहीं. आपणांस तो आतां कधींच दिसणार नाहीं.” मी म्हणालों.

कोणाचाच विश्वास बसत नव्हता. आम्हीं अगदीं हतबुद्ध झालों होतो. थोडें बर्फ फोडून खालीं किती खोल आहे याची सर्वांस कल्पना दिली. आम्हीं दगड टाकून पाहिला. त्यानें तळ गांठल्याचा आवाजच आला नाहीं.

काय करावें हें कोणासच कळत नव्हतें. आम्हीं तेथें बराच वेळ घोटाळत राहिलों. ही आपत्ति अगदीं एकाएकीं आली होती. त्याला असें मरण येईल असें मला कधींच वाटलें नव्हतें.

“एवढं लांब आल्यावर इथें त्यास मरण यावं ना ?” अमेरिकन म्हणाला. त्यालाच सर्वांपेक्षां जास्त दुःख झालें असावें.

कोलेमेनोसनें आपल्या पाठीवरची पिशवी काढली व फाडून ती दरीत फेकली. जवळचा एक दगड घेतला व हवेंत भिरकावला. शेवटीं त्यानें काठीचा कूस करून तेथेंच रोवला.

आम्हीं पुढें उतरूं लागलों. पालुकोविझ परत येईल या वेड्या आशेनें आम्ही मधून मधून मार्गें वळून पहात होतो.

यानंतरच्या उतारावर थंडी बरीच कमी झाली. दिवस उबदार वाटूं लागले. आम्हांला अन्नाची अत्यंत गरज होती. भुकेनें तर आम्हांला चालतांही येत नव्हतें. एके दिवशीं आम्हांला पांढऱ्या बकऱ्यांचा एक मोठा कळप दिसला. आम्हांला घाबरून ते पळून गेले. आम्हांला त्यांनीं घाबरावयाचें कांहींच कारण नव्हतें. आम्ही त्यांना मारूं शकत नव्हतो, इतके आम्ही शक्तिहीन झालों होतो.

१६४ : सैबेरिया ते तिबेट

आठ दिवस असे अन्नावांचून काढल्यावर आम्हांला दूरवर फिरून एक मैद्यांचा कळप व कांहीं माणसें दिसलीं. ते आमच्यापासून बरेच दूर होते व आणखी दूर दूर जात होते. आम्हीं चिड्डून शेवटीं हिरवा पाला ओरबाडून खावयाचा प्रयत्न केला. पण तो अगदीं कडू जर्द होता.

आम्ही अगदीं हाडांचे सांपळे झालों, पण कसे तरी पुढें रखडत राहिलों. नंतर आम्हांला सहा हिंदी सैनिक व त्यांचा एक अधिकारी शिस्तीत चालतांना दिसले. माझ्या डोळ्यांतून तर अश्रुधारा वाहूं आगल्या.

स्मिथ मात्र चटकन पुढें झाला व त्यानें त्या अधिकाऱ्याचें स्वागत केलें.

★ ★ ★

अनुक्र. २४५७०

क्रमांक २४२

वि: १२-५२४२

नों: वि: १२-२०५९

: २० :

चौधांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश

साच्या हालअपेष्टांचा हा शेवट होता. मी काठीवर भार टाकून डोळे पुसावयाचा प्रयत्न केला. एखाद्या ताप आलेल्या माणसासारखे मला वाटू लागले. माझे हातपाय कांपू लागले. झारोचीहि हीच स्थिति झाली होती.

आमच्यापासून पांच फुटांवर ते सैनिक थांबले. स्मिथ त्या अधिकाऱ्याशी कांहीं तरी बोलत होता. तो पांच एक मिनिटे बोलत होता. पण ती पांच मिनिटे उभे राहाणेहि मला अशक्य होत होते. थोड्या वेळाने स्मिथ आमच्यापर्यंत आला व मोठ्या आनंदाने म्हणाला, “सद्गृहस्थहो, आपण सुरक्षित आहोत.”

झारोने तर आनंदाने आरोळी मारली. त्याने हातांतली काठी भिरकावून दिली. त्याला त्या सैनिकांना कडकडून भेटावयाचे होते. त्याचा हा हेतु जाणून स्मिथने त्यास अडविले. तो म्हणाला,

“पुढे जाऊ नकोस, युजीन. त्यांच्याजवळ जाऊ नकोस. आपल्या अंगांवर उवा आहेत असं मी त्यांस सांगितलं आहे.”

झारो शेवटी स्वतःशीच हंसू लागला. थोडा वेळ स्मिथ व झारो गळ्यांत गळा घालून हंसू लागले व मध्येच रडूहि लागले. आम्ही चौघेहि एकमेकांना धरून हंसू लागलो व अत्यानंदाने नाचू लागलो.

जमिनीवरहि कोलेमेनांस बरळत होता, “आपण सुरक्षित आहोत !”

स्मिथ म्हणाला, “आतां आपण स्वतंत्र जीवन जगू शकतो.”

ते शब्द अद्यापहि माझ्या कानांत घुमत आहेत. एक वर्षांच्या खडतर तपस्येचा तो अंत होता.

हे सैनिक आम्हांला एका रस्त्यापर्यंत नेऊन नंतर मोटरींतून बराकींत नेणार आहेत असे स्मिथने आम्हांस सांगितले. तेथेच आम्हांस अन्न मिळेल असेहि समजले.

१६६ : सैबेरिया ते तिबेट

मोठ्या रस्त्यावर त्यांनी आमच्यासाठी छोटा तंबूहि बनविला. आतां मात्र माझे डोकें दुखू लागलें व मी आजारी आहे असें वाटू लागलें. आम्हांला त्या सैनिकांनी सिगरेटी दिल्या. जेवणापेक्षांही आम्हांला सिगरेटींचीच आवश्यकता होती. आगपेटी आम्ही वर्षानंतर येथें पाहत होतो. ती पहातांच आनंदानें आमच्या अंगावर शहारे आले. थोड्या वेळानें सफरचंदांचा डबा आला. आम्ही दोन मिनिटांत त्यांचा फत्ता पाडला. त्याचा गोड रस घशाखाली जात असतां एक वेगळेंच समाधान आम्हांला लाभलें.

यानंतर मात्र आम्हांस दहा मैलांचा अखेरचा पार्या प्रवास करावा लागला. ते दहा मैल काटावयास आम्हांस पांच तास लागले. एखाद्या यशस्वी वीरासारखे आम्ही चालत होतो.

यानंतर सांगण्यासारखें कांहींच राहिलें नाहीं. आम्हांला प्रथम एका लष्करी मोटरींतून आणण्यांत आलें. आमची काळजी घेण्यांत आली. आतां ब्रिटिश सैनिकांनी आमचा ताबा घेतला. आम्हीं कोठें होतो तें मात्र आम्हांस सांगण्यांत आलें नाहीं.

लष्करी मोटरींत स्वच्छ कपडे घातलेला एक ब्रिटिश लेफ्टनंट होता. स्मिथ त्याला आमची सर्व कहाणी सांगत होता. मधून मधून तो आमच्याकडे आश्चर्याने पाही.

शेवटीं स्मिथ आम्हांला म्हणाला, “आतां त्याचा माझ्यावर विश्वास बसू लागला आहे. तो आपणांस इथेंच स्वच्छ करून कॅंपावर नेणार आहे. सध्यांच्या आपल्या स्थितींत तिथें नेणं इष्ट नाहीं असं तो म्हणतो. मात्र, आपणांस खावयाप्यावयास भरपूर मिळेल.”

त्या रात्री आम्हांला गरम जेवण मिळालें. त्यानंतर कांहीं फळे व पुडिंग मिळालें. सर्वांत शेवटीं डब्यांतील दुधाचा गरमागरम चहा मिळाला. सिगरेटची तर लयलूट होती. आमच्या फुटलेल्या पायांवर औषधें लावण्यांत आलीं. रात्री आम्ही अंगावर उबदार ब्लॅकेटें घेऊन झोंपलों.

सकाळीं न्याहारी मिळाली. येथें प्रथम आम्हांला चीज, लोणी व पाव मिळाला.

यानंतर आम्हांला स्वच्छ करण्यांत आलें. प्रथम आमचे कपडे काढून एक रास करण्यांत आली व ते जाळण्यांत आले. रात्री आम्हीं

वापरलेली ब्लॅकेटेंहि विस्तवांत टाकण्यांत आलीं. अंगावरचे व डोक्यावरचे केस काढण्यांत आले. तेहि विस्तवांत टाकण्यांत आले. येथें अंगावरच्या उवा जळल्या याचाच आम्हांला आनंद झाला.

आम्हीं एकमेकांकडे पाहिलें. आम्ही जणू एकमेकांना प्रथमच पंहात होतो. झारो तर चांगलाच देखणा दिसत होता. मी त्याला तसें म्हणतांच त्यानें तूंहि कमी कांहीं देखणा नाहींस असें सांगितलें.

आमच्या जखमा धुण्यांत आल्या व त्यांत औषध भरण्यांत आलें. नंतर आम्हांला पांढरेशुभ्र अंडरवेअर, बुश शर्ट्स, पायमोजे, कॅनव्हासचे बूट व वर ऑस्ट्रेलियन फेल्ट हॅट्स देण्यांत आल्या.

तेथून आम्हांला कॅम्पमध्ये आणण्यांत आलें व सरळ इस्पितळांत नेण्यांत आलें. लष्कराच्या डॉक्टरनें आमची संपूर्ण तपासणी केली. आम्हांला बरीच काळजी घेतली पाहिजे असें त्यानें स्मिथला सांगितलें. बरेच दिवस त्या इस्पितळांत आम्हांला औषध देण्यांत आलें.

येथून आमचा व स्मिथचा मार्ग भिन्न झाला. त्याला अमेरिकन अधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन करण्यांत आलें असें त्यानें आम्हांस सांगितलें. आम्हां तिघांना कलकत्याला नेण्यांत येणार आहे असेंहि तो म्हणाला. जातांना तो म्हणाला,

“ तुम्ही जरा हुशारींत राहिलं पाहिजे. डॉक्टर म्हणतात कीं संपूर्ण बरे होण्यापूर्वीं तुम्हीं बरेच आजारी राहणार आहांत. यासाठींच तुम्हांला मोठ्या इस्पितळांत नेण्यांत येत आहे.”

आस्ते आस्ते स्मिथ निघून गेला, व आम्ही तिघे तेथेंच राहिलों.

कलकत्याचा मार्ग बराच लांबचा होता. कलकत्याच्या गर्दीच्या रस्त्यानें जात असतांना आम्हीं एकमेकांशीं विनोदहि केला. तेथील इस्पितळांत एका फ्रेंच जाणणाऱ्या ऑर्डेलीमार्फत आमचें सारें संभाषण झालें. त्याला झारोनें आमची लहानपणापासूनची सर्व आजारीपणाची माहिती सांगितली. आमची तपासणी झाल्यावर एका मोठ्या वॉर्डांत आमची रवानगी करण्यांत आली.

तेथें मला दुसऱ्या रात्री झोंप लागली. मी त्यांतून जागा झालों त्या वेळीं मी महिनाभर झोंपेंत होतो, असें मला सांगण्यांत आलें. त्या काळांत मी काय प्रताप केले याचीहि माहिती झारो व कोलेमेनॉसनें मला

१६८ : सैबेरिया ते तिबेट

सांगितली. एकदां मी रात्री गादी गुंडाळली व दरवाजाकडे निघालों. मला एवढा वात झाला होता की, चार माणसांनी मला धरून पुन्हा आणून झोंपवलें. झोपेंत मीं सर्व प्रवासाची माहिती सांगितली; अगदीं मोठ्या मोठ्यानें सांगितली.

या वातांतून मी जागा झाल्यावर एकदां स्मिथ आम्हांस भेटावयास आला. त्यानें उत्तमपैकीं सूट घातला होता. तोहि मरणाच्या दारीं होता असें त्यानें मला सांगितलें. दोन दिवसांपूर्वीं तो आला असतां मी त्यास ओळखलेंहि नाहीं असें त्यानें सांगतांच मला आश्चर्य वाटलें.

या वेळपर्यंत आमची हकीकत सर्व सैनिकांपर्यंत पोचली होती. आम्हांला पहावयास त्यांची रीघ लागे. एकानें तर सर्वत्र हॅट फिरवून आमच्यासाठीं सिगरेटी, चॉकलेटें व पैसेहि जमविले !

दुसऱ्या दिवशीं स्मिथनें मला एक चांदीची सिगरेट केस व कांहीं पैसे दिले आणि मी कोठें जाणार तें विचारलें. मी लष्करांतील अधिकारी असल्यामुळें मला लष्करांतच जावयाचें आहे असें मीं त्यास सांगितलें.

“ मग आपण युद्धानंतर भेटूं. स्लाव, तुला कुठें भेटायचं ? ”

“ वॉर्सांत ” असें सांगून मीं त्यास माझा पत्ता दिला.

शेवटीं वॉर्सांत भेटावयाचें ठरवून आम्हीं निरोप घेतला.

दुसऱ्या दिवशीं एका पोलिश भाषांतल्यासह एका ब्रिटिश अधिकाऱ्यानें मला भेट दिली. त्याची माझी मुलाखत बराच वेळ चालू होती. दुसऱ्या दिवशीं मी भाषांतल्या हस्तिदंती सिगरेट केस घेऊन आला. त्यानें मला मध्यपूर्वेत लढणाऱ्या पोलिश सैन्यांत दाखल करून घेण्यांत आल्याचें सांगितलें.

शेवटीं माझा निघावयाचा दिवस ठरला.

कोलेमेनोस, झारो व स्मिथ यांचा मीं साश्रु नयनांनीं निरोप घेतला. स्मिथनें या वेळीं माझ्यासाठीं एक सूट केस आणली होती. मी दरवाजापाशीं जातांच कोलेमेनोसनें मला मिठीच मारली. मीं त्याच्या व झारोच्या मिठींतून सुटका करून घेतली व निश्चयपूर्वक पावलें टाकीत निघालों.

स्मिथ रुमालानें नाक पुशीत माझ्याबरोबर बसमध्येहि बसला व मला काळजी व्यावयास सांगून निघून गेला.

आतां मी अगदीं एकाकी, एकटा पडलों.

बगदाद ... ..

अनुक्रम ... .. वि: ... ..

★ ★ ★

